

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ATOMBOMBE BADEDRAGT

Knap havde den sidste Forsøgs-
Atombombe sendt sin hvide
champignon-formede Røgsky
til Vejrs over Nevados Orken
(17. Marts 1953), før en vir-
kelig kvik Badedragts-Fabri-
kant opfandt Atom-Badedragt-
ten og lancerede den ved en
Swimmingpool i Las Vegas,
ikke langt fra Stedet, hvor
Atombombe-Forsøgene fandt
Sted. Det er virkelig lykkedes,
ved Hjælp af Høds-kums-tatte
Stoffer, at overføre den cham-
pignon-formede Sky til den
klædelige Badedragt. Om den-
nes Virkning er lige saa af-
væbnende som A-Bombens,
foreligger ingen Dépêcher om.

HISTORIE

2007, 1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie

Redigeret af Michael Bregnsbo (ansv.), Søren Bitsch Christensen og Torben K. Nielsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N. Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en sagkyndig »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra universitets-, arkiv-, forskningsbiblioteks- og museumsverdenen.

Forsideillustration:

Atombadedragten. (Billedbladet 1953).

HISTORIE

2007

1. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

MICHAEL BREGNSBO (ANSV.),
SØREN BITSCH CHRISTENSEN OG
TORBEN KJERSGAARD NIELSEN

HISTORIE

Copyright © 2007

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN 0107-4725

Indhold

Artikler

Brian Kjær Olesen: <i>Kollaborationens Konceptualisering</i>	1
Nils Arne Sørensen & Klaus Petersen: <i>Kommunister, Jan-bøger og drømmekøkkener</i>	27
Peter Sørensen: <i>Danish Bacon Companys fald i Storbritannien 1978-1984</i>	49

Review-artikel

John Lauridsen: SS i Danmark – en diskussion i anledning af en nyudkommen bog	93
---	----

Anmeldelser

Andersen, Britta, Dorte Christensen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.): <i>Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lensafsløsningsloven 1919</i> . (Dansk Center for Herregårdsforskning, 2006)	156
Barfoed, Niels: <i>En kriger. Portræt af Ole Lippmann</i> (Gyldendal, 2005)	162
Barfoed, Niels: <i>I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen</i> (Gyldendal, 2001)	
Barfoed, Niels: <i>Krigeren. Portræt af Ole Lippmann</i> (Gyldendal, 2005)	170
Bjerg, Hans Christian & Ole L. Frantzen: <i>Danmark i krig</i> (Politikens Forlag, 2005).	118
Bruun, Ioann & Flemming Weye: <i>Smør og mønter. Historien om storkøbmanden og møntsamleren Lars Emil Bruun</i> (Forfatterforlaget Attika)	161
Böss, Michael: <i>Forsvar for nationen. Nationalstaten under globaliseringen</i> (Aarhus Universitetsforlag, 2006)	179
Dickson, Thomas: <i>Dansk design</i> (Gyldendal, 2006)	185
Elbjørn, Kasper & David Gress (red.): <i>20 begivenheder der skabte Danmark</i> (Gyldendal, 2006)	115
Fagerland, Tor Einar: <i>Krigføring og politisk kultur i nordisk middelalder. De mellemnordiske konflikter 1286-1319 i et europæisk perspektiv</i> . (Norges Tekniske Universitet, 2006)	135
Fritzbøger, Bo: <i>A windfall for the magnates. The development of woodland ownership in Denmark c. 1150-1830</i> (Syddansk Universitetsforlag, 2004)	129
Gammelgaard, Arne: <i>På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949</i> (Museet for Varde By og Omegn, 2005)	175

- Gram-Skjoldager, Karen: *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940* (Historisk Samfund for Sønderjylland) 165
- Haaland, Svein: *Lyngheden gennem årtusinder. Det europæiske hedelandskab* (Syddansk Universitetsforlag, 2006) 128
- Hansen, Bodil K.: *Familie- og arbejdsliv på landet ca. 1870-1900. En undersøgelse af ægteskabsdannelse, familieførgelse og arbejdsliv med særligt henblik på ændringerne i kvindernes arbejde* (Landbohistorisk Selskab, 2006) 157
- Heiberg, Steffen: *Christian 4. – en europæisk statsmand* (Gyldendal, 2006) 149
- Henningsen, Lars N. & Johann Runge: *Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for sydslesvig, 2006) 123
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold – Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I+II* (Landbohistorisk Selskab, 2006) 153
- Holtmark, Sven G., Rolf Hobson & Tom Kristansen (red.): *Stormaktene, Sverige og Norge 1905 til integritetstraktat* (Akademisk Forlag) 164
- Jensen, Janus Møller (red.): *Broderliste, Broderskab, Korstog. Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk middelalder* (Odense Universitetsforlag, 2006) 136
- Jeppesen, Paw Stylsvig: *Myten om den lykkelige selvejerbonde. Studier i fæste- og selvejergårdmænds vilkår i de midtfynske sogne Gestelev og Vantinge* (Landbohistorisk Selskab 2006) 132
- Kristiansen, M. S. & Møller, P. G. (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000* (Landbohistorisk Selskab) 125
- Lylloff, Kirsten: *Barn eller fjende? Uledsagede flygtningebørn i Danmark 1945-1949 + resterende bibliografiske data* (Danmarks Pædagogiske Universitet, 2005) 173
- Midtgaard, Kristine: *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65* (Syddansk Universitetsforlag, 2005) 176
- Midtgaard, Kristine & Lise H. Rasmussen (red.): *Omverdenen trænger sig på – politik og ideer i det 20. århundredes historie. Festschrift til Thorsten Barring Olsen.* (Syddansk Universitetsforlag, 2006) 111
- Nakken, Alfhild: *Å holde på sitt. Den dansk-norske arkivspørgsmålet i mellemkrigstiden* (Universitetsforlaget, 2006) 167
- Nielsen, Helge Scheuer: *Viggo Hørrup. Et portræt* (Kan bestilles på mail: hsnbf@bog.dk) 159
- Nielsen, Henrik Gjøde: *Tre byer – tre befrielser. Aalborg 5. maj 1945 – 23. maj 1947. Helberskov*

5. maj 1945 – 10. maj 1945. Hals	
5. maj 1945 – 17. maj 1945	
(Nordjyllands Historiske Mu-	
seum, 2006)	168
Pedersen, Merete Bøge & Anne	
Trine Larsen (red.): <i>Det bedste</i>	
<i>selskab: Festskrift til Jens Eng-</i>	
<i>berg i anledning af halvfjerd-</i>	
<i>sårsdagen (SFAH, publikation</i>	
<i>nr. 45)</i>	110
Persson, Stefan: <i>Kungamakt och</i>	
<i>bonderätt. Om danska kungar</i>	
<i>och bönder i riket och i Göinge</i>	
<i>härad ca. 1525-1640 (Makadam</i>	
<i>förlag, 2005).</i>	146
Sindbæk, Søren Michael: <i>Ruter og</i>	
<i>rutinisering – vikingetidens fjern-</i>	
<i>handel i Nordeuropa (Multivers,</i>	
<i>2005)</i>	133
Svenstrup, Tyge: <i>Arup. En biografi</i>	
<i>om den radikale historiker Erik</i>	
<i>Arup, hans tid og miljø. (Mu-</i>	
<i>seum Tusculanums Forlag,</i>	
<i>2006). 828 s., 475 kr.</i>	106
Sørensen, Søren Peder: <i>De ungar-</i>	
<i>ske soldater. En glemt tragedie</i>	
<i>fra den tyske besættelse af Dan-</i>	
<i>mark under 2. verdenskrig (Mu-</i>	
<i>seet for Varde By og Omegn,</i>	
<i>2005)</i>	169
Thim, Torben: <i>Christian IV og hans</i>	
<i>roser (Gyldendal, 2006)</i>	151
Villaume, Poul: <i>Danmarkshisto-</i>	
<i>rien Bd. 15. Lavvækst og front-</i>	
<i>dannelser (Gyldendal/Politiken,</i>	
<i>2005)</i>	181
Weitling, Günter: <i>Fra Ansgar til</i>	
<i>Kaftan. Sydslesvig i dansk kirke-</i>	
<i>historie 800-1920 (Studieafdelin-</i>	
<i>gen ved Dansk Centralbibliotek</i>	
<i>for Sydslesvig, 2005)</i>	119

Kollaborationens konceptualisering

– begreber og retorikker i besættelsens historiografi

Af Brian Kjær Olesen

I 1979 introducerer historikeren Hans Kirchhoff med sin disputats Augustoprøret 1943, begrebet kollaboration i den danske besættelsesforskning. Hvor disputatsen i senere historiografiske oversigter har fået status som det værk der for alvor slår den revisionistiske fortolkning af besættelsen fast, er kollaborationsbegrebet forblevet i skyggen, som et omstridt begreb. Med afsæt i Quentin Skinners analysestrategier tager denne artikel fat i spørgsmålet om, hvad Kirchhoff gør med begreberne. I artiklen analyseres begrebsintroduktionen som en retorisk omskrivning af begreberne forhandlings- og samarbejds politik og der argumenteres for, at Kirchhoffs introduktion af kollaborationsbegrebet ikke lader sig forstå i en snæver kontekst af historioGRAFISKE positioner, men derimod skal læses i en bredere kontekst, som en politisk replik til samtidens debat om besættelsens historie.¹

Et omstridt begreb

Hans Kirchhoffs disputats *Augustoprøret 1943* er, inden for besættelsens historiografi, anerkendt som det værk, der for alvor slår den revisionistiske fortolkning af besættelsens historie fast – men hvad er der sagt om kollaborationsbegrebet? De få steder begrebsintroduktionen omtales i forskningslitteraturen, siges der ikke meget mere om det end at begrebet i første omgang blev afvist, og at det senere til dels har vundet indpas hos en mindre del af besættelsesforskerne.²

Blandt de, som har bidraget med en mere omfattende diskussion af kollaborationsbegrebets anvendelighed, er Henrik Dethlefsen. På baggrund af en analyse af begrebets betydningsmæssige udvikling i international sammenhæng, kæder Dethlefsen Kirchhoffs begrebsbrug sammen med et bredt kollaborationsbegreb, som dækker enhver form for tilpasning til be-

1. Artiklen er en omarbejdet version af min bacheloropgave indleveret ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, 2006. Herfra skal naturligvis lyde en stor tak til min vejleder på projektet, Nils Arne Sørensen.

2. Den bedste oversigt over begrebets modtagelse findes i Steen Andersen (2004): *Danmark i det tyske Storrøm. Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*. København. s. 21-23.

sættelsesmagten.³ Begrebsintroduktionen sætter Dethlefsen i relation til den revisionistiske tolkning som præsenteres i *Augustoprøret 1943* og antyder således begrebets historiografiske tilhørsforhold.⁴ Joachim Lund peger på, at kollaborationsbegrebet, dels som følge af dets konnotationer i retning af »landsforræderi og aktiv støtte til den nazistiske krig«, dels pga. den internationale forsknings manglende enighed om definitionen, ikke har vundet megen tilslutning.⁵ Kirchhoffs begrebsintroduktion har ikke kunne præsentere et alternativ til begreberne »forhandlingspolitik« og »samarbejdspolitik«.⁶

Blandt de, som mere sporadisk omtaler begrebsintroduktionen, er Palle Roslyng-Jensen, der bemærker at kollaborationsbegrebets introduktion kun havde beskedne virkninger.⁷ Dog har begrebet, til trods for dets mange betydningsfelter i den internationale forskning, i løbet af 1990'erne vundet en vis indpas i den faghistoriske debat.⁸ Aage Trommer fremhæver ligeledes begrebets omstridte karakter i den danske debat, men peger på dets uomgængelighed i den internationale forskning.⁹ Hos Claus Bryld og Anette Warring antydes det, at begrebsintroduktionen var et opgør med faghistorikernes videreførelse af politikernes selvforståelse.¹⁰ Dette synspunkt overtages til dels af Mogens R. Nissen, der påpeger at begrebet var rettet imod Henrik S. Nissens begrebsanvendelser.¹¹

To indvendinger imod den historiografiske omtale af begrebsintroduktionen, som til dels følger af hinanden, synes at trænge sig på. Dels er der

-
3. Henrik Dethlefsen (1989): »Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 89, nr. 2. s. 81-87; Dethlefsen (1995): »Samarbejdets problemer – begreber, metoder, perspektiver«. i: Knud J. V. Jespersen og Thomas Pedersen (red.): *Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsen 1940-1945*. Odense, s. 61.
 4. Dethlefsen (1989), s. 78-80; Dethlefsen (1995), s. 61-62; se også Bo Lidegaard (2005): *Kampen om Danmark 1933-1945*. København. s. 584-586.
 5. Joachim Lund (1995a): »Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 95, nr. 1. s. 36.
 6. Joachim Lund (1995a), s. 36-37.
 7. Palle Roslyng-Jensen (1995): »Befrielsesjubilæet og den nyeste besættelseslitteratur. Idealister og »Materialister« i besættelsesforskningen«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 95, nr. 2. s. 373; se også Henrik S. Nissen (1988): »1940-1945 Besættelsen«. i: Søren Mørch (red.): *Danmarks Historie. Bind 7. Tiden 1914-1945*. København. s. 423-424.
 8. Roslyng-Jensen (1995), s. 373.
 9. Aage Trommer (1995): »Hvad har vi naaet og hvad mangler vi?«. i: Knud J. V. Jespersen og Thomas Pedersen (red.): *Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsen 1940-1945*. Odense. s. 17.
 10. Claus Bryld & Anette Warring (1998): *Besættelsen som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Roskilde, s. 370-372.
 11. Mogens R. Nissen (2005): *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Lindhardt & Ringhof, s. 24.

en manglende forståelse for introduktionen som et retoriske »move«, altså hvad Kirchhoff *gør* med begreberne. Dels ses begrebet i en snæver kontekst af historiografiske positioner hvorved de politiske implikationer, som knytter sig til samtidens konceptualiseringer af besættelsestiden, ikke tages i betragtning.¹² Godt nok er man opmærksom på at kollaborationsbegrebet erstatter det eksisterende begrebsapparat, men hvorfor og hvordan det gøres, eller mere præcist hænger sammen med Kirchhoffs fortolkning af besættelsen, forbliver overset – historiografien er i bedste fald kun opmærksom på halvdelen af hvad Kirchhoff *gør*.

I det følgende gennemgår jeg hovedlinjerne i de begrebsdannelser, som udgør den lingvistiske og ideologiske kontekst for kollaborationsbegrebets introduktion. Herefter analyseres Kirchhoffs begrebsintroduktion på baggrund af denne »begrebspolitiske« situation. Afslutningsvis gennemgår jeg nogle hovedtræk af kollaborationsbegrebets modtagelse og virkning samt dets anvendelse i den nyere forskning.

Forhandlingspolitikken & Samarbejdspolitikken

De første begrebsdannelser af betydning for en analyse af kollaborationsbegrebets introduktion stammer fra de første besættelsesår, hvor der opstår en bred vifte af betegnelser for den danske regerings samarbejde med den tyske besættelsesmagt. Fra officielt hold, blandt politikerne på Rigsdagen og i regeringen, lanceres i 1940 et samarbejdsbegreb, som både blev anvendt om samarbejdet med besættelsesmagten og det lidt senere samarbejde på Rigsdagen. Begrebet dækker dels over det forhold, at Danmark befandt sig i en tvangssituation som politikerne naturligvis måtte forholde sig til,¹³ dels at de bærende motiver for politikernes handlinger

-
12. Dette snævre perspektiv gør sig navnlig gældende i Roslyng-Jensen (1995); Roslyng-Jensen (2001): »Besættelsesforskningen 1995-2001. En national eller en ideologisk historiskrivning?«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, nr. 2. s. 480-530; og Roslyng-Jensen (2006): »Besættelseslitteraturen 2001-2006. Postmodernistisk variation og fortsat hausse«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 106, nr. 1. København. s. 198-242. En analyse, der medtager de politiske aspekter af besættelsens virkningshistorie, som jeg også står i gæld til, findes i Nils Arne Sørensen (2005): »Narrating the Second World War in Denmark since 1945«. *Contemporary European History*, 14: 3.
 13. »Kongens og regeringens proklamation – Til det Danske Folk!«; »De samarbejdende partiers proklamation af 2. juli 1940« i: Hartvig Frisch m.fl. (red.) (1946-1948): *Danmark Besat og Befriet bind I-III*. København. bd. I, s. 357-357, 361-362; »Statsministeren (Stauding) i Pressens Radioavis den 8. juli 1940 om det nye Ministeriums Opgaver« i: Den Parlamentariske Kommission (1948): *Regering og Rigsdag under besættelsen*, bd. IV, D s. 85.

Tidligere stats- og udenrigsminister Erik Scavenius (1872-1962) er en af de politiske aktører, hvis konceptualiseringer i efterkrigstiden har spillet en afgørende rolle for de begrebslige udviklinger inden for besættelsens historiografi. Scavenius introducerer i 1948 begrebet forhandlingspolitik om det politiske samarbejde med den tyske besættelsesmagt. Begrebet er dels et angreb på de konceptualiseringer, som lanceres i den illegale presse under besættelsen, dels er det et defensorat for den politik, som Scavenius selv – om nogen – er blevet identificeret med og gjort ansvarlig for. (Tegning: Torben Rosenkvist Jensen)

var statsbevarende.¹⁴ Erik Scavenius' berømte og berygtede formulering om »de store tyske Sejre, der har slaaet Verden med Forbavselse og Beundring« er et klassisk eksempel på dette realpolitiske rationale. Politikernes opgave var at finde Danmarks »Plads i et nødvendigt og gensidigt ak-

14. »De samarbejdende partiers proklamation af 2. juli 1940«. i: Frisch (1946-1948), bd. I, s. 361-362.

tivt Samarbejde med Stortyskland« og stole på at Danmark »i den nye europæiske Ordning vil kunne bevare sin Selvstændighed«. ¹⁵ Begrebet optræder i denne betydning hyppigst i formen *de samarbejdende partier*, men ses også betegnet som *nationalt dansk samarbejde*, *nationalt samarbejde*, *samarbejde på Rigsdagen*, *samarbejdspartierne*, *samarbejdet* og *samarbejdets partier*. ¹⁶ Politikernes egne konceptualiseringer omskrives i 1941, som reaktion på underskrivelsen af antikominternpagten, af den illegale presse. Politikernes statsbevarende motiver erstattes af en anklage mod regeringen for *frivilligt* at samarbejde med besættelsesmagten. ¹⁷ Her ses også de første forsøg på at udvide den »begrebspolitiske« kamp, en udvidelse som først og fremmest ses ved at begreberne tilføjes endelsen »-politik«. I den illegale presse hedder det således *Eftergivenhedspolitik*, *Tilpasningspolitik*, *Tilpasningens politik*, *Underkastelsens Politik*, *Tyskerpolitik*, *Tysklandspolitik*, *Svagheds- og Indrømmelsespolitik*, ved siden af mere almindelige konceptualiseringer som *Indrømmelser*, *Eftergivenhed* og *Samarbejde*. ¹⁸ Politikernes og den illegale presses konceptualiseringer anvendes således i betydninger, som legitimerer de respektive politiske positioner de forskellige aktører indtog under besættelsen, men kampen på begreberne fortsætter også ud over besættelsen.

Den illegale presses konceptualiseringer og anklager om landsforræderi og eftergivenhed bliver i efterkrigstiden marginaliseret og fortrænges til de politiske yderfløje af en officiel fortælling, ¹⁹ der bygger videre på politikernes samarbejdsbegreb. ²⁰ Den officielle fortælling, som den udformes i trebindsværket *Danmark Besat og Befriet*, der blev redigeret af socialdemokraten Hartvig Frisch, understreger den førte politiks karakter af mod-

15. »Udtalelse fremsat d. 8. Juli 1940 af Udenrigsministeren (Scavenius) og tiltraadt af den samlede Regering«. i: Den Parlamentariske Kommission (1948), bd. IV, D s. 84.

16. »De samarbejdende partiers proklamation af 2. juli 1940«; »Resolution fra K.U.«, København d. 16. november, 1942; »Opraab til det Danske Folk fra Konge, Regering og Rigsdag, tiltraadt af samtlige store erhvervsorganisationer«, d. 21. august, 1943; »Alsing Andersens Cirkulære af 2. september 1934«. i: Frisch (1946-1948), bd. I, s. 361-362, 385, 394, 396-397. særligt aktstykkerne 27 og 30 viser de stats-/styreform-bevarende motiver.

17. »Opraab til det danske Folk« Flyveblad udsendt af *Land og Folk*, 1. dec. 1941. i: Leo Buschardt m.fl. (red.): *Den illegale presse 1940-45*. Det Berlingske Bogtrykkeri, 1965. s. 118-121. Det er muligt at der findes tidligere omskrivninger.

18. »Opraab til det danske Folk« Flyveblad udsendt af *Land og Folk*, 1. dec. 1941; »Følgende Brev fra Professor Mogens Fog ...« Vendervagt, 1. årg. Nr. 2. januar 1943; »Danske Vælgere!« De Frie Danske, ekstrainummer marts 1943; »Opråb til det danske Folk!« Særnummer udsendt af Hjemmefronten, 1. årg., marts 1943; »Stem dansk – stem blankt!« Flyveblad, *Land og Folks* valgopråb, marts 1943. i: Leo Buschardt m.fl. (red.) (1965), s. 118-121, 216-219, 236-237, 239-241, 247-250.

19. Jf. betegnelserne i Sørensen (2005).

20. Sørensen (2005), s. 301-302, 305-306.

stand imod besættelsesmagten.²¹ Hos Frisch udvides samarbejdsbegrebet, der stadig optræder i formen *de samarbejdende partier*, til betydningsmæssigt at dække over en legal form for modstand der optræder ved siden af den illegale modstand. Den legale modstand, i form af samarbejdet på rigsdagen, og den illegale modstand mod besættelsen er i den forstand to strategier, der førte frem mod samme mål.²²

Det skarpeste angreb på den illegale presses konfliktbetonede konceptualiseringer leveres af Scavenius. Ved at introducere begrebet forhandlingspolitik åbner Scavenius, i politiserende forstand, nye horisonter for den politiske kamp.²³ Det nyintroducerede forhandlingspolitik-begreb dækker i Scavenius' optik over en opfattelse af det dansk-tyske forhold som en neutral forhandlingssituation mellem to »næsten« lige parter.²⁴ Forhandlingspolitikken formåede at bevare den politiske magt på danske hænder og sikrede derved, at Danmark i sidste ende blev holdt ude af krigen og at landet ikke blev ødelagt.²⁵ Forhandlingspolitik-begrebet, der betydningsmæssigt ligger i forlængelse af Scavenius' formuleringer fra sommeren 1940, overtager hermed den betydningsbærende funktion i den officielle fortælling, imens betegnelsen *de samarbejdende partier* nærmere skal ses som udtryk for en generel opbakning omkring den førte politik.²⁶

Som modstykke til den officielle fortælling vinder den illegale presses konfliktbetonende konceptualiseringer genklang i den politiske venstrefløjs politisering af besættelsestiden. Hos kommunisterne bliver konceptualiseringer som *Scavenius-politikken* og *samarbejdspolitikkerne* en del af mytologiseringen af deres rolle som Folkets fortrop i modstandskampen,²⁷ en mytologisering der går igen hos forfattere som Hans Kirk, Mar-

21. Frisch (1946-1948), bd. II, s. 234-236, 246-253.

22. Frisch (1946-1948), bd. I, s. 334-336; bd. II, s. 246-248; bd. III, s. 25, 663-64, 355-356.

23. Som den finske professor i politisk teori, Kari Palonen, har peget på, skal politiseringer ikke forstås negativt, men derimod som et fortolkende aspekt, der udvider de gældende konventioner som omkranser et givet politisk emne. Politiseringer *gør* altså noget politisk. Kari Palonen (2003): »Four Times of Politics: Policy, Polity, Politicking, and Politicization«. *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 28, nr. 2. s. 171-186.

24. Erik Scavenius (1948): *Forhandlingspolitikken under Besættelsen*. København, s. 30-32, 38-39.

25. Scavenius (1948), s. 7, 26, 126, 197-199.

26. Scavenius (1948), s. 39; »Udtalelse fremsat d. 8. Juli 1940 af Udenrigsministeren (Scavenius) og tiltraadt af den samlede Regering«. i: Den Parlamentariske Kommission (1948), bd. IV, D s. 84.

27. Danmarks kommunistiske Parti (1951): *For Fred og Socialisme. Det danske folks vej*. København, s. 8-10, 37; Martin Nielsen (1973): *Kommunisternes Kapital. Artikler og Taler*. Udvalgt og redigeret af Poul Thomsen. Skærbæk s. 116, 158-172; Ib Nørlund (1966): *Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling*. København. s. 176, 184, 195.

Billedet viser forfatteren og kommunisten Hans Scherfig (1905-1979) som bl.a. gennem billigbogsmarkedet har præget synet på besættelsen. I sin roman fra 1962, *Frydenholm*, som til dels er baseret på et udvalg af meningsfællen Carl Madsens optegnelser fra besættelsesårene, skildres det officielle Danmarks velvillige opportuniste. Persongalleriet i romanen byder på en række velkendte skikkelser, bl.a. optræder både Carl Madsen og Hans Kirk under andre navne (i romanen hedder Carl Madsens figur, *Mads Ram*), og man nikker genkendende til kritikken af politiets hemmelige afdeling D, grundlovsbruddet i forbindelse med kommunisternes internering i *Horsørød* og sidst men ikke mindst den forhadte *Thune Jacobsen*. Scherfigs roman får sidst i 60'erne sin »historiske« udformning i forbindelse med Carl Madsens udgivelse af *Vi skrev loven*, som er en blanding af personlige erindringer, historiske beretninger og politiserende domme. (Tegning: Torben Rosenkvist Jensen)

tin Nielsen, Carl Madsen og Hans Scherfig.²⁸ Den kommunistiske fortælling om modstandskampen, som et opgør med besættelsesmagten såvel som landets elite, vinder i løbet af 1960'erne og 70'erne medvind, godt hjulpet på vej af dens politiserende anvendelse i forhold til NATO, EF-de-

28. Hans Scherfig (1962): *Frydenholm*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, Printed in Scotland 1978. s. 475; Martin Nielsen (1979): *Fængselsdage og fangenætter*. (4. oplæg) Forlaget Tiden; for henvisninger til Hans Kirk se Nils Arne Sørensen (2003): »Danmarkshistoriens vigtigste parentes. Besættelsestidens politiske virkningshistorie«. i: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. Viborg, s. 358-360.

batten og USA's imperialistiske krig i Vietnam.²⁹ Venstrefløjens konceptualiseringer centrerer i 60'erne og 70'erne mere og mere om samarbejds-politik-begrebet,³⁰ som herved, selv om der ingenlunde er tale om nogen konsekvent begrebsanvendelse,³¹ får ret stærke konnotationer af kommunisternes fortolkninger af besættelsen.

Hvor venstrefløjen i 1960'erne har stået som de klareste arvtagere til den illegale presses konceptualiseringer og den kritiske fortolkning af det politiske samarbejde, bliver disse i 70'erne synlige på den politiske højrefløj, hvor f.eks. Søren Krarup anklager samarbejdspolitikken for både at være tom og et skridt ud på »indrømmelsernes glatte rampe«.³² Samarbejdspolitikernes »holdningsløshed og principløshed« genfinder Krarup i samtidens EF-debat. Besættelsens »danske tilstande«, som i Krarups optik er ensbetydende med flovhed, opportuniste og tilpasning, er igen ved at blive en realitet, derfor efterlyses der »norske tilstande«, der må kæmpes, hvis Danmark skal overleve som frit land.³³

Blandt faghistorikerne, der viderefører den officielle fortælling, er Jørgen Hæstrup den første til at behandle besættelsens historie. I sin disputats fra 1954, *Kontakt med England*, anvender Hæstrup samarbejdspolitik-begrebet i omtrent samme betydning som Scavenius' forhandlingspolitik-begreb.³⁴ Samarbejdspolitikken dækker i Hæstrups optik over den opfattelse, at den førte politik var en realpolitisk nødvendighed der ikke blot nød almen opbakning i befolkningen men også, og dette i sin egenskab af passiv modstand, beskyttede demokratiet mod indre- og ydre fjender,

-
29. Carl Madsen (1967): *Den gode læge – og andre fortællinger*. København. s. 147-181; Madsen (1968): *Vi skrev loven – fire og tredive fortællinger af fædrelandets historie*. København; Madsen (1969): *Proces mod politiet*. København; Madsen (1973): *Fortids Møre Mur. Memoirer*. Aalborg. s.135-136; Hans Scherfigs (1966-1979): *Årbøger 1966-1979. Kommentarer*. Forlaget Tiden, København. (1966), s. 12-14, 49-51, 69-73, 102-104, 111-113; (1967), s. 7-9, 20-21, 60-62, 122-124; (1969), s. 27-28; (1970), s. 48-51; (1971), s. 7-9, 91-93; (1972), s. 20-22, 58-61, 84-86, 101-104, 126-128; (1974), s. 7-8, 30-32; (1976) s. 73-76; (1977), s. 10-12, 36-39, 102-104, 132-138; (1978), s. 101-103, 128-132.
30. Mogens Fog (1976): *Efterskrift 1904-1945*. Haslev. s. 81,83, 86, 130, 143; Scherfig (1966-1979), Årbog 1977, s. 10-12, 132-135, 136-138. Fænomenet ses tydeligst hos Alfred Jensen (1970): »Opgør med besættelsestidens samarbejdspolitik«. *Land og Folk*, 15/10 1970. København.
31. Scherfig (1966-1979), Årbog 1970, s. 48-51. Scherfig siger f.eks. kollaboration i betydningen kollaboratør-politik.
32. Søren Krarup (1974): *Fædreland og Folkestyre. En kritik af Danmarks nyere historie*. København. s. 63, 66-67, 69-71.
33. Søren Krarup (1971): *At være eller ikke være. Om dansk selvstændighed og europæisk samling*. Århus. s. 59-63. For en bredere analyse af Krarups politisering af besættelsen, se Sørensen (2005), s. 308-310.
34. Jørgen Hæstrup (1954): *Kontakt med England 1940-43*. København, s. 39-41.

samt virkede forberedende for den senere aktive modstand.³⁵ I Hæstrups værk *Hemmelig Alliance* fra 1959 ses imidlertid det interessante, at der om regeringens politik anvendes så forskellige konceptualiseringer som samarbejdspolitik, forhandlingspolitik og indrømmelsespolitik.³⁶ Dette begrebslige morads, som præger Hæstrups arbejder indtil 1965, må ses som tegn på en orientering væk fra samarbejdspolitik-begrebet.³⁷ Hæstrup ender ved begrebet forhandlingspolitik.³⁸ Ligesom venstrefløjens fortolkninger i løbet af 60'erne centrerer omkring samarbejdspolitik-begrebet – og det må formodes, at dette har været afgørende for den begrebslige nyorientering hos Hæstrup – ses der tilsvarende i de historiefaglige kredse en centrering af den officielle fortælling omkring forhandlingspolitik-begrebet.³⁹ Dog er der, som det ses hos Frantz Wendt og Hæstrup, også blandt faghistorikerne tale om en vis inkonsekvens i anvendelse af begrebet.⁴⁰ I den revisionistiske historieskrivning hos Hans Kirchhoff og Aage Trommer anvendes forhandlingspolitik-begrebet i en betydning som understreger den førte politikens karakter af hjælp til den tyske besættelsesmagt.⁴¹ Dette understøtter antagelsen om, at der til brugen af samarbejdspolitik-begrebet med tiden har knyttet sig en fare for at blive slået i hartkorn med de politiske yderfløjes politiserende brug af besættelsens historie.

Henning Poulsen er den første danske forsker, der bruger begrebet kollaboration. Imidlertid kendes begrebet fra en dansk oversættelse af det ty-

35. Hæstrup (1954), s. 35-39.

36. Jørgen Hæstrup (1959): *Hemmelig Alliance. Hovedtræk af den danske modstands-organisations udvikling 1943-1945*, bd. I-II. København. bd. I, s. 26-32, 186-197; bd. II, s. 15-23.

37. Jørgen Hæstrup (1965): »Danmark under besættelsen 1945-45«. *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Politikens Forlag. s. 21-147. Se s. 31-32, 35-38, 46, 62-64, 69, 74-76, 81-82.

38. Jørgen Hæstrup (1966): ... *Til landets bedste – Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bd. I. København. s. 24-38.

39. Henrik S. Nissen m.fl. (1964): *Besættelsestidens historie*. København. s. 38-127. Se s. 40-47, 113-121; Nissen (1969): »En fiktion bliver til. Danmarks neutralitet efter 9. april«. i: *Hilsen til Hæstrup. 9. august 1969*. Odense. s. 161, 166-167; Henning Poulsen m.fl. (1964): *Besættelsestidens historie*. København. s. 128-234. Se s. 149-159, 168-176; Frantz Wendt (1966): *Besættelse og Atomtid. Danmarks Historie bd. 14*. København, s. 91, 98, 130.

40. Hæstrup (1966), s. 36; Hæstrup (1971): ... *Til landets bedste – Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bd. II. København. s. 36; Wendt (1966), s. 148.

41. Den revisionistiske historieskrivning, der opstår omkring Hans Kirchhoff og Aage Trommer, bliver tydelig fra slutningen af 60'erne og knæsættes med Trommers disputats om jernbanesabotagen. Aage Trommer (1971): *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse*. Vol. 1. Odense. s. 11-15, 193-197. Se også Hans Kirchhoff (1969): »Antikominterdemonstrationerne i november 1941«. i: *Hilsen til Hæstrup. 9. august 1969*. Odense. s. 63, 73, 87; Trommer (1971), s. 194-197; Trommer (1974): *Myte og sandhed i besættelsehistorien*. Vojens. s. 24-55.

Hans Kirchhoff (f. 1933), der sammen med historikere som Henrik S. Nissen, Henning Poulsen og Aage Trømmer tilhører 2. generation af besættelsesforskere, har med sine videnskabelige arbejder bidraget til belysning af de modsætninger, som fandtes mellem samarbejdet og modstanden under besættelsen. Men Kirchhoffs konceptualiseringer er også centrale. Hvor de væsentligste begrebslige innovationer inden for besættelsens historiografi såvel som i de bredere politiske kampe om fortolkningen af begivenhederne, indtil 1970'erne, er formuleret uden for de historievidenskabelige kredse, repræsenterer Kirchhoffs introduktion af kollaborationsbegrebet det første forsøg på, fra faghistorisk hånd, at lancere en større begrebsretorik, en egentlig »grand strategy«. (Tegning: Torben Rosenkvist Jensen)

ske værk *Forræderiet i det 20. Århundrede* fra 1962, hvor det præsenteres i betydningen landsforræderi.⁴² Denne betydning genfindes i Poulsens disputats, hvor der stilles lighedstegn mellem kollaborationen og dét at være kollaboratør.⁴³ Kollaborationen og muligheden for en nazistisk magt-

42. Margret Boveri (1962): *Forræderiet i det 20. århundrede bd. 1: Det nationale forræderi. Kollaboration og propaganda*. Oversat fra tysk af Conrad Raun. København. s. 53-58, 172-176.

43. Henning Poulsen (1970): *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*. København. s. 11-13.

overtagelse sættes hos Poulsen overfor forhandlingspolitikken, som anvendes i forlængelse af Scavenius' begrebsdefinitioner.⁴⁴ Henrik S. Nissen arbejder i sin disputats *1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken* med et kontinuum hvorpå kollaborationen, som findes i dennes ene ende, kendetegnes ved et kollaboratør-styre, imens kontinuumets modpol udgøres af en ren dansk administration.⁴⁵ Forhandlingspolitikken, der i Nissens optik karakteriseres som en defensiv strategi, der havde til hensigt at beskytte Danmarks suverænitet og interesser inden for det tilstedeværende råderum, befinder sig alt efter situationen et sted på dette kontinuum.⁴⁶ Forhandlingspolitikken suppleres med et samarbejdspolitik-begreb der anvendes om de politiske partiers samarbejde på Rigsdagen.⁴⁷ Nissen laver herved en retorisk omskrivning af samarbejdspolitik-begrebet, der må ses som et angreb på kommunisternes konceptualiseringer. Samarbejdspolitikken henviser i første omgang til det samarbejdsbegreb politikerne lancerede i besættelsens tidlige faser, men fremstilles endvidere som forhandlingspolitikkens fundament og således som hele grundlaget for samarbejdet med besættelsesmagten.⁴⁸ Henrik Dethlefsen synes mildest talt at have misforstået, hvad Nissen gør med begreberne når han skriver: »[at] Nissen konsekvent erstattede modstandsbevægelsens lidt odiøse begreb »samarbejdspolitik« med betegnelsen »forhandlingspolitik««. ⁴⁹ Det interessante er ikke så meget, at Nissen anvender begrebet forhandlingspolitik, men derimod det begrebsretoriske »move«, som ligger i den bevidste retoriske omskrivning af samarbejdspolitik-begrebet.

Den begrebslige situation, som danner baggrunden for kollaborationsbegrebets introduktion, befinder sig i 1970'erne i et relativt fastlåst mønster, men det skal understreges, at der netop kun er tale om en »situation« og at billedet ikke altid har set sådan ud. De skildrede begrebsudviklinger synes at understrege historiografiens kontingente og politiske karakter.

44. Poulsen (1970), s. 12, 74-97, 385-391.

45. Henrik S. Nissen (1973): *1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. København. s. 52-56.

46. Nissen (1973), s. 52-59, 83-86, 447-452.

47. Nissen (1973), s. 11-13. Nissens begrebsanvendelser genfindes bl.a. i Claus Bryld (1977): »Socialdemokratiets og DKPs politiske hovedlinier 1935-1945. En oversigt«. *Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning*, nr. 12, Tema: *Arbejderbevægelse og klassekamp under besættelsen*. s. 22; og i Palle Roslyng-Jensen (1978): *Synspunkter på besættelsen*. København. s. 11-20.

48. Nissen (1973), s. 450-451.

49. Henrik Dethlefsen (1998): »Arven fra Hæstrup«. i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. København, s. 344.

Scavenius' introduktion af forhandlingspolitik-begrebet, som retrospektivt må siges at være vellykket, bliver i denne kontingente udvikling startskuddet til en række konceptuelle forandringer, der munder ud i de konventioner, som i 70'erne knytter sig til begreberne forhandlingspolitik og samarbejdspolitik. I forbindelse med forhandlingspolitik-begrebets introduktion er det værd at understrege, at der indtil midten af 60'erne fandtes et alternativ til Scavenius' begrebsbrug. En lang række af de samme betydninger, som knytter sig til Scavenius' optik, genfindes i Hæstrups anvendelse af begrebet samarbejdspolitik. Men i takt med den politiske venstrefløjs anvendelse af samarbejdspolitik-begrebet, der forstærkes af den sideløbende politisering i forhold til NATO, Vietnam-krigen og EF-debatten,⁵⁰ forsvinder dette alternativ, det bliver politisk belastet, og Scavenius' vokabular står som sejrherre.⁵¹ Både Scavenius og kommunisterne er eksempler på politiske aktører hvis begrebsdannelser, rent historisk, har været væsentlige for de konceptuelle forandringer, der ses hos faghistorikerne, og det er disse »begrebspolitiske« aspekter som historiografien almindeligvis har overset.⁵²

Kollaborationens konceptualisering

»Kollaborationen – efter fransk collaboration – er her brugt værdifrit i sin internationale betydning af samarbejde med besættelsesmagten, i modsætning til *résistance*, der udtrykker modstanden imod den«.⁵³

Sådan lyder Kirchhoffs noget naive erklæring i indledningen til *Augustoprøret 1943*. Begreber kan naturligvis ikke anvendes værdifrit, ligesom begreber kun i sjældnen grad betyder det samme hos forskellige aktører i forskellige historiske kontekster. Kirchhoffs naive begrebsdefinition må nødvendigvis også ses som mere end blot et udtryk for en videnskabsteoretisk

50. Ligesom Scavenius' vellykkede introduktion af forhandlingspolitikken giver plads til en politisk modstander i form af kommunisterne, synes det paradoksalt at kommunisternes politisering af EF-debatten ligeledes giver plads til den politiske højrefløj på den politiske scene.

51. Hæstrups anvendelse af samarbejdspolitik-begrebet skal formentligt ses i forhold til hans noget kritiske holdning til Scavenius. Se Hæstrup (1954), s. 35-41.

52. Som ovennævnte eksempel viser, fanger dette snævre historiografiske perspektiv ikke den fulde rækkevidde af de konceptuelle »moves« som finder sted. Historiografien må derfor i højere grad ses i sin politiske kontekst. Se Dethlefsen (1998), s. 336-353.

53. Hans Kirchhoff (1979): *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald – Forudsætninger og forløb – en studie i kollaboration og modstand*. Bind I-III. København. bd. I, s. 11.

tilgang med dybe rødder i den positivistiske tradition. Kollaborationsbegrebets introduktion bør læses retorisk, »as a move in an argument«. ⁵⁴

Kollaborationsbegrebets introduktion er dels adresseret til den officielle fortælling, som den dominerende diskurs inden for faghistorien, dels til de politiske yderfløje som indehavere af den illegale presses fortolkninger. Kirchhoffs introduktion af kollaborationsbegrebet udvider i mere end én forstand måden at tale om besættelsens historie. I første omgang rekonceptualiseres det politiske samarbejde med den tyske besættelsesmagt som kollaboration. ⁵⁵ Kollaborationen er i Kirchhoffs optik ikke, som begreberne forhandlings- og samarbejdspolitik, forbeholdt perioden indtil 29. august 1943, men anvendes om hele besættelsestiden og herved brydes den traditionelle fase-opdeling af besættelsesårene. ⁵⁶ Denne udvidelse af begrebets betydning sker gennem en analytisk opdeling af kollaborationen i fire underkategorier, der til dels er indbyrdes afhængige. ⁵⁷ Den første er den administrative kollaboration, som er det mindstemål af samarbejde med besættelsesmagten der er nødvendiggjort for at opretholde det daglige liv. ⁵⁸ Den anden kategori er den økonomiske kollaboration, der ligeledes kendetegnes som en nødvendig foranstaltning for dels at holde samfundet i gang og sikre befolkningen forsyninger, dels at holde produktionsapparatet intakt. ⁵⁹ Den økonomiske kollaboration er på den måde en balancegang mellem den nødvendiggjorte kollaboration og den frivillige, opportunistiske kollaboration. ⁶⁰ Den sidste, mere overordnede kategori, er den politiske kollaboration, som dækker over en bred vifte af fænomener der hver især har forskellige bagvedliggende motiver. Den ideologiske kollaboration, som f.eks. nazistiske, fascistiske og andre højrenationale grupper stod for, er i den forstand også, om end i periferien, at medregne som en del af den politiske kollaboration. ⁶¹ Men den ideologiske kollaboration skal på ingen måde forveksles med den kollaboration som politikerne førte, på dette punkt taler Kirchhoff om to principielt forskellige handlingsmønstre. ⁶² Hvor kollaboratøren udførte den ideologiske kollaboration for egen vinding, er det Kirchhoffs pointe, at der bag den egent-

54. Quentin Skinner (2002): *Visions of Politics, Vol. I: Regarding Method*. Cambridge. s. 115.

55. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 133-141.

56. Kirchhoff (1979), bd. II, s. 459-460.

57. Da Kirchhoff afviser den militære kollaborations anvendelighed på danske forhold vil jeg ikke opholde mig ved denne. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 134.

58. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 133.

59. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 133-134.

60. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 133-134.

61. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 134-135.

62. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 12.

lige politiske kollaboration fandtes et realpolitisk rationale, men at den politiske kollaboration også blev anvendt som politikernes værn mod systemkritikerne i DKP og Dansk Samling.⁶³ Kollaborationsbegrebets betydningsfelt dækker således over et nødvendigt samarbejde med besættelsesmagten,⁶⁴ men et samarbejde som blev udnyttet opportunistisk, og hvis konsekvens betød en direkte hjælp til den tyske krigsmaskine.⁶⁵ Heri ses det hvordan begrebernes betydninger reevalueres. Kollaborationen er betydningsmæssigt en sammentænkning af faghistorikernes konception af forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken i kommunisternes optik. Kirchhoff skriver sig på denne måde ind i en position mellem de to fortolkninger som de så ud i 70'erne, og kan derfor vanskeligt placeres entydigt i nogen af dem.⁶⁶

Forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken anvendes hos Kirchhoff som synonymer for den politiske kollaboration i perioden fra d. 9. april 1940 til 29. august 1943.⁶⁷ Dette er et forsøg på at nedtone begrebernes betydningsbærende funktioner, men strategien synes at være rettet mere imod faghistorikernes end de politiske yderfløjers konceptualiseringer.⁶⁸ Kirchhoffs retoriske strategi tjener dels det formål at fravriste forhandlingspolitikken de betydningsmæssige konnotationer af en neutral forhandlingsmekanisme som faghistorikerne tillægger begrebet, dels at luge ud i samarbejdspolitikens overtoner af frivillig kollaboration.⁶⁹ I sit opgør med faghistorikerne og den officielle fortælling peger Kirchhoff på, at politikerne på én gang fulgte to handlingslinjer. Den ene var en protestlinje, der tjente det formål at sikre folkets opbakning bag politikerne og i sidste ende identificere dem med modstanden. Den anden fortsatte kollaborationen under dække af administrationen og tjente dels til at skærme landet imod krigens ødelæggelser, dels til at sikre det politiske systems kontinuitet.⁷⁰ Angrebet på faghistorikerne understreges yderligere af, at kollaborationen og modstanden ses som modbegreber, som to strategier der bekæmpede hinanden.⁷¹ Politikerne valgte ikke bruddet, men blev, som følge af frygten for en kommunistisk magtovertagelse, tvunget til

63. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 135.

64. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 138.

65. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 134; Kirchhoff (1979), bd. II, s. 486.

66. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 133-141.

67. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 12-13.

68. Med fare for en generalisering ses det i kapitlerne 1 og 2 at samarbejdspolitik-begrebet anvendes 15 gange og forhandlingspolitik-begrebet 9 gange.

69. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 12-13; Kirchhoff (1979), bd. III, s. 85.

70. Kirchhoff (1979), bd. II, s. 474-488.

71. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 11-15, 82-83, 220; Kirchhoff (1979), bd. II, s. 474-488.

det.⁷² Disse ansatser til en moraliserende fortolkning af besættelsen deler Kirchhoff med kommunisterne, hvorfor synspunktet i forhold til samtidens politiske klima må karakteriseres som »uheldigt«. Samarbejdspolitik-begrebets anvendelse skal også ses i dette lys. Ved at anvende samarbejdspolitikken synonymt med den politiske kollaboration i betydningen: et nødvendigt samarbejde som både havde konsekvenser og blev udnyttet opportunistisk, søger Kirchhoff at fravriste begrebet de fortolkninger, som knytter sig til kommunisternes konceptualiseringer.⁷³

Med kollaborationsbegrebets introduktion søger Kirchhoff at legitimere en moderat konflikt-fortolkning af besættelsens historie, som ganske vist har mere til fælles med kommunisterne end faghistorikerne, men som ikke desto mindre repræsenterer et bevidst selvstændigt ståsted. Begrebsintroduktion er Kirchhoffs redskab til at sprænge de konventioner, der knytter sig til henholdsvis forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken, for derved at legitimere sit »uheldige« synspunkt. Med afsæt i den politiske venstrefløjs moralske paradigme og med sans for de realpolitiske nødvendigheder, tager Kirchhoff et opgør med samtidens fortolkninger, som både er af videnskabelig og politisk karakter.

Kollaborationens receptionshistorie

Ved disputatsforsvaret afviser de officielle opponenter, H.P. Clausen og Jørgen Hæstrup, kollaborationsbegrebets anvendelighed på danske forhold med den begrundelse, at begrebet er belastet og uklart.⁷⁴ Clausen fastholder begreberne forhandlings- og samarbejdspolitik efter Henrik S. Nissens begrebsdefinitioner og sætter lighedstegn mellem kollaboration og kollaboratør.⁷⁵ Kirchhoffs ambition om at introducere kollaborationen som et neutralt begreb mislykkedes ifølge Clausen, fordi begrebet *er* lige så belastet som termerne forhandlings- og samarbejdspolitik og fordi de tre begreber anvendes på en sådan måde, at skellet mellem dem bliver uklart.⁷⁶ Når Clausen og Hæstrup ser Kirchhoffs begrebsanvendelser som

72. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 14-15.

73. Kirchhoff (1979), bd. I, s. 192-193, 205-206.

74. Jørgen Hæstrup (1980): »Anmeldelse af Augustoprøret 1943«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, nr. 1. s. 572-573; H.P. Clausen (1980): »Historie som fortælling«. *Historie*, bd. XIII. Århus. s. 126-128.

75. Clausen (1980), s. 119, 126-127. se også Hæstrup (1980), s. 572-573; Ditlev Tamm (1984): *Retsopgøret efter besættelsen* bd. 1-2. København, (3. udgave 1997). s. 15- 23, 33-42.

76. Clausen (1980), s. 126.

inkonsekvente, skal det ikke ses som udtryk for at de har misforstået begrebsdefinitionerne, snarere som en politisk uvilje mod at acceptere dem. Dette synes, i meget udtalt grad, at være den overvejende bevæggrund i socialdemokraten K.B. Andersens uofficielle opponentindlæg, der hverken godtager kollaborationsbegrebet eller brudt med den traditionelle faseopdeling.⁷⁷ Fælles for opponenterne ved disputatsforsvaret er således, at de alle følger den samme begrebsretoriske strategi. Ved at omskrive kollaboration med det negativt ladede begreb kollaboratør, reevalueres de moralske implikationer som følger af dets anvendelse, og begrebet kan afvises fordi det er illegitimt. På samme tid holder opponenterne fast ved begreberne forhandlings- og samarbejdspolitik, hvilket må ses som et forsøg på at bevare de politiske fortolkninger, der konventionelt knytter sig til denne terminologi.⁷⁸ Set i dette lys fremstår opponentindlæggene som konservative strategier, i forhold til Kirchhoffs omskrivning af de gældende begrebslige konventioner.

I en række artikler fra første halvdel af 80'erne søger Kirchhoff at udvide det »moment«, eller de mulighedshorisonter, som begrebsintroduktionen har åbnet.⁷⁹ Kirchhoffs retoriske strategi, som i hovedtræk formuleres i de samme vendinger som i disputatsen, byder dog på en række forandringer, først og fremmest ved at forhandlingspolitik-begrebet ikke længere anvendes.⁸⁰ Med opdelingen af litteraturen i henholdsvis konsensus- og konflikt-synspunktet sætter Kirchhoff navn på sit projekt og distance- rer sig fra den officielle fortælling og den marxistiske litteratur.⁸¹ Kirchhoff ser ganske vist både sit eget bidrag og den marxistiske litteratur som udtryk for konflikt-synspunktet, men det er, til trods for at Kirchhoff betegner sin egen position som én der »*ligger en marxistisk klasseanalyse*

77. K.B. Andersen (1980): »Anmeldelse af Augustoprøret 1943«. *Historie*, bd. XIII. s. 133-142; og Andersen (1981): »En Kort Bemærkning«. *Historie*, bd. XIV. s. 156-158. Dette er værd at bemærke da der fra i hvert fald 1979 inden for den socialdemokratiske tradition ses forsøg på at omskrive forhandlingspolitik til samarbejdspolitik, se Hans Lyngby Jepsen (1979): *Staaing. En biografi*. Viborg. s. 415-416.

78. Dvs. Henrik S. Nissens terminologi.

79. Hans Kirchhoff (1980): »Politikernes frygt for befrielsen (I-II)«. *Politiken*, 4-5. maj; Kirchhoff (1981): »Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-1945«. *Historie*, bd. XIV. s. 133-134; Kirchhoff (1982): »Hans Hedtofts tale, februar 1941. Samarbejde eller brud? Et studie af socialdemokratiets overlevelsestrategi under besættelsen«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 82, nr. 3. s. 230; Kirchhoff (1985): »Konsensus og Konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen«. *Historie & Samfundsorientering*, 24. årgang, nr. 1, *Danmarks besættelse og befrielse – 40 år efter*. s. 54-55.

80. Kirchhoff (1980); Kirchhoff (1981); Kirchhoff (1982); Kirchhoff (1985).

81. Kirchhoff (1985).

nær«, ikke blot en nuanceforskel der adskiller de respektive bidrag.⁸² Det drejer sig om at se hvad Kirchhoff gør. Argumentet i 1985 er i første omgang rettet imod faghistorikerne, eller konsensus-synspunktet som Kirchhoff kalder det, men der rejses tillige en række kritikker af den marxistiske litteratur og tages afstand fra kommunisternes simplificeringer og politiserende brug af besættelsen.⁸³ Med andre ord er der stadig tale om et bevidst forsøg på at formulere en selvstændig fortolkning.⁸⁴ Udvidelsen af de kontingente mulighedshorisonter begrebsintroduktionen har åbnet, kulminerer med udgivelsen af en samling artikler i 1987, hvor der dog medgives at kollaborationen er belastet og idéen om det værdifri begreb forlades.⁸⁵

I 1980'erne ses to historiografiske tendenser. For det første har samarbejdspolitik-begrebet fundet vej ind i historievidenskaben, som det ses hos Steen M. Andersen og Aage Trommer.⁸⁶ For det andet ses en gradvis normalisering af de politiske yderfløjes fortolkninger.⁸⁷ F.eks. forsøger Claus Bryld, med udgangspunkt i forhandlings- og samarbejdspolitikken, der til tider synes anvendt som ét begreb, men uden nogen videre konsekvens, at præsentere den marxistiske position for historievidenskaben.⁸⁸ Når de politiske yderfløjes begrebsanvendelser normaliseres i løbet af 80'erne, skyldtes det formentligt, at Kirchhoff ved at formulere samarbejdspolitik-begrebet synonymt med den politiske kollaboration, formår at bryde de konventioner som er skildret ovenfor. Selv om der stadig skrives historie efter den officielle fortælling, synes det Kirchhoff kalder kon-

82. Kirchhoff (1985), s. 54.

83. Kirchhoff (1985), s. 55-59.

84. Kirchhoff (1985), s. 54-55.

85. Hans Kirchhoff (1987): *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*. København. s. 9-16. Herefter ændres billedet ikke væsentligt, se også Kirchhoff (2001): *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense. s. 9-24; Kirchhoff (2002): »Forhandlings- og Samarbejdspolitikken«. *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. København. s. 155-161; Kirchhoff (2004): »Besættelsens historie – forsøg på en status«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 104, nr. 1. s. 162-163.

86. Steen M. Andersen (1984): *Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945. Oplysning – Kamp – Politik. En undersøgelse af Ringens opståen, sammensætning, udbredelse, arbejde og formål*. Odense. s. 5, 20, 29, 31-32, 37; Aage Trommer (1985): »Myter om besættelsestiden«. *Historie & Samfundsorientering*, 24. årgang, nr. 1, *Danmarks besættelse og befrielse – 40 år efter*. s. 68-69, 71.

87. Andersen (1984), s. 136; Trommer (1985).

88. Claus Bryld (1980): »Historieskrivningen om besættelsestiden – en polemik«. *Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning*, nr. 18-19, *Tema: Efterkrigsopgør og den første efterkrigstid*. s. 63, 65, 67; Bryld (1982): *Samarbejde eller modstand 1940-45?* København, s. 8, 10, 12-14, 16-17, 20-22, 26, 28-29.

flikt-synspunktet at have vundet et vist indpas.⁸⁹ Hos Nissen medgives det f.eks. i 1988, alt imens der stadig tales om forhandlingspolitikken som en neutral forhandlingsmekanisme, at bruddet i august 1943 både skete som følge af et folkeligt pres og af frygt for kommunisternes styrkede position, samt at der på visse områder var tale om kontinuitet efter 1943.⁹⁰

Med den kolde krigs afslutning bliver det, som Kirchhoff bemærker, »gratis« at anlægge konflikt-synspunktet,⁹¹ og med denne sejrer også samarbejdspolitik-begrebet som den foretrukne begrebsform.⁹² Kollaborationsbegrebet, som står uden for denne normalisering i 90'erne, adopteres i en indsnævret betydning hos Henrik Dethlefsen og Joachim Lund, der udvikler et politologisk kollaborationsbegreb. Det politologiske kollaborationsbegreb hos Lund og Dethlefsen understreger politikernes valgmulighed og vægter ansvaret overfor den bestående samfundsorden samt uviljen mod at miste magt.⁹³ Herved tages der afstand fra det brede begreb, som om noget har været afgørende for Kirchhoffs fortolkning af besættelsens historie. I 90'erne sker der også i offentligheden et holdnings-skifte. Den officielle fortælling afløses af en ny fortælling, eller modmyte som Kirchhoff skriver, og med den en ny moralisme.⁹⁴ Det er en væsentlig pointe, at kollaborationsbegrebets reception i den nyere forskning skal ses på baggrund af denne nye moralisme, som efter 2000 bl.a. er videreført af statsminister Anders Fogh Rasmussen.⁹⁵

Hos Steen Andersen ses igen en ambition om at anvende kollaborationsbegrebet i sin internationale, værdifri betydning.⁹⁶ Programmerklæring-

89. Henning Poulsen (1985): »Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. verdenskrig«. *Den jyske Historiker*, nr. 31-32. *Krig og Samfund*, s. 121-130; Nissen (1988), s. 423-424; Tage Kaarsted (1991): *Krise og krig 1925-1950. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bind 13*. København, s. 207-212, 254-256. Jeg deler således ikke Roslyng-Jensens problemer med at placere Kaarsted i konsensus-traditionen. Roslyng-Jensen (1995), s. 375-376.

90. Nissen (1988), s. 364-398.

91. Kirchhoff (2001), s. 341-344.

92. Trommer (1995); Dethlefsen (1998); Bryld & Warring (1998). Roslyng-Jensen (1995), s. 373-374.

93. Dethlefsen (1989), s. 88-89; Lund (1995a), s. 36-38; Joachim Lund (1995b): »Lebensraum og kollaboration 1941-43«. *Den jyske Historiker*, nr. 71, (*Besættelsen og Befrielsen*) 50 år efter, s. 19-20.

94. Kirchhoff (2001), s. 342-344.

95. Sørensen (2005), s. 310-311.

96. Steen Andersen (1998): »Forberedelsen af en handelspolitisk tilpasning til nyordningen. Udvalget for økonomisk Samarbejde med Tyskland 1940-41«. i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. København, s. 206-207; Andersen (2004), s. 21-23.

gen understøttes af et historiesyn, der tilsigter forståelse af historien som en åben situation frem for moraliserende værdidomme og er derfor i opposition til tendenserne i 90'erne.⁹⁷ Distanceringen fra moralismen ses ligeledes hos Ole Brandenburg Jensen, som i forbindelse med et »nypositivistisk forsøg på at harmonisere værdifrihed, empirisme og materialisme«, fastholder at kollaborationen er uadskillelig fra begrebet kollaboratør.⁹⁸ Det er altså den samme konservative begrebsretoriske strategi som blev lanceret af opponenterne ved Kirchhoffs disputatsforsvar der hér gentages. Kollaborationsbegrebet, som det anvendes hos Lund og Andersen, negligerer, ifølge Brandenburg Jensen, de historiske aktørers egen forståelse af begrebet og kan derfor ikke forklare »den konkrete virkelighed« de søger at beskrive.⁹⁹ Brandenburg Jensen sætter, ligesom Bo Lidegaard,¹⁰⁰ motiverne i forgrunden og skriver sig derved ind i en ny tradition eller tendens i historiografien, der griber tilbage til fortolkningerne hos 70'ernes besættelsehistorikere.¹⁰¹

Hos Mogens R. Nissen anvendes kollaborationsbegrebet, der betydningsmæssigt bygger på Joachim Lunds og Steen Andersens definitioner, som led i et opgør med Anders Fogh Rasmussens moralske dom over samarbejdspolitikken.¹⁰² Når Statsministerens argumenter »for frihed og demokrati«,¹⁰³ der naturligvis skal ses som argument for deltagelse i Irakkrigen, vækker Nissens opmærksomhed, er det hverken fordi der tages moralsk stilling til besættelsen eller fordi besættelsen bruges i en politisk argumentation, dette er for så vidt ikke noget nyt. Forklaringen findes i det forhold, at Fogh Rasmussens moralske dom over samarbejdspolitikken tegner det samme unuancerede billede som de politiske yderfløje i

97. Andersen (2004), s. 9-10, 17-19, 248.

98. Ole Brandenburg Jensen (2005a): *Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*. Syd-dansk Universitetsforlag, Odense. s. 11-12, 404-408; Jensen (2005b): »Teori og empiri i den historiske forskningsproces. Nogle retrospektive overvejelser omkring den metodiske og teoretiske tilgang til en konkret undersøgelse af besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold«. *Historie*, 2005, 2. s. 360-370.

99. Jensen (2005b), s. 364-365.

100. Lidegaard (2005), s. 557-561. Dette gælder for så vidt også Claus Bundgård Christensen m.fl. (2005): *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45*. København. Som påpeget i Roslyng-Jensen (2006), s. 199-206, 242, er det disse værkers fortjeneste at inddrage dansk politik i 30'erne.

101. Jensen (2005a), 404-408. Roslyng-Jensen (2006) har peget på at den nyere forskning, 2001-2006, vanskeligt lader sig inndele efter den traditionelle konflikt- og konsensus-synsvinkel.

102. Nissen (2005), s. 7-10, 13-15, 23-25.

103. Andersen Fogh Rasmussen (2003): *Anders Fogh Rasmussens tale, 29. august 2003*.

60'erne og 70'erne.¹⁰⁴ Fogh Rasmussens argumentation og den ny moralisme i 90'erne viser, med Roslyng-Jensens ord, at det ikke er Kirchhoffs fortolkning der har sejret »ad helvede til«,¹⁰⁵ men derimod de politiske yderfløjes.¹⁰⁶ I takt med skiftet fra myte til modmyte, fra videreførelse af politikernes egen selvforståelse til den nye moralisme, har kollaborationsbegrebet ligeledes fået en ny dagsorden. Hvor Kirchhoff i 1979 introducerede begrebet som led i en moraliserende fortolkning af besættelsestiden, anvendes det i den nyere forskning som retorisk våben i opgøret med en unuanceret moralisme.

Afslutning: Historiografien på »Skinner«

Jeg har i denne artikel argumenteret for en historicering af historiografien. Det bærende synspunkt er, at historiografiske positioner nødvendigvis må ses som indlæg i samtidige politiske debatter og i den forstand som mere end blot videnskabelige synspunkter. Jeg har i forlængelse heraf peget på, at introduktionen af kollaborationsbegrebet har et fagligt såvel som et politisk sigte og at disse vanskeligt lader sig adskille. Følger man konsekvenserne af denne »historiske dialektik«, som er hentet fra Quentin Skinners analysestrategier,¹⁰⁷ bliver sproget det oplagte omdrejningspunkt for den historiografiske analyse.¹⁰⁸

Et af Skinners væsentligste teoretiske bidrag er at betragte sproget som et magtlegitimerende redskab, der på én gang virker begrænsende og mulighedsskabende for den historiske aktør. Sproget består til enhver tid af en række lingvistiske konventioner som det ikke uden videre lader sig gøre at undslippe. Men sproget kan manipuleres. Dette forhold analyserer Skinner med begrebet »rhetorical redescription«, som anvendes om dét, at bruge et nyt begreb om et kendt forhold. Mere præcist kan man sige, at en

104. Nissen (2005), s. 7.

105. Roslyng-Jensen (1995), s. 374.

106. Som Nils Arne Sørensen peger på går der en direkte linje fra de politiske yderfløje til Anders Fogh Rasmussen. Sørensen (2005), s. 310-311.

107. Skinner 2002, s. 57-89, 103-127.

108. At sproget og begreberne sættes i centrum og anvendes empirisk i en teoretisk reflekteret historiografisk analyse er ikke et nyt fænomen i dansk historievidenskab, men det er bestemt heller ikke hverdagskost. Et glimrende eksempel på en historiografisk analyse med disse ambitioner, som også har inspireret dele af perspektivet i nærværende artikel, er Jeppe Nevers' analyse af kildekritikkens begrebshistorie, der baseres på en sammentænkning af Skinners begrebsretorik og Reinhart Kosellecks *Begriffsgeschichte*. Se Jeppe Nevers (2005): *Kildekritikkens begrebshistorie. En undersøgelse af historiefagets metodelevne*. Syddansk Universitetsforlag, Odense.

retorisk omskrivning er en ændring af et begrebs betegnelse, dets betydning, dets signifikans eller dets moralske og evaluative kulør.¹⁰⁹ Som de forrige afsnit viser, indeholder Kirchhoffs retoriske »move« alle disse elementer. Kollaborationsbegrebet er Kirchhoffs redskab til at legitimere en ny fortolkning af besættelsen, som bryder med samtidens politiske og lingvistiske konventioner. I forhold til faghistorikerne og den officielle fortælling på den ene side og de politiske yderfløje på den anden indtager Kirchhoff en egentlig tredje position, der synes at sætte sig ud over den opdeling af litteraturen i to tilgange, som hidtil har præget historiografien. I et snævert historiografisk perspektiv giver det måske mening at inddеле litteraturen i to tilgange, det er i hvert fald klart, at Kirchhoff og Trommer, i forhold til den traditionelle historieskrivning frem til 70'erne, repræsenterer en revisionistisk position – og i den forstand en »anden« position. Men denne »kanon-tænkning« er der god grund til at sætte sig ud over.

Ser man på hvad Kirchhoff *gør* med begreberne, står det imidlertid klart, at dette snævre perspektiv i bedste fald kun kan indfange halvdelen af de retoriske »moves«, der lanceres i begrebsintroduktionen. Kollaborationsbegrebet er ikke introduceret for at nå en bedre forståelse af besættelsestiden, men har derimod en mere polemisk karakter. Dette indebærer, at perspektivet flyttes fra »Kirchhoff-som-historiker« til »Kirchhoff-som-begrebspolitiker« og altså at historiografien ses i dens samtidige politiske kontekst. Kirchhoffs egen forståelse af den politiske »situation« han skriver i er derfor væsentlig at tage i betragtning. For så vidt en historisk forklaring ønskes må man, som Ole Brandenburg Jensen peger på, også tage højde for præcist disse aspekter.¹¹⁰ Dette indebærer imidlertid hverken, som Brandenburg Jensen med sin kritik af Andersens og Lunds »konfliktteori« gør sig til eksponent for, at de historiske aktørers egen selvforståelse har fortrinsret over fortolkningen eller, at de begreber de anvender, har nogen »essentiell« mening, som historikeren ikke kan undslippe. Brandenburg Jensens empirisme forekommer noget naiv. Hvordan er det muligt i positivistisk forstand at udlede en essentiell betydning af begrebet samarbejdspolitik? Hvordan kan begrebet betyde forskellige ting hos forskellige aktører, hvis en sådan »begrebsessentialisme« gjorde sig gældende? Dette berører et spørgsmål om, hvilken status den historiske kilde »sprog« skal have. At Kirchhoff vil anvende kollaborationsbegrebet neutralt, betyder naturligvis ikke, at begrebet anvendes neutralt. Jeg kan van-

109. Quentin Skinner (1996): *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge. s. 138-180; Skinner (2002), s. 145-187.

110. Jensen (2005).

skeligt se, hvordan det skulle være muligt for historikeren at blive transparent for de historiske aktørers sprog og gengive dets mening som det *er*, sådan som empiristerne og Brandenburg Jensen mener at kunne gøre – sproget og begreberne må fortolkes i sin historicitet og bør derfor læses retorisk og politisk!

Indtil 80'erne er det den officielle fortælling, som også videreføres af de fleste faghistorikere, der dominere, synet på besættelsen. Med forhandlingspolitik-begrebet understreges det, at det politiske samarbejde med den tyske besættelsesmagt var en realpolitisk nødvendighed og at det var en del af modstanden. Denne fortolkning står ikke alene, men udfordres af de politiske yderfløje der viderefører den illegale presses konceptualiseringer og sætter fornyet fokus på fronten indadtil. Denne fortolkning normaliseres gradvist i løbet af 80'erne og bliver den dominerende fortælling i 90'erne. Imellem disse repræsenterer Kirchhoffs anvendelse af kollaborationsbegrebet en tredje position, der fortolker samarbejdet med tyskerne som en realpolitisk nødvendighed, der blev udnyttet opportunistisk. Med den kolde krigs afslutning gives der plads til en moralisering af besættelsen. Det er i den henseende vigtigt at understrege, at kollaborationsbegrebet, som det ses anvendt i en række nyere afhandlinger, har fået en ny dagsorden. Med afsæt i historismens læresætning om at se historien på dens egne præmisser, anvender Steen Andersen og M.R. Nissen begrebet i et opgør med denne moraliseren. Begrebets dagsorden har således udviklet sig fra en legitimering af et moraliserende perspektiv, til et opgør med den unuancerede moralisering som f.eks. Fogh Rasmussen er talsmand for. I den forstand er begrebets dagsorden ændret, imens de fortolkninger begrebet er en del af i hovedtræk følger de samme linjer. Om der er tale om en egentlig skoledannelse omkring kollaborationsbegrebet, eller der blot er tale om, at anvendelsen af begrebet er én blandt flere strategier der positionerer sig overfor 90'ernes moraliseren, ligger uden for denne artikels ambition og skal derfor kun nævnes som en opfordring.

Kirchhoffs introduktion af kollaborationsbegrebet er et klassisk eksempel på, at den retoriske læsning og de politiske perspektiver bør indtage en mere central placering i de historiografiske analyser. Ved at sætte fokus på begreberne er det muligt at fange de konceptuelle »moves«, som forskellige aktører benytter sig af, hvad de reagerer med og navnlig imod, altså hvad de historiske aktører *gør*.

Litteratur

- Andersen, K. B. (1980): »Anmeldelse af Augustoprøret 1943«. *Historie*, bd. XIII. Århus. s. 133-142.
- Andersen, K. B. (1981): »En Kort Bemærkning«. *Historie*, bd. XIV. Århus. s. 156-158.
- Andersen, Steen (1998): »Forberedelsen af en handelspolitisk tilpasning til nyordningen. Udvalget for økonomisk Samarbejde med Tyskland 1940-41«. i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. København. s. 205-230.
- Andersen, Steen (2004): *Danmark i det tyske Storrum. Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*. København. 2. udgave, 1. oplag.
- Andersen, Steen M. (1984): *Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945. Oplysning – Kamp – Politik. En undersøgelse af Ringens opståen, sammensætning, udbredelse, arbejde og formål*. Odense.
- Boveri, Margret (1962): *Forræderiet i det 20. århundrede bd. 1: Det nationale forræderi. Kollaboration og propaganda*. Oversat fra tysk af Conrad Raun. København.
- Bryld, Claus (1977): »Socialdemokratiets og DKPs politiske hovedlinier 1935-1945. En oversigt«. *Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning*, nr. 12, Tema: *Arbejderbevægelse og klassekamp under besættelsen*. Kongerslev, Grenå. s. 9-42.
- Bryld, Claus (1980): »Historieskrivningen om besættelsestiden – en polemik«. *Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning*, nr. 18-19, Tema: *Efterkrigsopgør og den første efterkrigstid*. Randers. s. 157-178.
- Bryld, Claus (1982): *Samarbejde eller modstand 1940-45?*. København.
- Bryld, Claus & Warring, Anette (1998): *Besættelsen som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Roskilde.
- Buschardt, Leo m.fl. (red.) (1965): *Den illegale presse 1940-45*. Det Berlingske Bogtrykkeri.
- Christensen, Claus Bundgård m.fl. (2005): *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45*. København.
- Clausen, H. P. (1980): »Historie som fortælling«. *Historie*, bd. XIII. Århus. s. 113-132.
- Danmarks kommunistiske Parti (1951): *For Fred og Socialisme. Det danske folks vej*. København.
- Den Parlamentariske Kommission (1948): *Regering og Rigsdag under besættelsen*, bd. IV, D. s. 82-87.
- Dethlefsen, Henrik (1989): »Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 89, nr. 2. København. s. 78-127.
- Dethlefsen, Henrik (1995): »Samarbejdets problem – begreber, metoder, perspektiver«. i: Knud J. V. Jespersen og Thomas Pedersen (red.): *Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsestiden 1940-1945*. Odense. s. 57-71.
- Dethlefsen, Henrik (1998): »Arven fra Hæstrup«. i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. København. s. 333-357.
- Fog, Mogens (1976): *Efterskrift 1904-1945*. Haslev.
- Frisch, Hartvig m.fl. (red.) (1946-1948): *Danmark Besat og Befriet bind I-III*. København.
- Hæstrup, Jørgen (1954): *Kontakt med England 1940-43*. København.
- Hæstrup, Jørgen (1959): *Hemmelig Alliance. Hovedtræk af den danske modstands-organisations udvikling 1943-1945*, bd. I-II. København.
- Hæstrup, Jørgen (1965): »Danmark under besættelsen 1945-45«. *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Politikens Forlag. s. 21-147.
- Hæstrup, Jørgen (1966): ... *Til landets bedste – Hovedtræk af departementscheffstyrets virke 1943-45*. Bd. I. København.
- Hæstrup, Jørgen (1971): ... *Til landets bedste – Hovedtræk af departementscheffstyrets virke 1943-45*. Bd. II. København.

- Hæstrup, Jørgen (1980): »Anmeldelse af Augustoprøret 1943«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, nr. 1. København. s. 570-577.
- Jensen, Alfred (1970): »Opgør med besættelsestidens samarbejdspolitik«. *Land og Folk*, 15/10 1970. København.
- Jensen, Ole Brandenborg (2005a): *Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*. Syddansk Universitetsforlag, Odense.
- Jensen, Ole Brandenborg (2005b): »Teori og empiri i den historiske forskningsproces. Nogle retrospektive overvejelser omkring den metodiske og teoretiske tilgang til en konkret undersøgelse af besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold«. *Historie*, 2005, 2. s. 345-373.
- Jepsen, Hans Lyngby (1979): *Stauning. En biografi*. Viborg.
- Kaarsted, Tage (1991): *Krise og krig 1925-1950. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bind 13*. København.
- Kirchhoff, Hans (1969): »Antikomintern demonstrationerne i november 1941«. i: *Hilsen til Hæstrup. 9. august 1969*. Odense Universitetsforlag. s. 63-90.
- Kirchhoff, Hans (1979): *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald – Forudsætninger og forløb – en studie i kollaboration og modstand*. Bind I-III. København.
- Kirchhoff, Hans (1980): »Politikernes frygt for befrielsen (I-II)«. *Politiken*, 4-5. maj.
- Kirchhoff, Hans (1981): »Omkring den socialdemokratiske historieskrivning 1940-1945«. *Historie*, bd. XIV. Århus. s. 133-156, 159.
- Kirchhoff, Hans (1982): »Hans Hedtofts tale, februar 1941. Samarbejde eller brud? Et studie af socialdemokratiets overlevelsestrategi under besættelsen«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 82, nr. 3. København. s. 229-290.
- Kirchhoff, Hans (1985): »Konsensus og Konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen«. *Historie & Samfundsorientering*, 24. årgang, nr. 1, *Danmarks besættelse og befrielse – 40 år efter*. s. 42-66.
- Kirchhoff, Hans (1987): *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*. København.
- Kirchhoff, Hans (2001): *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. (2. udgave, 2004). Odense.
- Kirchhoff, Hans (2002): »Forhandlings- og Samarbejdspolitikken«. *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. København. s. 155-161.
- Kirchhoff, Hans (2004): »Besættelsens historie – forsøg på en status«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 104, nr. 1. København. s. 162-178.
- Krarup, Søren (1971): *At være eller ikke være. Om dansk selvstændighed og europæisk samling*. Århus.
- Krarup, Søren (1974): *Fædreland og Folkestyre. En kritik af Danmarks nyere historie*. København.
- Lidegaard, Bo (2005): *Kampen om Danmark 1933-1945*. København.
- Lund, Joachim (1995a): »Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 95, nr. 1. København. s. 35-73.
- Lund, Joachim (1995b): »Lebensraum og kollaboration 1941-43«. *Den jyske Historiker*, nr. 71, (*Besættelsen og Befrielsen*) 50 år efter. Århus. s. 19-40.
- Madsen, Carl (1967): *Den gode læge – og andre fortællinger*. København.
- Madsen, Carl (1968): *Vi skrev loven – fire og tredive fortællinger af fædrelandets historie*. København.
- Madsen, Carl (1969): *Proces mod politiet*. København.
- Madsen, Carl (1973): *Fortids Møre Mur. Memoirer*. Aalborg.
- Nevers, Jeppe (2005): *Kildekritikkens begrebshistorie. En undersøgelse af historiefagets metodelære*. Syddansk Universitetsforlag, Odense.
- Nielsen, Martin (1973): *Kommunisternes Kapital. Artikler og Taler*. Udvalgt og redigeret af Poul Thomsen. Skærbæk.

- Nielsen, Martin (1979): *Fængselsdage og fangenætter*. (4. oplag), Forlaget Tiden.
- Nissen, Henrik S. m.fl. (1964): *Besættelsestidens historie*. København. s. 38-127.
- Nissen, Henrik S. (1969): »En fiktion bliver til. Danmarks neutralitet efter 9. april«. i: *Hilsen til Hæstrup. 9. august 1969*. Odense Universitetsforlag. s. 160-174.
- Nissen, Henrik S. (1973): *1940 – Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. København.
- Nissen, Henrik S. (1988): »1940-1945 Besættelsen«. i: Søren Mørch (red.): *Danmarks Historie. Bind 7. Tiden 1914-1945*. København. s. 361-426.
- Nissen, Mogens R. (2005): *Til felles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Lindhardt & Ringhof.
- Nørlund, Ib (1966): *Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling*. København.
- Palonen, Kari (2003): »Four Times of Politics: Policy, Polity, Politicking, and Politicization«. *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 28, nr. 2. s. 171-186.
- Poulsen, Henning m.fl. (1964): *Besættelsestidens historie*. København. s. 128-234.
- Poulsen, Henning (1970): *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*. København.
- Poulsen, Henning (1985): »Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. verdenskrig«. *Den jyske Historiker*, nr. 31-32. *Krig og Samfund*. Århus. s. 121-131.
- Rasmussen, Anders Fogh (2003): *Anders Fogh Rasmussens tale, 29. august 2003*. URL: <http://www.befrielsen1945.dk/temaer/efterkrigstiden/offentligdebatt/kilder/Foghstale.pdf>
- Roslyng-Jensen, Palle (1978): *Synspunkter på besættelsen*. København.
- Roslyng-Jensen, Palle (1995): »Befrielsesjubilatet og den nyeste besættelseslitteratur. Idealister og »Materialister« i besættelsesforskningen«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 95, nr. 2. København. s. 367-398.
- Roslyng-Jensen, Palle (2001): »Besættelsesforskningen 1995-2001. En national eller en ideologisk historieskrivning?«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, nr. 2. København. s. 480-530.
- Roslyng-Jensen, Palle (2006): »Besættelseslitteraturen 2001-2006. Postmodernistisk variation og fortsat hausse«. *Historisk Tidsskrift*, bd. 106, nr. 1. København. s. 198-242.
- Scavenius, Erik (1948): *Forhandlingspolitikken under Besættelsen*. København.
- Scherfig, Hans (1962): *Frydenholm*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, Printed in Scotland 1978.
- Scherfig, Hans (1966-1979): *Årbøger 1966-1979. Kommentarer*. Forlaget Tiden, København.
- Skinner, Quentin (1996): *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge.
- Skinner, Quentin (2002): *Visions of Politics, Vol. 1: Regarding Method*. Cambridge.
- Sørensen, Nils Arne (2003): »Danmarkshistoriens vigtigste parentes. Besættelsestidens politiske virkningshistorie«. i: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. Viborg. s. 346-368.
- Sørensen, Nils Arne (2005): »Narrating the Second World War in Denmark since 1945«. *Contemporary European History*, 14: 3. Cambridge. s. 295-315.
- Tamm, Ditlev (1984): *Retsopgøret efter besættelsen bd. 1-2*. København, (3. udgave 1997).
- Trommer, Aage (1971): *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse*. Vol. 1. Odense.
- Trommer, Aage (1974): *Myte og sandhed i besættelseshistorien*. Vojens.
- Trommer, Aage (1985): »Myter om besættelsestiden«. *Historie & Samfundsorientering*, 24. årgang, nr. 1, *Danmarks besættelse og befrielse – 40 år efter*. s. 67-74.
- Trommer, Aage (1995): »Hvad har vi naaet og hvad mangler vi?«. i: Knud J. V. Jespersen og Thomas Pedersen (red.): *Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsen 1940-1945*. Odense. s. 11-26.
- Wendt, Frantz (1966): *Besættelse og Atomtid. Danmarks Historie bd. 14*. København.

Summary

Brian Kjær Olesen: The Conceptualization of Collaboration – Concepts and Rhetorics in the Historiography of the German Occupation of Denmark 1940-45

In this article, the author follows two competing narratives and their different conceptualizations of the political co-operation with the German occupying power. The official narrative, which was the hegemonic narrative among professional historians as well as of the official Denmark until the 1980s, primarily uses the term »negotiation policy«. This term underlines partly the character of the policy which was pursued as one of resistance to the occupation, partly that this co-operation was a necessity in terms of real politics. This narrative was challenged by the extremes of the political spectrum, who, by using the term »co-operation policy«, conceptualized the co-operation with the occupying power as voluntary opportunism which had divisive effects on domestic politics. In the 1960's and -70's, critics used »co-operation policy« in the current political debate about the Common Market, NATO and the war in Vietnam, which lent strong political connotations to the term.

In 1979 historian Hans Kirchhoff introduced the term »collaboration« into the Danish research of the years of occupation. On the background of this political »situation« the introduction of the term is analysed as a »rhetorical redescription«, as formulated by Quentin Skinner, of the terms »negotiation policy« and »co-operation policy«. In this sense, the concept of »collaboration« is a rhetorical tool, used by Kirchhoff to disentangle himself from the conventions that stick to the existing terminologies, at the same time as legitimizing a proper third interpretation of the history of the occupation years. The term »collaboration« is employed in a sense that underlines the real political necessity, of which the collaboration was an expression, as well as the fact that it was exploited opportunistically by the politicians. The present author argues that on the whole, historiography has only understood half of what Kirchhoff *does* with the term, and that historical analyses ought to include political perspectives more than has previously been usual, along with scientific positions.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Kommunister, Jan-bøger og drømmekøkkener

Et essay om hverdagsliv, amerikanisering og kold krig i Danmark¹

Nils Arne Sørensen & Klaus Petersen

Begrebet *Den kolde Krig* forbindes først og fremmest med udenrigs- og sikkerhedspolitik. Det var inden for denne ramme, at den amerikanske journalist og forfatter Walter Lippmann i 1947 introducerede begrebet for en større offentlighed i bogen *The Cold War*. Og begrebet forblev inden for denne ramme, når politiske kommentatorer, politologer og historikere skrev om og udforskede den kolde krig i de følgende årtier.

For Lippmann handlede konflikten om magtpolitik.² Men mange andre aktører betragtede også konflikten som en værdi-konflikt, som en kamp mellem to forskellige samfundsidealer, og en konflikt, der derfor ikke blot skulle kæmpes med sikkerhedspolitiske instrumenter på den verdenspolitiske scene. Som århundredets to første verdenskrige var også den kolde krig en potentielt total krig med allestedsnærværende fronter. Derfor måtte man også i den kolde krig styrke hjemmefronten, altså sammenholdet omkring egne samfundsidealer, og forsøge på at underminere sammenholdet hos modstanderen ved enten at undergrave tilliden til de statsbærende idealer eller propagandere for, at egne idealer var overlegne.

Eksempler på denne kamp om »hjerter og hjerner« er der mange af. Det mest berømte er givetvis den såkaldte »køkkendebat« mellem Nixon og Khrusjtjov på den amerikanske udstilling i Moskva i juli 1959. Her pralede Khrusjtjov over for den forsamlede verdenspresse (og derfor med verdensoffentligheden som publikum) med, at USSR ville indhente USA materielt om syv år for blot derefter at overhale det. Nixon svarede jord-

1. Dette essay er en stærkt bearbejdet udgave af vores oplæg på det danske historikermøde i København, august 2006. Vi skylder deltagerne i sessionen om den kolde krig i Danmark tak for deres kommentarer og kritik.

2. Lippmanns bog byggede på en artikelserie, han publicerede i avisen *New York Herald Tribune* tidligere samme år. Bogens centrale budskab er en kritik af containment-strategien, som George Kennan havde fremlagt året før i sin berømte X-artikel.

nært igen ved at fremhæve alle det moderne amerikanske køkkens teknologiske fortræffeligheder og pointere, at et hus med et sådant køkken var inden for omtrent alle amerikaneres rækkevidde. Khrusjtjovs hånlige svar på Nixons salgstale fortjener at blive citeret (fra oversættelsen i *New York Times*, 25. juli 1959):

The fact is that newly built Russian houses have all this equipment right now. Moreover, all you have to do to get a house is to be born in the Soviet Union. You are entitled to housing. I was born in the Soviet Union. So I have a right to a house. In America, if you don't have a dollar – you have the right to choose between sleeping in a house or on the pavement.

Det var påstande uden hold i virkeligheden, men køkkendebatten er sigende, fordi den så klart illustrerer, at kampen om hjerter og hjerner også var en kamp om drømme om det materielt gode liv.

Det er imidlertid især Khrusjtjovs praleri om, at USSR ville overhale USA materielt og teknologisk, der har sikret køkkendebatten en plads i koldkrigs litteraturen, hvor Khrusjtjovs selvsikkerhed kædes sammen med Sputnik og dermed rustningskapløbet. Vi befinder os således inden for den kolde krigs klassiske rum: *high politics*.

Den internationale forskning om den kolde krig begyndte imidlertid fra 1980'erne også så småt at interessere sig for emner, der faldt uden for *high politics* snævre magthistoriske sfære. Men det er påfaldende, at det var inden for rammerne af »politisk økonomi« og »kulturdiplomati«, at disse åbninger skete, og at studierne i vid udstrækning bygger på samme type kildematerialer, som ligger til grund for den mere traditionelle nyere koldkrigsforskning, dvs. primært materialer fra statslige arkiver og med klar overvægt af udenrigsministerielle kildegrupper.³

Disse arbejder har påvist, hvordan den kolde krigs konflikter »flød over« til andre sfærer, og på den baggrund er det fristende at konkludere, at den kolde krig var en konflikt, der bestemte forholdene i sfærer langt uden for *high politics*. På den anden side kan man også vende perspektivet om og påpege, at det vel lige præcis er den konklusion, som man på forhånd burde regne med at nå frem til, når udgangspunktet er et kildemateriale, der i al overvejende grad er produceret af aktører – ikke mindst politikere og embedsmænd – som levede et liv i og af en selvforståelse, hvor den kolde krigs vigtighed var en given ting.

3. Se fx tidsskriftet *Cold War History's* temanummer om den kolde krigs kultur- og socialhistorie fra oktober 2003.

At amerikanske og sovjetiske statsmænd som Nixon og Khrusjtjov og i videre forstand også embedsmænd i udenrigsministerierne anså kampen om hjerner og hjerter for at være en integral del af koldkrigskonflikten er helt forventeligt, og blot et kort ophold ved den kildekritiske barnelærdom om ophavssituationens vigtighed giver grund til at være forsigtig med at overdrive de konklusioner, der kan trækkes ud af det materiale, som de har skabt. De kan nemlig især fortælle os om hvilke forestillingsverdener, som politiske beslutningstagere levede i; de initiativer, som de på denne baggrund iværksatte – og, hvis vi er heldige, forsyne os med aktørernes egne evalueringer af initiativernes virkninger.

Trods dette forbehold har denne forskning naturligvis fat i noget helt centralt. Den kolde krig udspillede sig på hele samfundsscenen og bør undersøges i sin helhed. Når man er nået dertil, er det også fristende at flytte *high politics* forståelsen af den kolde krig som den afgørende strukturerende konflikt i international politik med over i en bredere anlagt samfundsanalyse af den kolde krigs betydning og operere med en forestilling – eller i det mindste en tese – om, at den kolde krig fungerede som et overordnet filter, der påvirkede hele samfundslivet. Det er den logik man ofte implicit fornemmer, når *high politics* forskerne vender sig mod kultur-, social- eller hverdagshistorien.

Men en sådan tese skal i vid udstrækning testes ved hjælp af andre slags kilder, end dem man finder i de officielle arkiver. Det er da bestemt muligt, at beslutningstagernes forestillingsverden stemte overens med befolkningernes (eller i det mindste store dele heraf). Og det er da bestemt muligt, at en lang række af de kulturdiplomatiske initiativer, som blev iværksat fra den kolde krigs første år, var effektive. Og for nu at bruge et enkelt lokalt eksempel, så er det da bestemt også muligt, at det danske befolkningsflertal delte politikeres bekymring om en kommunistisk femte kolonne, der lå bag stramningerne i straffelovsbestemmelserne vedrørende forbrydelser mod statens sikkerhed i 1952. Men på forhånd kan man ikke vide det, og for at nå fra udsagnet »muligt« til det meget mere interessante »sandsynligt«, så må man i udgangspunktet stille åbne spørgsmål om, hvorvidt der kan konstateres sådanne sammenhænge.

Bredere formuleret, så må et kultur- og socialhistorisk studium af den kolde krig først og fremmest basere sig på publicerede kilder af allehånde slags suppleret med interviewmateriale. Stillet som åbne spørgsmål handler det fx om at finde ud af, i hvor høj grad den kolde krig var til stede uden for de samfundssfærer, der i forvejen var stærkt politiserede. Dvs. i arbejdsliv, fritidsliv og familieliv. Satte den rammerne for tale og andre adfærdsmønstre på arbejdspladser, omkring spisebordene, i skolerne og

på andre uddannelsessteder? Var det markant til stede i børnelege, i romaner, tegneserier og blade, film og musik, i sport, på spillesteder, værtshuse og siden caféerne? Og så videre.

Brikker til den kolde krigs hverdagshistorie

Alt dette ved vi endnu meget lidt om, når det gælder danske forhold.⁴ Med brug af den blandt historikere udbredte puslespilsmetafor kan man højst tale om, at der er lokaliseret enkelte brikker, hvoraf de fleste tidsmæssigt hører hjemme i den kolde krigs første årtier. Ser man på dem, så er det dog tydeligt, at den kolde krig bestemt var til stede i disse sfærer.

Et velkendt eksempel er kampen mellem socialdemokrater og kommunister på en række store, især københavnske, arbejdspladser.⁵ Det er en konflikt, hvis rødder går længere tilbage end den periode, man normalt kalder den kolde krig, men naturligvis indgik koldkrigsretorik i denne magtkamp – fx blev en stærk fordømmelse af den fjendtlige supermagt en vigtig del af både socialdemokratisk og kommunistisk retorik. Internationale begivenheder som Prag-kuppet 1948 eller Sovjetunionens invasion af Ungarn 1956 blev anledning til drabelige opgør fx mellem socialdemokratiske og kommunistiske tillidsmænd og blev anvendt i de lokale kampe om magt og dagsorden.

Når dette er sagt kan man også med god ret spørge, om vi her faktisk befinder os i hverdagshistoriens felt – eller om vi ikke i stedet befinder os solidt på den politiske histories traditionelle territorium. Det gør vi selvfølgelig – og meget af det, vi ved om kampen om hjerner og hjerter mellem SD og DKP, bygger på et typisk elitetungt materiale. Fx giver Arbejderbevægelsens Informationscentrals mange pjecer og det månedligt udsendte *Socialdemokratiske Noter* et levende indtryk af, at koldkrigsemner var en vigtig del af det arsenal, som socialdemokratiske tillidsrepræsentanter skulle have til deres disposition i 1940'erne og 1950'erne. Men det

4. Jf. Poul Villaume, »Post-Cold War Historiography in Denmark«, i Thorsten Barring-Olesen (red.), *The Cold War – and the Nordic Countries. Historiography at a crossroads*, Odense 2004.

5. Dette vigtige hjørne af den kolde krig i Danmark er undersøgt af bl.a. Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder før, efter og under den kolde krig*, København 2004; Klaus Petersen & Regin Schmidt, »Gemensam Nordisk Front. De nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser og deres anti-kommunistiske samarbejde under den kolde krig, *Arbejderhistoria*, 2001, nr. 4, s. 42-46; Rasmus Mariager & Klaus Petersen, »Socialdemokratiet og forholdet til DKP under den første kolde krig«, *Arbejderhistorie*, 2004, nr. 4, s. 55-76.

te budskab var naturligvis formuleret af partiets ledelse og ikke af partiets folk på gulvet. Kildematerialet bliver her – som andre steder – noget mere sparsomt jo tættere man kommer på gulvet. Studier i de lokale socialdemokratiske tillidsfolks diskussioner ude på arbejdspladserne viser dog, at mønstret her langt hen var det samme. For de fagligt aktive var den kolde krig en realitet, som genspillede sig, når der skulle vælges tillidsmand og kantinebestyrer, når internationale begivenheder krævede stillingtagen, og i en håndfast mistro til modstanderens dagsorden. Der er således ikke tvivl om, at den kolde krig udspilledes langt fra både udenrigspolitikken nævn og folketingssalen – og vi har her et emne, hvor vores viden kan udbygges med et nedefra-perspektiv gennem interview-undersøgelser. TV- og radioudsendelser har taget de første skridt med fokus på de meget fagligt aktive⁶ – men en mere systematisk indsamling af interviews ville bl.a. kunne give et kvalificeret bud på, hvorvidt dette også var noget, som ragede og berørte den almindelige dansker.

Et andet felt, der ligger mellem det traditionelle politiske rum og hverdagshistorie er forholdet til og reaktionerne på atomvåbnene, der mere end noget andet blev symbol på den kolde krig – både i positiv forstand, som det kom til udtryk i metaforen om »atomparaplyen«, som beskyttede, og i negativ forstand i det noget mere håndfaste begreb: atomtruslen. Det var klart den sidste forståelsesramme, der var (og er) den dominerende, når danske politikere, presse og kunstnere forholdt sig til atomvåben.

Og det gjorde man i mange forskellige sammenhænge. I politikens traditionelle parlamentariske rum, hvor man diskuterede og fastlagde den danske stats politik omkring atomvåben på dansk grund, som efterhånden må siges at være velundersøgt.⁷ Det gjaldt også det nye politiske rum, der blev udviklet med græsrodspolitikken, hvor atomtruslen som bekendt blev katalysator for denne helt nye politiske organiseringsform, der efter især britisk forbillede kom til Danmark i 1960 – og genopstod i 1980'ernes fredsbevægelser.⁸

Men atomtruslen kom også meget tættere på danskernes hverdag. Fra 1952 skulle både drenge- og pigespejdere lære om atomvåben, hvis de ville have Beredskabsmærket, og ti år senere udgav Statsministeriet den

6. Se ikke mindst DR-serien *Danmark under den kolde krig* samt den af Leif Davidsen redigerede radioserie om samme emne.

7. Se bl.a. *Grønland under den kolde krig. Dansk og amerikansk sikkerhedspolitik 1945-68*, DUPI 1997 samt Thorsten Borring Olesen & Poul Villaume, *I blokopdelingens tegn. Dansk udenrigspolitik historie bd. 5*, København 2005.

8. Se Søren Hein Rasmussen, *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense 1997.

Atombadedragten. (Billedbladet 1953).

berømte, husstandsomdelte pjeces »Hvis Krigen kommer« under stor politisk og mediemæssig bevågenhed. En pjeces, der skulle informere og berolige befolkningen, men som på det sidste område må have haft den modsatte effekt, hvis danskerne da ellers læste og gennemtænkte pjecens råd,

der ofte var helt urealistiske og urealiserbare – som Anders Bærholm og Jakob Lorentzen har vist i deres analyse af pjecen.⁹

Pjecen blev bl.a. hudflettet i den siden hen legendariske studenterrevy, *Gris på Gaflen* (1962), og hvis man ikke sikrede sig billet til forestillingen kunne man lytte til højdepunkterne på grammofonplade. Sandsynligvis var der mange flere, der læste den britisk-australske forfatter, Nevil Shutes roman om menneskehedens undergang efter en atomkrig, *On the Beach* fra 1957. Den udkom på dansk samme år – oprindeligt med titlen *Ventetid* – og de følgende år i nye oplag og udgaver. Nytårsdag 1960 havde den meget dystre, stjernebesatte Hollywood-filmatisering dansk premiere. I de følgende år gjorde ikke mindst Cuba-krisen atomtruslen om muligt mere nærværende, og film som *Fejlsikker* og *Dr. Strangelove* (begge 1964), der trods deres forskelligheder begge havde den præmis, at atomkrigen kunne udløses ved uheld, gjorde næppe fremskridtoptimismen større i biografernes mørke.

Hermed har vi bevæget os langt tættere på et hverdagsperspektiv på den kolde krig. Selv om der naturligvis skal gøres omhyggelige overvejelser om afsender og modtagerforhold, repræsentativitet og gennemslagskraft, er en indlysende vej at gå i studiet af den kolde krig som hverdags- eller kulturhistorie at se på den kolde krigs aftryk i massekulturelle medier og genrer som fx sportsjournalistik, spillefilm, populærlitteratur, ugeblade og hobbytidsskrifter.

Et godt eksempel er Michael Eriksens analyse af den danske presses dækning af fodboldlandskampene mellem Danmark og USSR 1956-1985.¹⁰ Han har vist, at der er godt med koldkrigsreferencer i avisernes sportsjournalistik – og at disse over tid følger de konjunkturer i den kolde krig, som er alment accepterede.

Vender vi blikket mod spillefilm er billedet mere kompliceret. Vist blev der lavet danske film, der hentede sit fortællestof direkte i den kolde krig, men de var markante undtagelser. Dansk film under den kolde krig var på den ene og dominerende side folkekomedier fra Morten Korch til Olsen-Banden; på den anden »problemfilm«, der tog afsæt i sociale problemer som fx alkoholisme, uønsket graviditet eller ligefrem *amerikanerpiger*

9. Anders Kristian Bærholm & Jakob KB Lorenzen, »Hvis krigen kommer – historien om en pjece fra den kolde krig«, i Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen, *Den kolde krig på hjemmefronten*, Odense 2004, s. 161-182.

10. Michael Eriksen, »Danmarks knyttnæve mod øst«: Den skrevne presses fremstilling af dansk-sovjetiske A-landsholdskampe 1956-1985« i Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen, *op.cit.*, s. 133-146.

som i filmen *Natlogi betalt* (1957), hvor det dog ikke er USA, men seksualiteten, der er skurken.

Dette fravær af kold krig fra danske spillefilm er ikke identisk med et fravær af den kolde krig i danske biografer. I stedet kan man tale om en arbejdsdeling, hvor dansk filmindustri stort set holdt sig fra den politiske thriller-genre, som var den mest nærliggende til koldkrigsfortællinger. Det gjorde man bedre i USA, var sandsynligvis ræsonnementet – og de to undtagelser fra 1950'erne, *Lyssky transport* og *Blændværk*, demonstrerer i hvert fald, at den slags var danske filmmagere ikke gode til! Og amerikanske koldkrigsfilm kunne man bortset fra i filmboycottider naturligvis se i danske biografer lige fra den første genuine koldkrigsfilm, *Iron Curtain*, der havde dansk premiere allerede i september 1948.

Et parallelt billede gælder, hvis blikket vendes mod litteraturen. Her var den kolde krig langt fra et centralt tema for danske forfattere, men danske læsere kunne så læse oversatte spion- og agentromaner i stribevis – lige fra tju-bang og sex i James Bond-bøgerne (oversat i midten af 1960'erne) over Helen MacInnes romantiske thrillers og til mere eftertænksomme tematiseringer hos forfattere som John le Carré. Litterært blev den kolde krig undertiden ført helt ind i børneværelset som i Jan-bogen, *Spionen i Hjemmeværnet* (1963) og i den »socialrealistiske« hyldest til livet i 1980'ernes Sovjetunionen, som man møder i Flemming Andersens børnebog, *Rejsen til den smukke plads* (1986).

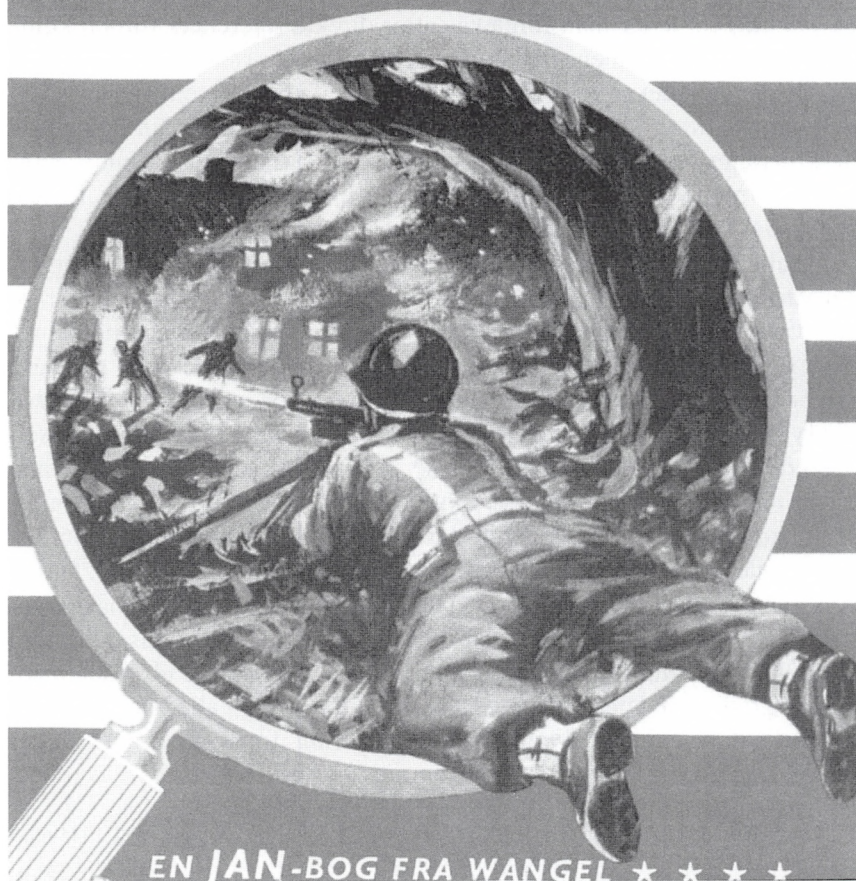
Hvis vi lader partipressen ligge, så var det mest folkelige trykte medium ugebladene. I 1950'ernes *Billed-Bladet* mindedes læserne også regelmæssigt om en verden, der var anderledes end kongehuse og filmstjerner – selv om grænserne mellem koldkrigens skræmmescenarier også kunne blive udflydende, som når læserne blev præsenteret for atom-bade-dragter. På samme måde i *Det Bedste* – en fordansket udgave af det amerikanske *Readers Digest* – som ikke mindst i 1950'erne fik en enorm udbredelse i Danmark. Her blev populærvidenskabelige artikler og skønlitterært stof spædet op med artikler om den kolde krig.¹¹ I samme periode kunne læsere af (det også fra amerikansk oversatte) *Populær Mekanik* i anknytning til artikler om rumfart og gør-det-selv tips til hjemmet også sætte sig ind i Korea-krigens udvikling eller det sidste nye fra atombombernes og missilernes fascinerende verden – et tema, der tjener som en påmindelse om, at atomvåben kunne fortælles på andre måder end som trusel eller beskyttende paraply. I dette tilfælde blev atombomberne en del af

11. *Det Bedste* er analyseret i Peter Knoop Christensen m.fl., *Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58*, Ålborg 1983.

Øvelsen blev
til dødelig alvor,
da forbryderiske
elementer
pludselig blandede sig med
folkene fra
Hjemmeværnet.

SPIONEN I HJEMMEVÆRNET

AF KNUD MEISTER OG CARLO ANDERSEN

EN JAN-BOG FRA WANGEL ★ ★ ★ ★

historien om fremskridtet og de teknologiske landvindinger. I nogle tilfælde meget direkte som i *Populær Mekanik*s artikel fra 1959 om, hvordan man i USA sprængte en ny havn i Alaska ved hjælp af tre brintbomber.¹²

Det er altså let nok at finde og skrive om den kolde krig i hverdagen. Men herfra og til forestillingen om et vigtigt og allestedsnærværende filter er springet langt. Hvis vi nøjes med at se på de undersøgte eksempler, så er det også klart, at koldkrigen slet ikke er et dominerende tolkningsmønster eller tema.

I 1950'erne var det filmatiseringerne af Morten Korchs populærromaner om landsbyfællesskabets gode liv (trods enkelte og plotdrivende brådne kar) og folkekomedieserierne om *Far til Fire* og *Soldaterkammerater*, der solgte flest billetter i danske biografer. I både Morten Korch-filmene og *Far til Fire* leder man forgæves efter direkte referencer til den kolde krig (selv om alle filmene handlingsmæssigt foregår i samtiden). Det samme gælder – og det er vel endnu mere sigende – i filmene om de gæve *Soldaterkammerater*. Trods den militære ramme er fjenden i den kolde krig helt fraværende, og hvis filmene overhovedet har et politisk budskab er det den implicite hyldest til det klasseoverskridende nationale fællesskab, som Lena Hansens analyse af filmene demonstrerer.¹³

De allerfleste Jan-bøger handlede ikke om spioner – og i dem, der gjorde, var det normalt ussel mammon frem for ideologi, der var drivkraft. Der var også langt flere filmstjerner og prinsesser end skræmmende reportager om Maos Kina i *Billed Bladet*. Sportsjournalistikken var også krigerisk, når det handlede om svenskelandskampe, og i *Populær Mekanik* fyldte hobbysiderne meget mere end artikler om Korea-krig og fascinerende atomvåben-teknologi. Selv socialdemokratiske tillidsfolks kamp for at »udrydde« kommunisterne kunne komme til kort over for den respekt som lokale kommunister nød for deres faglige dygtighed – som det fx fremgår af en rejserapport fra Urban Hansen til AIC fra 1948.¹⁴ Med den spinkle og sporadiske viden vi i dag har inden for dette felt må den foreløbige hypotese derfor være, at uden for de erklæret politiserede rum var koldkrigens modsætninger bestemt synlige og påvirkende, men næppe i en grad, som determinerede folks adfærd og valg i alle livets forhold.

Man kan sige, at det er en banal konstatering, for hvad er det? Det er

12. *Populær Mekanik* 1959, nr. 3 (»Hvordan tæmmer vi brintbomben?«).

13. Lena Hansen, »Krigen der næsten blev væk. Dansk film og den kolde krig 1945-65, i Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen, *Op.cit.*, s. 95-114.

14. Klaus Petersen, »Rundrejsen 1948. Med Urban Hansen rundt i den kolde krigs Danmark«, i Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen, *Op.cit.*, s. 41-52.

dog givet, at der er lande hvor den kolde krig i langt højere grad satte dagsordenen. Det gælder for de besatte lande Tyskland og Østrig, og fx viser politologerne Gabriel A. Almond og Sidney Verbas klassiske undersøgelse af politisk kultur i en række lande i 1950'erne, at modsætningen mellem kommunister og kristelige demokrater i Italien var adfærdsregulerende dybt ind i privatsfæren.¹⁵ For Danmarks vedkommende kan man sikkert finde noget, der ligner paralleller hertil, men vel mest markant for den ene part, nemlig den kommunistiske minoritet, der kom til at leve i en kun delvist selvvalgt lejrkultur.

Bortset fra i meget få og afgrænsede miljøer var de danske kommunister imidlertid så få, at de ikke kunne fungere som den definerende Anden eller fjende for det store ikke-kommunistiske flertal af danskere, som ikke var dedikerede AIC-medarbejdere eller indrulleret i et *stay-behind* netværk. Og dette er i sig selv sandsynligvis en vigtig pointe. I Danmark blev DKP hurtigt så marginaliseret, at den kolde krigs potentiale som allestedsnærværende tema i danskernes liv blev mindre end tilfældet var i lande, hvor krigens fronter spillede en vigtig indenrigspolitisk rolle – som i Frankrig og Italien med deres store kommunistpartier og stærke kommunistiske fagbevægelser og i Vesttyskland, hvor det andet, kommunistiske Tyskland fungerede som en stærk identitetsskabende Anden. I Danmark kunne man ikke føre en valgkamp med slogan som »Alle socialismens veje fører til Moskva« (som CDU gjorde i Forbundsrepublikken i 1953) – og ganske symptomatisk markerede danske kommunistjægere sig først for alvor i offentligheden, da den kolde krig var vel overstået.

Amerikanisering og kold krig

Når man begynder at tænke over sammenhængen mellem hverdagsliv og den kolde krig, er det nærliggende at inddrage et andet forskningsfelt, nemlig studier af de processer, som man sammenfatter under begrebet amerikanisering. Som i mange andre forskningsfelter er det styrende begreb ikke videnskabeligt udviklet. I stedet er der tale om, at begrebet »amerikanisering« (og forskellige afledte former) begyndte at dukke op på de europæiske sprog i sidste del af 1800-tallet med betydninger som at »efterligne« eller »blive påvirket af« USA. Begrebet er altså langt fra præ-

15. Gabriel A. Almond & Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston 1965.

cist; det rummer hverken indbyggede værdidomme eller aktører, og fortæller i sig selv blot det ikke uinteressante faktum, at europæiske intellektuelle begyndte at få blik for, at påvirkningsstrømmene over Atlanterhavet også var begyndt at gå fra Vest mod Øst.

Denne kronologi er naturligvis vigtig. Påvirkning fra USA og diskussionen af heraf var veletableret længe før den kolde krig. Amerikansk kapital, teknologi og varer vandt især efter 1. verdenskrig frem.¹⁶ Måske vigtigere var det, at USA i mellemkrigstiden kom til at stå som symbol for både det moderne samfund og for det materielt gode liv. Ja, USA fremstod for mange som en realiseret fremtid: med pulserende storbyliv, jazz-rytmer, biler, effektive fabrikker, overdådigt udstyrede hjem, højteknologiske køkkener og sodavandsfontæner. De fleste intellektuelle, der kommenterede dette USA, hadede det – hvad enten de kom fra venstre- eller højrefløj. Det var åndløst, forfladigende, materialistisk. Den indædte kritik skyldtes givetvis disse intellektuelles akutte angst for, at disse karakteristika også skulle komme til at præge de europæiske samfund. For ikke mindst i massekulturen stod amerikanske produkter stærkt, og mens det konkrete USA for de allerfleste danskere (og europæere) var langt borte, så blev det moderne og velstående USA konkret tilstedeværende, når man gik i biografen, læste underholdningsromaner eller rejseskildringer – ligesom man også må gå ud fra, at der fortsat var betydelig kontakt mellem udvandrere og deres tilbageblevne familier.

Hvis forestillinger om USA som konkret dystopi og utopi var veletablerede før 2. verdenskrig, blev de voldsomt forstærkede af først verdenskrigen og dernæst den kolde krig.¹⁷ USA's rolle som sejrherre i 2. verdenskrig øgede naturligvis landets prestige. De veludrustede og velnærede amerikanske soldater, der deltog i befrielsen af Vesteuropa og siden i besættelsen af Tyskland og Østrig, iscenesatte kontrasten mellem det rige USA og det sønderbombede eller i det mindste nedslidte Europa, så den var tydelig for enhver – selv om man ikke naivt skal overdrive soldaternes positive roller; det var ikke kun briter, der mente, at amerikanerne var både *oversexed* og *overpaid*.

Amerikanske hjælpeprogrammer gjorde også indtryk. Det gjaldt fx hjælpeorganisationen CARE's store gavepakkeprogram. Det blev i januar

16. Se fx Volker R. Berghahn: *Europe in the Era of Two World Wars*, Princeton 2006, s. 58-68 og Harm G. Schröter: *Americanization of the European Economy*, Wien-New York 2005, s. 17-41.

17. For en overordnet beskrivelse se Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe. Cultur, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, New York & Oxford 2006.

Det danske tyggegummimærke »Dandy« er i sin oprindelse er klassisk eksempel på et lokalt produkt, der tilskrives amerikansk indhold i selve navnet. I denne reklame fra 1952 er det amerikanske helt massivt: både julemand og gavestrømpen er amerikanske importartikler (hvoraf kun førstnævnte er slået an i dansk kultur). (Hjemmet 1952).

1948 udførligt omtalt i en artikel i *Billed Bladet*, hvor der ikke mindst blev lagt vægt på de almindelige amerikaneres offervilje (artiklen understregede imidlertid også, at det var en offervilje fra et meget højt velstandsniveau – »... der er Varer nok at øse af i Amerika. Butikker, Lagre og Køle-

rum bugner af gode Ting ...« – og dermed understregede det positive billede af USA som et velstandsdorado).¹⁸

Det vigtigste hjælpeprogram var naturligvis Marshall-Planen. Dette genopbygningsprogram blev, som talrige forskere har dokumenteret, af de amerikanske beslutningstagere fra første færd konciperet inden for en koldkrigsramme, idet målet var at sikre de vesteuropæiske lande mod indre og ydre kommunistiske trusler.¹⁹ Derfor blev Marshall-Planen en blanding af akut nødhjælp og længere sigtet hjælp, hvor ambitionen var at gøre den vestlige samfundsmodel mere attraktiv end den kommunistiske. Den grundlæggende tanke var, at stærk økonomisk vækst ville gøre den økonomiske klassekamp irrelevant. Efter amerikansk opfattelse skulle den økonomiske vækst dels sikres gennem at skabe et stort fælles vesteuropæisk marked, dels ved at sikre fordismens gennemslag i Vesteuropa, hvor teknologisk innovation sikrede stigende produktivitet og hvor den merværdi, der på den måde blev skabt, skulle fordeles mellem arbejdsgivere og arbejdere, så kommunismens løfter om klasseløse samfund blev druknet af håndfaste velstands- og velfærdsstigninger. Helt grundlæggende for den amerikanske politik var nemlig, som Charles Maier har sammenfattet det, at amerikanske beslutningstagere forstod, at »the decisive fulcrum for European politics from 1947 through the 1950s was the non-Communist left, oriented toward welfare-state social democracy.«²⁰

I det perspektiv er det altså Marshall Planen som et amerikansk politisk-økonomisk oplysnings- eller mere præcist påvirkningsprojekt i den kolde krig, der er centralt. Og mens det ikke lykkedes USA at gennemtrumfe etablering af et vesteuropæisk fællesmarked i forbindelse med planen, havde man langt mere held med at udbrede den fordistiske syntese af teknologisk fornyelse og classesamarbejde. Det skete blandt andet gennem den til Marshall-hjælpen knyttede propagandainsats.²¹ Til det for-

18. *Billed-Bladet* 1948, nr. 1, s. 20-21: »10.000 Gavepakker om Dagen fra Amerika til den gamle Verden.« Den drivende kraft bag grundlæggelsen af CARE (dvs. Cooperative for American Remittances to Europe) i 1945 var amerikanske kirkesamfund. 60% af CARE-pakkerne gik til Vesttyskland, der modtog i alt ca. 8 mio. pakker i årene 1946-60. Antallet af pakker toppede i 1947-49. Jf. Godehard Weyerer: »CARE Packages. Gifts from Overseas to a Defeated and Debilitated Nation«, i Detlef Junker (ed.): *The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945-1968*, Cambridge 2004, s. 522-527.

19. Marshall-programmet som en del af den kolde krig er velundersøgt og behandlet i de fleste overordnede analyser af den kolde krig. Der er derimod ikke så mange, som har undersøgt programmernes implementering og effekter helt ud i yderste led.

20. Charles Maier, *Among Empires*, Cambridge Mass. 2006, s. 200.

21. Se bl.a. Günther Bischof e.a. (eds.), *The Marshall Plan in Austria, vol. 8, Contemporary Austrian Studies*, 2000 samt for danske forhold Marianne Rostgaard, »Kampen om sjælene. Dansk Marshallplan publicity 1948-1950, *Historie*, 2002:2.

mål var planens vigtigste brikker sandsynligvis de studierejser, hvor danske erhvervsfolk, fagforeningsledere, akademikere og journalister ved selvsyn oplevede USA, og hvor de – som planen var – tog inspiration med hjem til at modernisere det danske samfund efter amerikansk forbillede fx med tidsstudier, markedsføringsanalyser og selvbetjeningsbutikker for at anføre tre konkrete eksempler. Det var vel at mærke et påvirkningsarbejde, der fortsatte efter Marshall-Planens afvikling, bl.a. i form af Fulbright-stipendier og stipendier fra private fonde som Rockefeller og Ford Foundation. Fulbright finansierede fx i slutningen af 1950'erne et tre måneders studieophold for fagforeningslederen, Anker Jørgensen på Harvard University.²²

Mens der internationalt er en del forskning i denne del af Marshall Planen og af udvekslingsprogrammerne generelt, så kniber det mere i Danmark. Men der er ingen grund til at betvivle, at programmerne ikke også var virksomme i Danmark, selv om man på den anden side ikke skal tro, at der var tale om den rene hjernevask. Der var også udvekslede, der kom kritiske hjem fra mødet med USA (et berømt eksempel er Elsa Gress), og generelt er det sandsynligvis rimeligere at bruge den blødere formulering om, at studierejserne mere blev vigtige inspirationskilder end den håndfaste om, at de resulterede i en efterligningskultur.

Marshall-Planen regnes normalt som et af de mest succesrige amerikanske initiativer i den kolde krig. Det er klart, at programmets langsigtede dimension – at sikre vækst og velstand i Vesteuropa – byggede på forestillinger, som må karakteriseres som udpræget nedsivningsteoretiske, men lige så klart er det, at denne nedsivningsproces faktisk lykkedes. Fremtrædende danskeres studieophold i USA kom til at påvirke danskeres hverdagsliv på arbejdspladsen, i uddannelsesinstitutionerne og som forbrugere.

At påvirkningen fra USA blev meget mere udpræget i hverdagen efter 1945 kan illustreres med et fokusskifte, der også i hvert fald i nogen grad flytter perspektivet nedad fra det rent nedsivningsteoretiske. I stedet for at analysere påvirkningsstrategier og deres konsekvenser, vil vi vende blikket mod udviklingen af det danske sprog efter 1945. Mens sprogpuritane-re tidligere havde beklaget sig over tysk indflydelse på det danske sprog, ændrede fokus sig efter 2. verdenskrig til at kritisere engelske låneord. Og

22. Jf. Niels Jul Nielsen, op.cit. Besøget er også beskrevet i Alex Frank Madsen, *Anker Mennesket, magten, meningerne*, København 1999, s. 141-43, hvor Anker Jørgensen bl.a. berettede at udover et møde med den amerikanske fagforeningsleder James Hoffa bragte Elvis-plader og en fascination af biler med sig hjem .

kritikere var ikke i tvivl om disse ords rødder: Således klagede en kronikør i *Aalborg Stiftstidende* sig i 1951 højlydt og eksempel rigt over *Vort ameri-danske sprog*.

Vi skal ikke blande os i diskussionen om, hvorvidt udenlandsk sproglig indflydelse er identitetsundergravende ugræs eller tværtimod et tegn på det danske sprogs dynamiske levedygtighed, for nu at sammenfatte yderpositionerne i den sprogpuristiske debat, som stadigvæk dukker op med mellemrum. Vores pointe ligger et helt andet sted. Introduktionen af nye ord kan nemlig bedst ses som bevidste sproghandlinger udført af sprogbrugere. Når amerikansk-engelske låneord af forskellig slags (der kan skelnes mellem direkte lån, oversættelseslån og pseudo-lån²³) i stigende grad begyndte at vinde indpas, er det naturligvis, fordi sprogbrugere har villet det, og det er således et godt indicium for, at det ikke blot var amerikanere, der ville amerikanisere Danmark; det var i mindst ligeså høj grad danskere. Udgivelsen af den første danske ordbog over amerikanske slangord i 1948 var således ikke bare en hjælp til potentielle turister og læserne af Raymond Chandlers romaner på originalsprog. Den var også – og måske ikke mindst – med til at introducere ord som *OK*, *hamburger* og *zombie* for danskerne.

De nye ord med engelsk rod, der efter 1945 vandt indpas i dansk, koncentrerer sig i en række interessante, overlappende semantiske klumper: livsstil, massekultur, ungdomskultur, erhvervsliv, teknologi, videnskab og uddannelse, militær og efterhånden også politik – altså i høj grad til beskrivelse af ting og forhold på helt centrale felter, der har været præget af forandring, fornyelse, modernisering og modestrømme. Generelt afspejler ordenes sejrsmarch ind i det danske sprog en sproglig virkelighed, hvor USA i høj grad er blevet set som attråværdig – selv om det er vigtigt at være påpasselig: Mens københavnske studerende i begyndelsen af 1950'erne mente, at noget var smart, når de kaldte det »amerikansk«, så var der også mange negative betydninger tilknyttet til »amerikansk« og »amerikaniseret« efter 1945 (fx hårdkogt, overfladisk, pengegrisk). På samme måde vil et udsagn som »dansk politik er blevet amerikaniseret« for de fleste i dag vel fremstå som negativt ladet.

Ordene dækker naturligvis også en materiel virkelighed. Det var attråværdigt at komme i besiddelse af de varer og serviceydelser, som den amerikanske modernitet tilbød. Frem til slutningen af 1950'erne satte økonomien – både den almindelige lavvækst, importkontrol og dollarmangel – grænser for import af varer fra det amerikanske slaraffenland.

23. Knud Sørensen, *Engelske lån i dansk*, København 1973, s. 74f, 94f.

Men den satte ikke grænser for forestillingerne om USA og for forsøg på at kopiere det – så vidt man nu kunne. I *Billed Bladet* var der regelmæssigt artikler om amerikanske emner, der blev ofte blev indrammet i forståelsesrammer som »først« og »størst« eller »moderne«. I bladets årgang 1948 gjaldt det fx artikler om Illinois' statsfængsel, om Institutet for videregående Studier ved Princeton University (»Verdens mest videnskabelige Milieu«), om »Verdens største Flyvemaskine.« »Fremtidens Køkken« var amerikansk, USA var foregangsland når det gjaldt skadedyrsbekæmpelse, og i en stor artikel om, hvordan »unge Godsejer Carl Christian Scavenius« var i færd med at modernisere driften af sit gods, Klintholm, fik læseren at vide, at moderniseringens maskiner var amerikanske.²⁴

De oversatte blade, *Det Bedste*, *Populær Mekanik* og *Anders And* fik hundredtusindvis af læsere. Camping, carporte og havegrill (eller *barbeque*, den amerikanske betegnelse, som fænomenet først blev introduceret under²⁵) var tre relativt billige måder at blive amerikaniseret på i 1950'erne. Reklamer for sæbe og tandpasta fik amerikanske referencer for belæg for deres kvalitet, mens læsere af både *Hjemmet* og *Alt for Damerne* i en annonce kunne læse, at »i USA er det højeste mode at damerne drikker KIJAFA.«. Der blev udviklet en dansk nicheproduktionen af varer, der havde en amerikansk signalværdi. De gjaldt fx cigaretter med amerikanske navne som Holiday, tyggegummi, Yankie Bars og talrige små cola-mærker. De fyldte køleskabe, der iflg. Hans Edvard Nørregaard-Nielsens erindringer *Mands Minde* var en del af Hollywood-films fascinationskraft²⁶, kom tættere på takket være danske producenter som Atlas og Gram – og afbetalingsordninger, så man i 1953 kunne sikre sig ethvert køkkens drøm for 78 kr. om måneden. Det var dog først, da højkonjunkturen satte ind fra 1957, at danskerne for alvor fik køleskabe inden for økonomisk rækkevidde, og i de følgende fem år eksploderede salget²⁷.

Mens dansk film opgav at konkurrere med Hollywood og i stedet kastede sig ud i nationalromantiske nicheproduktioner, så det anderledes ud med populærmusikken: Her var der godt med lokale kopiprodukter af amerikansk musik, hvor jazz'en fra slutningen af 1950'erne fik alvorlig konkurrence af rock'n'roll og Elvis-kopier som Otto Brandenburg og Pre-

24. Se følgende artikler: »Her lades alt Haab ude« (i nr. 6), »Hjernerens Fristed« (i nr. 7), »Kæmpeaeroplan med 3000 hestekræfter« og »Fremtidens Køkken« (i nr. 8), »Død over Skadedyrene pr. Helicopter« (i nr. 28) og »Maskiner for Mænd/Billigere Mad« (i nr. 34).

25. Se B. Poulsen, *Grill-Mad: Barbecue og El-Grill*, København 1957. Bogen var på bagsiden desuden udstyret med en udtalevejledning for dette nye og fremmede ord.

26. Hans Edvard Nørregaard-Nielsen: *Mands Minde*, København 1999, s. 102.

27. Jf. Carl-Axel Nilsson & Hans Kryger Larsen: *Dansk Industri efter 1870. Forbrug og produktion af industrivarer*, Odense 1989, s. 143ff.

ben Uglebjerg. Sidstnævnte udsendte i 1956 den første danske rock'n'roll plade, bl.a. med en oversættelse af Elvis-nummeret »Heartbreak Hotel«, som fik den flertydige titel »Vi rocker os ikke«.

Det vil være fristende at forlænge rækken af eksempler. Men det vil også let blive perspektivforvrængende. Vores fokusering på amerikanisering skygger nemlig for, at der også var andre aktive forbilleder i danskerens forestillingsverden og hverdag. Mens Tysklands rolle som et modernitetsforbillede var udspillet i 1945 (og for de fleste danskere vel mindst ti år tidligere) og Sovjetunionen aldrig slog an uden for den kommunistiske menigheds kreds, så var ikke mindst Storbritannien og Sverige også image-mæssigt kommet styrket ud af krigen. Sverige blev klart dominerende i 1950'erne og 1960'erne, når det handlede om den overordnede samfundsarkitektur (velfærdsstaten). Rasmus Mariager har vist, hvordan danske politikere søgte at orientere sig mod Storbritannien frem for USA i de første 5-10 år efter krigen.²⁸ Denne orientering finder man også – og betydeligt stærkere – uden for politikens verden. Britisk kultur i bred forstand var populær i Danmark. I ungdomskulturen, som normalt regnes for et af amerikaniseringens kernefelt, fyldte britiske forbilleder mindst ligeså meget som de amerikanske til langt op i 1960'erne – i hvert fald at dømme efter en læsning af ungdomsblade som *Vi Unge* og *Børge*. Storbritannien signalerede også kvalitet i herremode (det vrimler fx med annoncer for »Harrow-skjorten« i 1950'ernes ugeblade), mens kvindernes modemekka fortsat var Paris – iflg. annoncer og artikler i ugeblade fra 1950'erne. Sigende er det også, at der »umiddelbart efter 2. verdenskrig var konkurrence mellem to udtaler af det da indlånte *nylon*, en franskgtig ... og den sejrende efterligning af engelsk udtale.«²⁹ Det fortæller jo noget om fransk dominans på kvindemodens område. Det er umuligt at veje det ene op imod det andet, men det står ret klart, at USA – på trods af en stærkere politisk og kulturel indflydelse efter 1945 – langt fra var alene på banen. Der er ikke tale om en nogen monumental og uovervindelig kulturel invasion fra den kolde krigs vestlige supermagt. Der var alternativer, og de blev til tider og på nogle områder meget stærke.

Med til billedet hører også, at langt fra alle USA-forestillinger var positive. I den politiske offentlighed blev McCarthyismen kritiseret, ikke blot af kommunister, men også af socialdemokrater, liberale og konservative kræfter.³⁰ »Negerspørgsmålet« gav også anledning til regelmæssig kritik.

28. Se Rasmus Mariager, *I tillid og varm sympati. Dansk-Britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig*, København 2007.

29. Dansk Sprognævns Udklipsarkiv: Nylon.

Men også i ikke-politiserede offentligheder var der kritiske toner, hvor der i USA-billedet også indgik elementer af fanatisme og nærmest irrationelle besynderligheder. Ud over de omtalte USA-begejstrede artikler kunne man således i *Billed Bladet* årgang 1948 også læse om en fanatisk religiøs sydstatssekt, der inddrog slanger i sine ritualer.³¹ En måneds tid senere kunne bladets læsere underholde sig med en artikel med titlen: »Alt det, man ikke maa i Amerika.« Den handlede om »pudsige amerikanske Lovbestemmelser« – så som at mænd i Oklahoma ikke måtte sidde med en kvinde på skødet, eller at »kordamer« i Montana skulle have mindst 1½ kg. tøj på.³²

Der er således hverken tale om, at USA-billedet var entydigt positivt uden for den kommunistiske lejr, eller at USA var det eneste forbillede, som danskere orienterede sig imod. Disse forbehold er vigtige, men ikke afgørende. Der er ingen tvivl om, at USA når det gjaldt forestillinger om det moderne inden for områder som teknologi og livsstil i ganske bred forstand dominerede forestillingerne om det gode liv. I 1947 rapporterede *Hjemmet* fra den britiske udstilling, »Britain can make it«, om nye opfindelser – især elektriske husholdningsredskaber – der ville gøre »fremtiden ... lys og lykkelig« for husmødrene.³³ Det er jo et rendyrket eksempel på, hvordan Storbritannien gøres til et moderniseringsforbillede. Men mon ikke adskillige læsere allerede havde set en elektrisk brødrister, hvor »Brødet springer op af Maskinen, og Maskinen slukkes, når Brødet er færdigristet« – vel at mærke i amerikanske film? Og bliver vi ved efterkrigsårenes fremtidshungrende husmødre, så kunne de læse noget mere om en konkret fremtid i adskillige artikler om amerikanske køkkener; ikke bare i *Billed-Bladet*, men også i FDB's medlemsblad, *Samvirke*, hvor der berettedes om »indbyggede skabe, elektrisk ovn, automatisk opvaske-maskine, lynfryseanlæg og lignende raffinementer,« og boligindretningsmagasinet, *Bygge & Bo*, præsenterede allerede i 1946 sine læsere for »amerikanske drømmekøkkener,« hvis »mange raffinerede Installationer og tekniske Finesser« ville få husmodertænder til at løbe »i Vand.«³⁴

At tolke eksistensen af forestillinger om USA som realiseret (og måske også i dansk kontekst: realisabel) fremtid og den følgende livsstilsameri-

30. Theis Hansen: »McCarthys stemme – og Amerikas. Mccarthyismen i den danske presse«, i Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen, *Op.cit.*, s. 65-80.

31. »Religiøse Ceremonier med giftige Slanger«, i *Billed Bladet* 1948, nr. 9.

32. *Ibid.*, nr. 14.

33. »Nye ting, der letter Dagliglivet«, i *Hjemmet* 1947, nr. 1.

34. »Ti gyldne år for USA's farmere«, i *Samvirke*, 1949, nr. 7; »To Amerikanske Drømmekøkkener«, i *Bygge og Bo*, 1946, s. 45.

kanisering ind i en kold krig sammenhæng er imidlertid vanskeligt. Man overtager naturligvis ikke nødvendigvis amerikanske samfundsidealer og troen på den frie verdens overlegenhed, når man ifører sig cowboybukser og drikker cola, lige så lidt som et voksende forbrug af diverse *Americana* nødvendigvis smitter af i form af loyalitet i den globale systemkonflikt.

Hvis en Gallup-undersøgelse fra sensommeren 1956 om danskernes udenrigspolitiske holdninger bruges som indikator, var det i hvert fald så som så med *spill over* fra en amerikansk orienteret forbrugskultur og til en støtte til den amerikansk dominerede sikkerhedsorden, som Danmark var en del af. Kun tre fjerdedele havde hørt om NATO, og af dem mente næsten halvdelen, at dansk udenrigspolitik var »for meget afhængig« af USA. Mens to tredjedele mente, at Danmark »i det store og hele« skulle »holde sig til Vestens udenrigspolitik«, så mente kun 33%, at NATO-medlemskabet var den bedst tænkelige ramme for danske sikkerhedspolitiske interesser.³⁵ Tilsvarende er den NATO-skeptiske opinion et tilbagevendende tema i rapporter fra den danske ambassade hjem til *State Department* – ofte anført som (en rationel) forklaring på, hvorfor danske regeringer i 1950'erne og 1960'erne ikke levede op til alle Washingtons forventninger, når det angik forsvarspolitikken.³⁶

Maner dette materiale altså til besindighed og meget forsigtige konklusioner, så er det til gengæld påfaldende, at Sovjetunionens »danske agentur«, som Bent Jensen ikke uden grund ynder at kalde DKP, sjældent lod en chance gå fra sig for at fordømme amerikansk massekultur og forbrugerrisme. Hans Scherfigs mange tirader mod (omtrent) alt amerikansk er velkendte. Et andet – og i dag glemt – eksempel er DKPs engagement for den danske mineralvandsindustri i debatten om, hvorvidt man skulle opretholde en særskat på cola-holdige drikke. DKPs argumenter var især økonomiske og nationale. Men Villy Fuglsang afviste også forestillingen om, at en fjernelse af cola-skatten ville øge trafikikkerheden – som tilhængere havde anført. »Nu er der udtalt fromme ønsker om, at hvis man kunne vænne folk til at drikke den beske væske, vil de drikke mindre øl. Jeg tror faktisk ikke, der findes eksempler på, at dette vil blive tilfældet,« udtalte han.³⁷ Det er sikkert helt korrekt. I denne sammenhæng synes vi

35. Jf. Poul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik*, København 1995, s. 799-800.

36. Jf. Anders Bærholm Frikke: *Amerikanske danmarksbilleder 1950-1968 – interne amerikanske vurderinger af dansk politik under den kolde krig*, upubl. speciale, Historiestudiet, Syddansk Universitet Odense, 2006.

37. *Folketingets Forhandlinger* 1958-1959, sp. 1662.

imidlertid, at det mest fascinerende er, at Fuglsang undervejs får omtalt Coca-Cola som »den beske væske«. Meget kan man sige om sodavanden fra Atlanta, men besk er den nu ikke, og det er fristende at læse Fuglsangs karakteristik som noget, der ligner en freudiansk fortællelse: For DKP var Coca-Cola og de andre amerikanske forbrugs- og livsstilsprodukter i virkeligheden den bitre kalk.

For os at se antyder DKP' s anti-amerikanisme derfor ganske præcist amerikaniseringens rolle i den kolde krig. Hvis den amerikanske forbrugsorienterede modernitet ikke kunne sikre en voksende pro-amerikansk forsvarsvilje, så gjorde den givetvis det sovjetiske alternativ endnu mere utiltrækkende.

Afrunding

Vores hovedpointe i det ovenstående er, at den kolde krig ikke kan forstås fuldt ud inden for en traditionel *high politics* analyseramme. Samtidig er det lige så klart, at efterkrigstidens hverdags- og kulturhistorie ikke kan forstås fuldt ud uden at indtænke den kolde krig. Derfor er det på høje side at bløde de interne fagspecialiseringer op og arbejde for, at »the twain shall meet«, for nu at vende Kiplings berømte udsagn om den grundlæggende modsætning mellem Orienten og Vesten i imperialismens tidsalder på hovedet. Vores ambition var været at gå nogle skridt i denne retning ved at rejse nogle principielle spørgsmål og anslå nogle mulige forskningstemaer for studiet af den kolde krigs hverdags- og kulturhistorie. Det handler for det første om at stille nye typer af spørgsmål ikke mindst om den kolde krigs virkningshistorie og nedsivning. For det andet handler det om at udvide det analytiske felt ganske betragteligt fra den politiske elites lukkede fora til *også* at indbefatte arbejdsliv, ungdomskulturer, underholdning, familieliv. Man kan sige, at den kolde krigs fysiske rum bør udvides ganske betragteligt, så også fabrikshallen, koncertsalen, klasseværelset og køkkenet kommer med – det samme skal forbrugerkulturens rum. De første brikker til den type analyser er lagt, men her ligger stadig store opgaver for samtidshistorikeren. Det vil – for det tredje – kræve at vi begynder systematisk og i langt større omfang at analysere den kolde krig på baggrund af andre typer kildemateriale. Det kan være kulturprodukter som film og bøger, det kan være ugeblade eller tegneserier, det kan være erindringer og interviews – ja her sætter fantasien kun grænsen.

Men hele tiden – og det er vigtigt både for den »gamle« og den »nye« koldkrigsforskning – en forståelse for, et så gennemgribende historisk

medfænomen som den kolde krig ikke kan eller bør forstås udelukkende endimensionelt.

Summary

Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen: Communists, Jan-Books and Dream Kitchens. An Essay on Everyday Life, Americanization and Cold War in Denmark

The article argues that the well-established tradition – also in Danish historical research – of including cultural diplomacy as an important factor in the Cold War should be developed by examining the Cold War more systematically on the background of everyday history and of the problematics of Americanization. Examples are given of the source material on which such studies may be based, not least media and mass-cultural products; and working hypotheses are formulated which may inspire further research. It is argued that although the Cold War left a clear imprint on the everyday life of the Danes, there are no indications that it significantly influenced their behaviour, the alleged reason for this being the weak position of the Danish Communists. Similarly, it is argued, there is little doubt that while the American lifestyle appeared to many people as the ideal of »the good life«, one should be cautious to reason from this insight to concepts of loyalty in the Cold War; it is further pointed out that USA was not the only Western ideal that influenced the Danish public during the Cold War.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Danish Bacon Companys fald i Storbritannien 1978-1984

Af Peter Sørensen

Artiklen består af to dele. I første del beskrives ESS-FOOD's overtagelse af DBC i Storbritannien i 1984 – et emne, der ikke tidligere er behandlet i forskningen. De tre forhandlingsforløb – forspillet 1975-76, mellemspillet 1977-80 og slutspillet 1983-84 – der førte frem til opkøbet, bliver minutiøst gennemgået, herunder de to parterers motiver.

DBC's svækkelse var en væsentlig årsag til ESS-FOOD's overtagelse af selskabet, og i anden del af artiklen bliver årsagerne til DBC's fald i slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne analyseret. Spørgsmålet er ikke behandlet før i den videnskabelige litteratur. Analysen bygger på arkiver og interviews.

Konklusionen omfatter to delforklaringer og fire hovedforklaringer. De to delforklaringer er faldet i briternes forbrug af bacon og den hårde konkurrence om kunderne. Den første hovedforklaring går på den dårlige ledelse af DBC, dvs. inkompetence, uenighed om strategien, fejlinvesteringer samt manglende omstillingsevne. Tidligere analyser har hævdet, at DBC's fald skyldtes dårlig ledelse, men denne artikel påviser, at der er yderligere tre hovedforklaringer, nemlig: supermarkedernes fremvækst og købmændenes tilsvarende tilbagegang, ESS-FOOD's kraftige ekspansion på det britiske marked og det tætte samarbejdet mellem supermarkederne og ESS-FOOD.

Danish Bacon Company (DBC) blev oprettet i 1902 for at bryde de såkaldte »ringe«, dvs. karteller, der kontrollerede baconhandelen i Storbritannien. Bag stiftelsen stod Sir George Watson, formanden for den kendte britiske forretningskæde Maypole Dairy Co. Ltd., samt Rudolf Schou, den danske stats konsulent i landbrugsspørgsmål.

DBC kom efterhånden til at sælge og distribuere størstedelen af det danske bacon, der udgjorde knap 50% af det samlede salg af bacon i Storbritannien. DBC var således et uundværligt led i dansk landbrugs enorme indtjening og bidrog i høj grad til at forbedre betalingsbalancen og skaffe betydelige valutaindtægter til Danmark.

I de første år var DBC's leder Charles L. Hansen (»Charlie«), der var kendt som en eminent sælger i gammeldags forstand. Historierne om hans store forretningstalent er mange.¹ I 1924 overtog englænderen Frank Her-

1. Når »Charlie« handlede bacon, tog han aldrig et nej for et nej. Han blev stædigt ved med at kontakte kunden, indtil handelen var hjemme (Aage K. Mikkelsen, herefter AKM).

bert, der var revisor og officer, ledelsen af administrationen. »Charlie« døde pludselig i 1942, men han havde sørget for en efterfølger. Det var Frank Herbert, der blev både administrerende direktør og formand. Nogle danske aktionærer og ansatte i DBC forsøgte at vælte Frank Herbert, der imidlertid foretog et taktisk modtræk i 1952. Han sørgede nemlig for, at der indførtes britiske A-aktier i DBC, og at de udgjorde 49% af den samlede aktiekapital. De britiske aktier var frit omsættelige på Børsen i London, mens de 51% danske B-aktier, der især var ejet af de danske slagterier og Eksportsvineslagteriernes Salgforening, ikke måtte sælges på Børsen i London. Med indførelsen af de britiske aktier i DBC samt noteringen af dem på London-børsen fik Frank Herbert sin position betydeligt styrket, og DBC havde i de følgende år meget stor succes.

I slutningen af 1970'erne løb DBC imidlertid ind i en alvorlig økonomisk krise, der endte med, at *ESS-FOOD* overtog det gamle, hæderkronede danske firma i 1984. *ESS-FOOD*, Eksportslagteriernes Salgsforening, var et nyt navn for *Salgsforeningen*, der var etableret i 1950 efter nedlæggelsen af Landbrugsministeriets Baconudvalg. Salgsforeningens og senere *ESS-FOOD*'s hovedopgave var at koordinere og formidle de danske slagteriernes afsætning af svinekød til udlandet, især til Storbritannien. Johs. Dons Christensen var formand frem til 1975, da han blev afløst af J. Esp Sørensen.

ESS-FOOD på Axeltorv ændrede efterhånden karakter, idet selskabet blev mere kommercielt. *ESS-FOOD* begyndte at sælge svine- og oksekød til hele verden, og der blev oprettet salgskontorer i adskillige europæiske lande samt i Japan. *ESS-FOOD* satsede nu på selv at tjene penge, og der blev fostret mange ideer og planer til at fremme det mål. Som eksempler kan nævnes anvendelsen af containere og etableringen af terminaler. *ESS-FOOD* var i begyndelsen DBC's handelspartner, idet DBC købte det meste af sit bacon af *ESS-FOOD*. Men *ESS-FOOD* udviklede sig gradvis til en meget alvorlig konkurrent, der benyttede andre agenter end DBC i Storbritannien, havde egne fabrikker (Danepak Ltd. i Thetford og Selby) og eget salgskontor i London. I marts 1980 præciserede *ESS-FOOD* i et memo på 15 sider sin nye strategi om at »erobre markedsandele« i Storbritannien.²

ESS-FOOD og DBC var to selvstændige selskaber. DBC var dannet i 1902 og *ESS-FOOD* i 1950. Begge selskaber blev støttet af de samme andels- og privatslagterier (16 slagterier). De pågældende slagterier ejede

2. *Strategi på det britiske marked*, 4. marts 1980, ØH/PKH (AKM's privatarkiv, Erhvervsarkivet).

ESS-FOOD 100%, mens de havde aktiemajoriteten i DBC. DBC var et britisk aktieselskab, mens ESS-FOOD var et selskab uden aktiekapital. Selskabet ESS-FOOD erhvervede 20% af aktierne i DBC i 1978, mens de resterende 80% af aktierne var ejet af de britiske aktionærer og de danske slagterier. Med 20% af aktierne i DBC havde ESS-FOOD alene en forholdsvis begrænset indflydelse i DBC. Hvis ESS-FOOD derimod ville sikre sig hovedindflydelsen i DBC, skulle de mindst købe yderligere 31% af aktierne i DBC, og hvis de ville overtage DBC, skulle de erhverve de resterende 80% af aktierne i DBC.

Formålet med artiklen er ikke at beskrive og analysere DBC's storhedsperiode, da denne periode er behandlet.³ Formålet er derimod at beskrive og analysere:

1. ESS-FOOD's overtagelse af DBC 1975-1984.
2. Årsagerne til DBC's fald i slutningen af 1970'erne og i begyndelsen af 1980'erne.

Disse to problemstillinger er ikke tidligere behandlet i forskningen. I bogen *Danske Slagterier 1887-1987* står der blot, at »ESS-FOOD overtog de engelske aktier i DBC.«⁴ Dvs., der er intet om forhandlingsforløbet 1983/84, intet om ESS-FOOD's motiver til at overtage DBC eller om købet af de danske slagteriernes aktier i DBC. Behandlingen af ESS-FOOD's overtagelse af DBC falder i følgende tre hovedafsnit: »Forspillet«, »Mellemspillet« og »Slutspillet«.

Artiklen afsluttes med et større afsnit om årsagerne til DBC's fald.⁵ Dette afsnit forsøger at give en langt bredere, mere omfattende og dybere baggrund for DBC's fiasko end afsnittene om ESS-FOOD's overtagelse af DBC. Samtidig bidrager afsnittet til en bedre forståelse af, hvorfor ESS-FOOD så forholdsvis nemt kunne opkøbe DBC i 1984.

De centrale personer fra DBC og ESS-FOOD er blevet interviewet.⁶

-
3. Reginald Spink: *DBC. The story of the Danish Bacon Company 1902-1977*, Welwyn Garden City 1977.
 4. Erik Helmer Pedersen m.fl.: *Danske Slagterier 1887-1987*, Danske Slagterier 1987, side 307. O. Tvedes bog: *Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening 1950 -1975* slutter i 1975.
 5. Jeg præsenterede »The Failure of the Danish Bacon Company in Great Britain 1978-1984« på European Business History Association's konference i København 17.-19. august 2006.
 6. Preben Albertsen 4.4.2006, Svend Bernsen 9.9.2005, P.M. Bertelsen 1.11.2006, Kresten Bonefeld 21.7.2005, Jens Børsting 13.10.2006, Carl Christensen 7.9.2005, Jesper Edelmann 5.9.2005, Søren Hundevad 5.9.2005, Børge Kjeldsen 21.10.2005, Bent H. Knudsen 8.8.2006, Aage K. Mikkelsen (flere interviews), Erik M. Platz 19.9.2006, John Poulton 8.9.2005, Carl Stenger (flere interviews), J. Esp Sørensen 27.3.2006, Erik Trautmann 6.9.2005 og Svend Vahlun 4.12.2006.

Endvidere er arkivet fra ESS-FOOD, dele af DBC's arkiv, DB & EC's arkiv samt flere danske slagteriernes arkiver og privatarkiver blevet gennemgået.⁷ Interviewene har i flere situationer muliggjort en indtrængning bag mødereferaterne til de afgørende og dramatiske møder.

1. akt: Forspillet

Det første møde 18. juli 1975

Salgsforeningen forsøgte allerede i 1962 under den daværende formand Johs. Dons Christensen at erhverve større indflydelse i DBC via et opkøb af britiske A-aktier, men beståelserne lykkedes ikke.⁸ Det var først, da Salgsforeningens nye formand J. Esp Sørensen tog initiativet til forhandlinger med DBC om et samarbejde 13 år senere, at der blev indledt forhandlinger. Esp Sørensen oplyste i Salgsforeningens bestyrelse i sommeren 1975, at han havde haft en »snak« med formanden H. Krogh Sørensen og direktør Erik Trautmann, og at de var blevet enige om at holde et møde på Axelborg for at drøfte mulighederne for et samarbejde.⁹

På mødet på Axelborg den 18. juli 1975 deltog H. Krogh Sørensen og Erik Trautmann fra DBC og Esp Sørensen og Svend Dyrlov Madsen fra Salgsforeningen. Otto Lawaetz, der var næstformand både i DBC's og ESS-FOOD's bestyrelse, var forhindret i at deltage.¹⁰ Mødet varede det meste af dagen, og alle relevante spørgsmål blev behandlet.

Tre forslag blev særlig indgående drøftet:

Forslag 1

Opkøb af de engelskejede A-aktier og derefter integrering af DBC og *Danepak* mod udstedelse af aktier i DBC (Danepak var Salgsforeningens opskærings- og slicingfabrik i England, red.).

Forslag 2

ESS-FOOD investerer £2 mio. i DBC og modtager til gengæld B-aktier til pari kurs.

7. Følgende privatarkiver er gennemgået: Svend Bernsen (London), P.M. Bertelsen (Hadsten), Aage K. Mikkelsen (Erhvervsarkivet) og Carl Stenger (Virum). DBC's protokoller er ikke gennemgået systematisk, men flere af DBC's dokumenter findes enten i DB & EC's arkiv, ESS-FOOD's arkiv eller i privatarkiverne.

8. Spink (1977) side 72-73.

9. Formand- og direktørmøde på Axelborg 14.1.1977, Erhvervsarkivet, herefter EA.

10. ESS-FOOD's generalforsamlingsprotokol 11.9.1975, EA.

ESS-FOOD beholder indtil videre ejendomsretten til Danepak, men søger en koordinering af produktions- og distributionsforhold i samarbejde med DBC.

Forslag 3

Overdragelse af Danepak til DBC på følgende betingelser:

- a) Udstedelse af B-aktier til et beløb af ca. £0,820 mio.
- b) DBC overtager ESS-FOOD's lån til Danepak på ca. £2,4 mio. Lånet forrentes ikke, men afdrages med 5% af hovedstolen årligt.
- c) ESS-FOOD investerer mindst £1,180 mio. i DBC, hvorfor man modtager B-aktier til parikurs, således at ESS-FOOD's samlede andel kommer op på mindst £2 mio.

Alle tre forslag var i forvejen drøftet af Salgsforeningen og Fællesbestyrelsen for andelsslagterierne, hvor der var enighed om, at *forslag 1* var det bedste af »skattemæssige og udbyttmæssige grunde«. Det er interessant, at det strategiske motiv om indflydelse i DBC ikke nævnes, men alene den skattetekniske begrundelse.

Salgsforeningen og Fællesbestyrelsen kunne imidlertid også gå med til *forslag 2*. *Forslag 3* kunne bruges, men der var ikke større begejstring for det forslag. Salgsforeningen og Fællesbestyrelsen var dog enige om, at det var bedre at få et samarbejde på det grundlag end slet ikke at få et samarbejde.¹¹

DBC reagerede således på de tre forslag:

Forslag 1

DBC indvendte mod dette forslag, at hvis DBC fra at være et britisk-dansk ejet selskab gik over til udelukkende at være et danskejet selskab, kunne det få »følelsesmæssige konsekvenser« ude i de enkelte afdelinger.¹²

Forslag 2

Der er ingen oplysninger i materialet om, hvordan DBC forholdt sig til dette forslag. Men da DBC tilsyneladende ikke kommenterede forslaget, har de nok ikke været særlig interesseret.

11. Ibid.

12. Ibid.

Forslag 3

DBC viste størst interesse for *forslag 3* om selskabets overtagelse af Danepak-fabrikkerne, der var en alvorlig konkurrent. DBC skulle til gengæld fordoble sin aktiekapital, og Salgsforeningen skulle erhverve halvdelen af kapitaludvidelsen.

Under diskussionen betvivlede Esp Sørensen, at et opkøb af de britiske aktier (*forslag 1*) ville få de påståede »følelsesmæssige konsekvenser« ude i DBC's afdelinger. Men da disse betragtninger var bragt ind i drøftelserne, såede de alligevel en smule tvivl, erkendte Esp Sørensen. Og han fastslog, at hvis man skal have det fulde udbytte af et nært samarbejde mellem DBC og Salgsforeningen, skal man have den slags følelsesmæssige hindringer ryddet af vejen.

Efter at de to parter havde drøftet de mange aspekter i de tre forslag, enedes Salgsforeningen og DBC om at forsøge at finde en endelig »ordning« på samarbejdsspørgsmålet inden torsdag den 4. september 1975.

Revisionsfirmaet Winnie Murray

DBC og Danepak benyttede begge revisionsfirmaet Winnie Murray, og det blev derfor besluttet på mødet på Axelborg den 18. juli at lade dette firma udarbejde et responsum.

Forslaget om DBC's overtagelse af Danepak kunne ikke realiseres, da den engelske aktieselskabslovgivning ikke tillod en overtagelse, når der var så stor forskel på den nominelle aktiekapital i de to selskaber. Det var ligegyldigt, at de indre værdier i DBC og Danepak var nogenlunde lige store.

Revisionsfirmaet Winnie Murray anbefalede i sit responsum, at de britiske A-aktier i DBC blev solgt til ESS-FOOD. Det ville gøre det lettere at integrere, som man havde lyst til. Winnie Murray forstod i øvrigt ikke DBC's »følelsesmæssige bekymringer« ved at sælge de britiske aktier.

Bournemouth 2. november 1975

På et møde i Bournemouth i England den 2. november 1975 genoptog Erik Trautmann og Esp Sørensen forhandlingerne om et samarbejde.

På dette møde fremsatte Trautmann et af den slags forslag, som man ikke kunne sige nej til. DBC's bestyrelse havde nemlig besluttet at tilbyde Salgsforeningen to pladser i DBC's bestyrelse. Det skulle give Salgsforeningen den samme indflydelse som et kapitalindskud på £2 mio. i DBC.

Trautmann betonedede, at direktionen gerne så, at Esp Sørensen selv ind-

Erik Trautmann, administrerende direktør 1970-82, fotograferet foran billedet af »Charlie«, DBC's første direktør 1902-42. De var begge gode sælgere. (Foto: Erhvervsarkivet).

trådte i DBC's bestyrelse. Esp Sørensen afslog dog dette tilbud med en henvisning til alt det arbejde, han havde. Men han ville forsøge at formå Svend Dyrlov Madsen fra Salgforeningen og direktør H. Bang Nielsen fra slagteriselskabet *Celebrity* til at gå ind i bestyrelsen.

På grundlag af Trautmanns samtale med Esp Sørensen i Bournemouth anmodede DBC i et brev af 6. december 1975 Salgforeningen om at udpege to repræsentanter til DBC's bestyrelse. Den 13. januar 1976 udnævnte Salgforeningen Svend Dyrlov Madsen og H. Bang Nielsen.

Teknisk kommercielt udvalg

I maj 1976 blev et såkaldt teknisk kommercielt udvalg nedsat. DBC's repræsentanter var de to englændere G.H. Porter, S.V.S.C. Snell og danskeren P.M. Bertelsen, der alle tre var medlemmer af DBC's bestyrelse. Bertelsen, der var direktør for fusionen Østjyske Andelsslakterier, havde stor erfaring i DBC-sammenhæng, idet han havde været medlem af DBC's bestyrelse siden 1968 og medlem af DB & EC's bestyrelse siden 1964.

Salgsforeningens repræsentanter var Svend Dyrlov Madsen, Svend Bernsen og Bruce Robinson, direktør for Danepak Ltd. Sidstnævnte deltog ikke i alle møderne.

Hvorfor var Erik Trautmann ikke med i udvalget? Esp Sørensen gav senere udtryk for sin store utilfredshed med, at Trautmann ikke var med i det udvalg, hvor man skulle drøfte og tilrettelægge DBC's fremtid. Esp Sørensen kunne ikke forstå, at DBC's bestyrelse ikke havde krævet, at Trautmann skulle være med.¹³ Erik Trautmann kan have haft flere grunde til ikke at være med i udvalget, men en tolkning kan være, at han har tænkt taktisk: Han stod mere frit over for et resultat, som han ikke selv var ansvarlig for.

Det teknisk kommercielle udvalg skulle kulegrave alle problemerne og søge at finde ud af, hvordan DBC og Danepak kunne koordinere deres produktion og afsætning. Arbejdet skulle afsluttes med en rapport inden for tre måneder. Rapporten blev dog først færdig 27. oktober 1976.

Atmosfæren omkring udvalgets arbejde var ikke den bedste. Optagelsen af Salgsforeningens to repræsentanter i DBC's bestyrelse trak nemlig ud, hvilket forårsagede meget stor irritation hos Salgsforeningen. Esp Sørensen rykkede utålmodigt for en hurtig optagelse, men DBC svarede, at Salgsforeningen måtte væbne sig med tålmodighed, da en optagelse først kunne ske efter den 19. maj 1976, hvor DBC havde generalforsamling i England.

Den 7. maj 1976 skærpede DBC sin holdning, idet selskabet meddelte Salgsforeningen, at man ville udsætte optagelsen, indtil man erfarede, »hvad der kom ud af forhandlingerne i det teknisk kommercielle udvalg.« Det var naturligvis en provokation – og et klart afpresningsforsøg!

Det teknisk kommercielle udvalg holdt sit sidste møde den 27. oktober 1976, hvor udvalget færdiggjorde sin rapport, der blev underskrevet af de seks medlemmer og afleveret til bestyrelserne i DBC og Salgsforeningen.

Salgsforeningen og Fællesbestyrelsen – der kørte tæt parløb i denne sag – holdt allerede et fælles møde dagen efter rapportens færdiggørelse på Axelborg. De blev på dette møde enige om, at de kunne gå ind for »et nært samarbejde med DBC« på den betingelse, at de danske slagterier skulle overlade hovedparten af deres aktier i DBC til Salgsforeningen¹⁴.

En ren farce

Det afgørende møde fandt sted den 8. december 1976 på Axelborg. Hele DBC's bestyrelse var til stede: formanden H. Krogh Sørensen, direktør

13. Referat fra formand- og direktørmødet på Axelborg 14.11.1977, side 22, EA.

14. Fællesmødet mellem ESS-FOOD's bestyrelse og Fællesbestyrelsen på Axelborg 28.10.1976, EA.

Erik Trautmann, P.M. Bertelsen, G.H. Porter, S.V.S.C. Snell og A. Cowlishaw.

Fra Salgsforeningen deltog medlemmerne fra forretningsudvalget: dvs.: J. Esp Sørensen, Svend Dyrlov Madsen og Svend Bernsen.

Otto Lawaetz deltog både som næstformand i DBC og som næstformand i Salgsforeningen. Ifølge mødereferatet deltog Lawaetz mest på Salgsforeningens side, men han deltog også i de interne drøftelser i DBC. Otto Lawaetz, som der stod meget stor respekt om, havde således en noget underlig rolle i de afgørende forhandlinger.

Forløbet af forhandlingerne blev højst usædvanligt. Nye og gamle forslag fløj rundt i lokalet, forhandlingerne blev pludselig afbrudt, og de to parter drillede og misforstod bevidst hinanden. Forhandlingerne var en ren farce.

Esp Sørensen udtalte indledningsvist et »ærligt håb« om at nå et resultat, og han redegjorde derpå for Fællesmødets nye forslag fra 2. december 1976, som DBC havde fået dagen efter.

Forslaget lagde op til et samarbejde, hvor DBC indgik som »Salgsforeningens forlængede arm«. DBC skulle have eneforhandlingen af Dane-paks produkter. I stedet for den agentprovision på 1,35%, som DBC mistede, skulle der forhandles om en såkaldt kvantums- og loyalitetsrabat. DBC's formand H. Krogh Sørensen ignorerede fulstændig Salgsforeningens nye forslag og foreslog »overraskende«, at DBC overtog eneagenturet for al dansk bacon i Storbritannien. Krogh Sørensens forslag kom helt bag på DBC's næstformand Otto Lawaetz, der ikke anede, at DBC's bestyrelse ville stille et sådant forslag. Salgsforeningen angreb straks Krogh Sørensens udspil, idet man fremførte, at det var et forslag, som Salgsforeningen »ikke brød sig om«. Salgsforeningen henviste i den forbindelse til den fælles rapport fra 27. oktober 1976, hvor der udtrykkeligt var taget afstand fra dette forslag.

Efter Salgsforeningens afvisning af Krogh Sørensens forslag drillede DBC Salgsforeningen på en noget onskabsfuld måde, idet man sagde, at det nok alligevel havde været bedst, om Salgsforeningen havde købt de britiske A-aktier. Selv om det var Salgsforeningens foretrukne løsning, svarede Salgsforeningen imidlertid, at det forslag jo var blevet stoppet af DBC, og at det nu var for sent at genoptage en drøftelse af det. Salgsforeningen »insisterede« nu på en drøftelse af sit forslag fra 2. december 1976. Salgsforeningen havde forud for mødet på Axelborg bedt DBC om at tage sine interne regnskaber med til København, for at man kunne se, hvilken indflydelse dette forslag havde på DBC's økonomi.

Da Salgsforeningen imidlertid bad om at se DBC's interne regnskaber,

fremlagde økonomidirektør A. Cowlshaw helt uventet følgende fire økonomiske tal:

Tal 1: DBC's køb af kg bacon

Tal 2: Provisionsbeløbet af salget af bacon

Tal 3: DBC's salg af Danepaks produkter

Tal 4: Provisionsbeløbet af salget af Danepaks produkter

DBC havde således ikke medbragt sine interne regnskaber, og Salgsforeningen bad derfor DBC om at trække sig tilbage for at tage stilling til, om man ville gå ind for Salgsforeningens forslag af 2. december 1976.

Før DBC trak sig tilbage, satte Salgsforeningen imidlertid DBC under voldsomt pres, idet Salgsforeningen gav en orientering om de tanker, man havde om det fremtidige salgssystem i England, hvis de aktuelle forhandlinger med DBC skulle mislykkes.

Salgsforeningen oplyste til DBC's forbløffelse, at man havde planer om at etablere sit eget salgskontor i England. Agentsystemet skulle ikke afskaffes »fra den ene dag til den anden«, men Salgsforeningen ønskede »hurtigt at gå over til grossisthandel«. Salgsforeningen var imod, at salget af Danepaks produkter foregik gennem agenter, og derfor ville dette forhold blive ændret, »så hurtigt som det er gør ligt«.¹⁵

Da DBC kom tilbage til forhandlingsbordet, meddelte Krogh Sørensen, at DBC ville gå ind i et samarbejde med Salgsforeningen på grundlag af forslaget af 2. december 1976, men kun på den betingelse, at DBC fortsat skulle forhandle de traditionelle baconsider sammen med Danepak-produkterne. Salgsforeningen svarede, at disse ønsker var opfyldt i deres forslag, idet DBC skulle forhandle traditionelle baconsider sammen med Danepaks produkter på grossistvilkår. DBC afviste imidlertid kategorisk, at handelen skulle foregå på grossistvilkår – og krævede, at den fortsat skulle foregå på agentvilkår. Erik Trautmann argumenterede, at de rabatordninger, der var indeholdt i Salgsforeningens forslag, ikke ville tilføre DBC indtægter.

DBC trak sig for anden gang tilbage for at overveje situationen. Efter nogen tids interne drøftelser kom repræsentanterne for DBC tilbage og

15. Spørgsmålet om agentsystemet havde en central plads i forhandlingerne mellem ESS-FOOD og DBC. Agentsystemet blev endelig afskaffet i efteråret 1982. Hugh Barty-Kings bog *Making Provision. A Centenary History of the Provision*, London 1986, er den bedste på området.

meddelte, at man ikke ville gå ind for et samarbejde på Salgsforeningens betingelser.

18 måneders forhandlinger var dermed brudt definitivt sammen.

Sammenbruddet

Efter forhandlingssammenbruddet begyndte et veritabelt slagsmål om skylden. På formand- og direktørmødet på Axelborg den 14. januar 1977 gav Esp Sørensen DBC hele skylden. Han lagde ansvaret på »de engelske direktører«, men først og fremmest på direktør Erik Trautmann. Esp Sørensen gentog adskillige gange, at det var Trautmann, der var den direkte årsag til forliset. Han sagde:

»Efter min overbevisning er det, vi tilbød fra Salgsforeningens side om et nært samarbejde med DBC, mere end Charlie Hansen og Frank Herbert i sin tid kunne drømme om, men det sagde den nuværende leder af DBC alligevel nej til«.

Esp Sørensen påstod, at de »danske« repræsentanter i DBC's bestyrelse var for Salgsforeningens forslag, hvilket ikke var tilfældet. Formanden H. Krogh Sørensen var i hvert fald klart imod. På formand- og direktørmødet den 14. januar 1977 tilbageviste han systematisk alle Esp Sørensens påstande. Krogh Sørensen argumenterede:

- Forslaget om A-aktier faldt på grund af Børsen i London – ikke på grund af DBC.
- Forslaget om B-aktier faldt på grund af den engelske aktieselskabslovgivning – ikke på grund af DBC.
- ESS-FOOD afslog DBC's forslag om to repræsentanter i Danepak's bestyrelse.

Desuden fremførte DBC's formand, at følgende fem helt uacceptable punkter indgik i ESS-FOOD's forhandlingsudspil:

1. Priskomiteen i England skulle ophæves.
2. Agentsystemet skulle opløses.
3. ESS-FOOD ønskede eget importselskab.
4. ESS-FOOD ville handle direkte med storkunder.
5. B-aktie forslaget var en betingelse.

Esp Sørensen forsvarede sig med, at det var direktør Sugden fra de engelske brugsforeninger (CWS), der forhindrede, at DBC kom i Danepak's be-

styrelse. Ellers imødegik formanden for ESS-FOOD forbavsende nok ikke Krogh Sørensens øvrige argumentation.

Efter to af hovedpersonerne havde udtalt sig, blev der fremført en del krasse bemærkninger af de delegerede om skyldsspørgsmålet. Det er ikke uden grund, at man siger, at slagterifolk har knive i ærmerne. Direktør Poul Bojsen fra Holbæk sagde uden omsvøb, at problemet var, at ESS-FOOD stræbte efter magten og ville overtage DBC.

Både DBC og ESS-FOOD havde utvivlsomt skyld i forhandlingsammenbruddet. Ingen af parterne ønskede i virkeligheden et tæt og forpligtende samarbejde. DBC ville bevare sin selvstændighed og opretholde agentsystemet – og ESS-FOOD ønskede kun et samarbejde på egne præmisser. De 18 måneders forhandlinger var »spild af tid«, som en af forhandlerne rammende sagde.¹⁶

Man får det indtryk, at ESS-FOOD var »tvunget« til at forsøge et samarbejde med DBC, og at det egentlig ikke gjorde noget, at forsøget gik i vasken, for man havde jo en plan B. Denne plan B sigtede mod en hurtig oprettelse af eget salgskontor i Storbritannien, hvilket ville erstatte og dermed i realiteten overflødiggøre DBC.

2. akt: Mellemspillet

Selv om forhandlingerne mellem ESS-FOOD og DBC strandede i december 1976, var håbet om en form for samarbejde ikke helt opgivet.

Nyt forslag til samarbejde

Dansk Bacon- & Export Compagni, der omtaltes som *DB & EC*, var den organisation eller forening, der skulle varetage de danske slagteriernes interesser i DBC. Populært blev den kaldt for »aktionærforeningen«. Dvs. at DB & EC skulle sørge for, at slagteriernes aktier i DBC blev forvaltet bedst muligt. DB & EC udpegede medlemmer til DBC's bestyrelse, ligesom den afholdt generalforsamlinger, hvor DBC's situation blev drøftet.

På DB & EC's generalforsamling på Portman Hotel i London den 2. februar 1978 slog formanden Kresten Bonefeld fast, at den manglende indpasning af DBC gjorde, at der opstod overlapninger på flere områder, hvilket bevirkede, at ressourcerne ikke udnyttedes optimalt. Bonefeld fremlagde et skitseforslag til et fremtidigt samarbejde mellem ESS-

16. Samtale med P.M. Bertelsen 1.11.2006.

FOOD og DBC. Han sagde, at forslaget ikke var særlig vidtgående, men at det skulle være grundlag for en sund udvikling for DBC og tjene de danske interesser i England.

Forhandlingerne mellem ESS-FOOD og DBC var som nævnt brudt talt sammen i december 1976, og det var derfor nok en fordel, at det var en ny organisation, DB & EC, der spillede ud med et forslag til samarbejde.

Forslaget omfattede seks områder:

1. Der sælges en procentdel af de danske slagteriers B-aktier til ESS-FOOD. Procentandelen skal være ens for alle slagterier. Størrelsesordenen skal være fra 20 til 40%. Denne aktieoverdragelse kan ske, uden at man kommer i konflikt med den engelske aktieselskabslovning. Aktieoverdragelsen medfører, at ESS-FOOD får én plads i DBC's bestyrelse.
2. DBC's og ESS-FOOD's produktioner skal koordineres således, at en overlappning af produktionerne undgås, og at de anlæg, der eksisterer, og de, der kommer til, bliver udnyttet optimalt, evt. med slicing af de finere varer på de mere avancerede anlæg, og de grovere på de mindre avancerede anlæg.
Viser udviklingen, at der er økonomi og enighed om at sælge en sekundær kvalitet af dansk bacon, er der et naturligt råvaregrundlag for DBC's fabrikker (!).
Om koordineringen skal grundes i ét produktionsselskab eller blot i et produktionsfællesskab, må en nøjere analyse afgøre.
3. Salget af Danepaks produkter igennem DBC skal fremmes. Som det foregår i øjeblikket, sker der en overlappning på flere kundeområder, som igen betyder spildte kræfter på salgsfronten.
4. Det distributionsfællesskab, som allerede foregår imellem *ADFT* og *Dan-link* (transportelskaber, red.), skal udbygges således, at man også på dette område udnytter de investeringer, der er foretaget, på optimal måde.
5. Prisfastsættelsen af dansk bacon bør foretages i Danmark i snæver kontakt med agenterne i England.
6. Salget af »fresh meat« skal koordineres, idet både DBC og ESS-FOOD er inde på det område.

Bonefeld pointerede, at de seks områder var en grovskitse over, på hvilke områder en koordinering skulle finde sted, men det kunne ordnes fortløbende. Han sluttede med at sige, at nu var tingene lagt op til debat, og han håbede, at skitsen ville blive vel modtaget. Dog understregede Bonefeld, at »overdragelsen af B-aktier til ESS-FOOD var fundamental«.

Under debatten om forslaget udtrykte Erik Trautmann sin store bekymring over, hvad den engelske regering ville sige, hvis prisfastsættelsen blev flyttet til Danmark.

K. Bastholm Jensen fra slagteriselskabet *Wenbo* foreslog en 25% overdragelse af B-aktier til ESS-FOOD og mente, at de praktiske ting kunne løses under gensidig tillid parterne imellem. Erik M. Platz, *Danish Crown*, var ikke 100% overbevist om, at en aktieoverdragelse ville løse problemerne, idet der først og fremmest krævedes en mentalitetsændring på begge sider af Nordsøen.

Esp Sørensen, ESS-FOOD, fandt det rigtigst at oplyse, at man fra Bruxelles havde fået meddelelse om, at den måde, hvorpå prisfastsættelsen i øjeblikket foregik, var i strid med EF-forordningerne. Derfor skulle prisfastsættelsen overflyttes til Danmark.

Esp Sørensen sagde mærkværdigt nok, at han personligt var »temmelig kold« over for, hvor stor en procentandel, der skulle overføres af B-aktier til ESS-FOOD.¹⁷ Salgsforeningens betingelse var ellers, at »hovedparten« af de danske slagterier B-aktier i DBC skulle overdrages til Salgsforeningen. Til gengæld betoned Esp Sørensen, at det var nødvendigt med et kapitalfællesskab mellem DBC og Salgsforeningen.

ESS-FOOD's køb af B-aktier i DBC

På DB & EC's generalforsamling den 23. februar 1978 diskuteredes ESS-FOOD's køb af de danske slagteriernes B-aktier i DBC. Man enedes om, at ESS-FOOD måtte købe 20% af slagteriernes aktier. Kursen på aktierne skulle ligge mellem 115 og 130. Den endelig kurs skulle fastlægges i forhandlinger mellem bestyrelserne i DB & EC og i ESS-FOOD.

Erik Trautmann og Esp Sørensen deltog begge i mødet som observatører. Dvs., at de ikke måtte udtale sig eller deltage i en evt. afstemning. Trautmann måtte være stærkt utilfreds med mødets resultat. Så han mon skriften på væggen?

ESS-FOOD's bestyrelse udarbejdede derpå et konkret forslag om købet af de danske slagteriernes B-aktier, der blev konfirmeret på DB & EC's generalforsamling i juni 1978. ESS-FOOD havde dermed fået betydelig indflydelse i DBC. En overtagelse var rykket nærmere. Men først skulle den administrerende direktør i DBC fjernes.

17. Diskussionen gik på, om det skulle være 40% eller kun 20% af B-aktierne. Det er indlysende, at 40% ville give større indflydelse end 20%.

Trautmann fjernes

Erik Trautmann kæmpede hårdt for DBC's selvstændighed, og han skulle derfor fjernes, hvis ESS-FOOD skulle gøre sig forhåbninger om at overtage DBC. ESS-FOOD's lagde en kynisk strategi, der omfattede to faser. I den første fase fik man Carl Christensen ansat til at forberede fyringen af Trautmann. Christensen var mangeårig direktør for Normeat.

Svend Bernsen fra ESS-FOOD havde fundet og indstillet Carl Christensen, der blev formelt ansat af DBC's bestyrelse som vicedirektør i august 1981. Christensens opgave var som omtalt »at forberede Erik Trautmanns afgang«. Det fremgår ikke af materialet, hvad der præcist lå i opgaven om »at »forberede Erik Trautmanns afgang«, men det må have været at finde belastende oplysninger og andre kritisable forhold.

I august 1982 begyndte anden fase i strategien nemlig de konkrete forhandlinger om Erik Trautmanns afgang. Der blev holdt et møde mellem Bonefeld, Bertelsen og Trautmann, hvor man diskuterede, hvilken løn Trautmann var berettiget til.¹⁸ Ifølge sin kontrakt var Trautmann berettiget til syv års løn ved en opsigelse i utide, men Bonefeld, der havde konsulteret en britisk jurist, hævdede, at Trautmann kun var berettiget til ét års løn.¹⁹

Da de ikke kunne blive enige om lønnen, rejste Trautmann sag ved Højesteret i London for kontraktbrud, og han fik tildelt en erstatning på £3,6 mio.

DBC's bestyrelse vedtog enstemmigt at indstille Erik Trautmann til afskedigelse.²⁰ Trautmann hævder selv, at han aldrig fik at vide, hvorfor han blev fyret. Esp Sørensen oplyser uden tøven, at Trautmanns afskedigelse var efter hans tid som formand for ESS-FOOD. Esp Sørensen var imidlertid formand for ESS-FOOD til marts 1983 – og altså også i 1982.

Ifølge britisk aktieselskabslovgivning skal en fyring af den administrerende direktør vedtages på en generalforsamling for at være gyldig. Derfor skulle Trautmanns afskedigelse også godkendes af en generalforsamling. Vedtagelsen skete på en fælles britisk-dansk generalforsamling den 27. oktober 1982 på Hyde Park Hotel i London. Resultatet af afstemmin-

18. Bertelsen husker, at Trautmann ringede til sin kone flere gange under mødet.

19. Samtale med Bertelsen 1.11.2006. Bertelsen pointerer, at han ikke havde skrevet under på den kontrakt, der garanterede Trautmann løn i ni år.

20. Albertsen erindrer tydeligt, at dette bestyrelsesmøde fandt sted i Trautmanns store spisekøkken, som Trautmann forlod, da bestyrelsen formelt vedtog hans afskedigelse. Ingen af de daværende bestyrelsesmedlemmer kan imidlertid bekræfte Albertsens version, selv om flere af DBC's bestyrelsesmøder rent faktisk blev afholdt i Trautmanns spisekøkken. Børsting, der var medlem af bestyrelsen fra 1977-80, oplyser, at der blev afholdt flere møder hos Trautmann privat.

gen blev, at 96% af de britiske og danske aktionærer stemte for Trautmanns exit. Af de britiske aktionærer stemte 93% for fjernelsen af Trautmann og 7% imod. Af de danske aktionærer stemte 98,9% for fjernelsen og 1,1% imod.²¹

Med Erik Trautmanns fjernelse var en hovedforhindring for ESS-FOOD's overtagelse af DBC bortelimineret.

3. akt: Slutspillet

Mens ESS-FOOD hidtil var gået ind for et samarbejde med DBC, begyndte man seriøst at overveje et decideret opkøb af DBC, hvilket ville medføre en total indlemmelse. Tankerne blev tilsyneladende drøftet for første gang på en konference om DBC den 2. april 1980. To år senere blev spørgsmålet diskuteret igen på DB & EC's generalforsamling på Hotel Munkebjerg ved Vejle.²²

Spørgsmålet om et køb af de britiske A-aktier var som omtalt allerede blevet drøftet i 1962. Salgsforeningen var stærkt interesseret, da de britiske aktier forårsagede en del ballade, misundelse og nationale konflikter. Flere danske slagterifolk var utilfredse med, at en væsentlig del af DBC's overskud gik til de britiske aktionærer. Det var jo de danske landmænd, der producerede og leverede råvaren, og de mente, at de fik for lidt ud af det, mens det var briterne, der skummede fløden.²³

Salgsforeningen foreslog derfor i december 1962, at man ville købe 90% af de britiske aktier til kurs 300. Da de britiske aktier udgjorde 38%, hvilket svarede til 400.000 kr., var Salgsforeningens tilbudte købspris på lidt over 1 mio. kr.²⁴

Robert Banks Skinner, administrerende direktør i DBC, anså et salg af de britiske aktier for »fornuftigt«, men der var stærke modstandere både i England og i Danmark, hvorfor købet ikke blev til noget.²⁵

21. Den fælles ekstraordinære generalforsamling 29.10.1982, EA.

22. DB & EC's generalforsamlingsprotokol 18.6.1982, EA.

23. Samtale med AKM.

24. Graastens Andelsslageris bestyrelsesprotokol 11.12.1962, Gert Haurums privatarkiv. H. Behnke, Salgsforeningen, og Skinner, DBC, havde udarbejdet en aftale om købet af 90% af de britiske A-aktier på Axelborg.

25. Poul Bojsen, Holbæk, var langt den hårdeste modstander af et salg af de britiske aktier i DBC til Salgsforeningen. Alle britiske direktører i DBC med undtagelse af R.B. Skinner var stærkt imod et salg af A-aktierne. Frank Herbert var også imod salget. Hovedmotivet til afvisningen af købet var frygt for Salgsforeningens dominans i DBC (samtale med AKM 12.12.2006).

ESS-FOOD's motiver til en overtagelse

Motiverne til, at ESS-FOOD ønskede at opkøbe DBC, var flere. For det første var de økonomiske eksperter i ESS-FOOD nået frem til den konklusion, at de indre værdier i DBC var så store, at der ikke var nogen risiko ved at overtage aktierne.²⁶ ESS-FOOD regnede utvivlsomt med at kunne købe DBC billigt og dermed gøre en god forretning. For det andet fjernede ESS-FOOD med overtagelsen af DBC en ikke ubetydelig konkurrent i Storbritannien. For det tredje kunne ESS-FOOD anvende DBC som sin »forlængede arm«. Det vil sige som distributør og til at pleje de små købmandsforretninger i Storbritannien.

ESS-FOODs fjerde – og nok væsentligste motiv – var, at ESS-FOOD havde stærkt brug for DBC i kampen imod de fem slagteriselskaber, der var brudt ud af ESS-FOOD. De fem slagteriselskaber var *Tulip*, *Syd*, *Nordvest*, *Struer-Hurup* og *Skive (Jutland)*. Formanden for ESS-FOOD, Erik M. Platz, afslørede i årsberetningen for 1984, at »beslutningen om overtagelsen af DBC blev truffet, da de fem slagteriselskaber brød ud af ESS-FOOD.«²⁷ Slaget om Storbritannien mellem ESS-FOOD og de »fem udbrydere« var i fuld gang. De »fem udbrydere« havde egne agenter, især *Stock & Lovell* og *Ladefoged & Nielsen*,²⁸ og førte selvstændig markedsføring samt havde egne salgskontorer.²⁹

De konkrete forhandlinger mellem ESS-FOOD, de britiske aktionærer samt DBC var netop indledt, da kritikken brød løs. Den tidligere direktør i DBC, Hans M. Iversen, angreb uhyre lidenskabeligt ESS-FOOD's plan om at overtage DBC.

Iversen angriber ESS-FOOD

I en kæmpe artikel i *Landsbladet* den 2. september 1983 skrev han lige ud, at ESS-FOOD ville ødelægge DBC og skabe et monopol for sit datterselskab *ESS-FOOD (UK) Ltd.* i London.³⁰ Iversen pointerede: »Jeg er fritstående og taler ikke andres interesser. Min interesse gælder DBC og de danske svineproducenter. Det er vel naturligt, at jeg ikke ønsker at se mit livsværk ødelagt af ESS-FOOD's »ufornuftige plan.«

Ifølge ESS-FOOD's plan skulle importafdelingen i DBC nedlægges, og

26. Celebritys generalforsamlingsprotokol 10.12.1983, Egon Kristensens privatarkiv.

27. Platz nævnte fejlagtigt, at seks slagterier var brudt ud af ESS-FOOD. Det rigtige tal var fem slagterier ifølge det øvrige materiale.

28. AKM til redaktør Helge Gade 19.3.1984, EA.

29. Platz kan ikke huske, hvorfor ESS-FOOD købte DBC, eller hvad der gik galt for DBC. Det samme gælder Børsting, der var medlem af DBC's bestyrelse fra 1977-80.

30. *Landsbladet* 2.9.1983, AKM's privatarkiv. EA.

Erik Trautmann, direktør for DBC, og J. Esp Sørensen, formand for ESS-FOOD, hilser høfligt på hinanden i London. Bag den høflige facade gemte der sig imidlertid stærke følelser. Deres interesser var forskellige, og de kunne ikke udstå hinanden. Det ser næsten ud, som om Trautmann har en slagtekniv skjult i den hånd, han holder om på ryggen! (Foto. Erhvervsarkivet).

denne afdeling var efter Iversens opfattelse det bærende element i DBC's virksomhed. Nedlæggelsen af importafdelingen ville efter Iversens vurdering koste DBC hele £800.000 (11,2 mio. kr.) pr. år. Iversen var tidligere direktør for importafdelingen.

Iversen fastslog: »Problemerne stammer fra den tidligere formand (Esp Sørensen, red.), der havde planer om monopol og diktatur for baconhandelen både i England og Danmark.« Iversen argumenterede: »Monopol og diktatur passer ikke ind i den danske andelsbevægelse«. Og så føjede han til: »I min tid var der et godt samarbejde mellem DBC og Salgsforeningen.«

Til slut talte Iversen de britiske aktionærs sag. Han stillede nemlig spørgsmålet: »Kan ESS-FOOD behandle briterne, der ejer 40% af kapitalen, hensynsløst og uretfærdigt?« Iversen anførte i den forbindelse, at der var en engelsk aktieselskabslov, der beskyttede minoritetsaktionærene

mod krænkelse af deres rettigheder. »Det vil være skamfuldt for ESS-FOOD og de danske slagterier, hvis denne lov skal tages i brug!«, fastslog Iversen.

Iversen havde fremsat lignende synspunkter i *Børsen* den 22. juli 1983,³¹ men synspunkterne og formuleringerne var langt skarpere i *Landsbladet*.³²

Mikkelsen forsøger at forhindre ESS-FOOD's opkøb af DBC

Mens ESS-FOOD forhandlede om prisen på de aktierne i DBC, forsøgte Aage K. Mikkelsen at forpurre ESS-FOOD's opkøb af DBC.

Mikkelsen var Frank Herberts personlige sekretær og senere informationschef i DBC frem til 1980, hvor han blev afskediget som »overflødig« i forbindelse med en rationaliseringsrunde. Mikkelsens motiver til at gå i aktion var flere. For det første var han af den principielle opfattelse, at det gamle og unikke dansk-britiske selskab skulle fortsætte, og at det skulle bevare sin uafhængighed og selvstændighed. For det andet mente han, at nok var den økonomiske situation alvorlig, men han var dog overbevist om, at DBC kunne klare de økonomiske problemer takket være de store indre værdier i DBC. Det kan for det tredje ikke helt udelukkes, at Mikkelsens personlige modsætningsforhold til nogle af ESS-FOOD folkene (bl.a. Kresten Bonefeld og Svend Bernsen) også spillede ind.

Som ejer af britiske A-aktier fik Mikkelsen tilsendt DBC's regnskaber efter sin afgang, og han havde adgang til DBC's generalforsamlinger i England.

Mikkelsen opsøgte først skotten John D. Bannerman, der ejede lidt over 10% af de britiske aktier i DBC. Bannerman, der var pensioneret, boede på Jersey Øerne og var tidligere elektronikingeniør og patentmand. Han havde udnyttet sin viden inden for patenter til at købe aktier i især radiofirmaer, hvorved han havde tjent en stor formue. Bannerman og Mikkelsen havde lært hinanden at kende i 1960'erne i *The Shakespeare Society* i London, hvor Bannerman havde fået det råd af Mikkelsen, at han skulle placere sine penge i DBC.

31. Iversens artikel i *Børsen* 22.7.1983 kom i rubrikken »Opinion« med overskriften »Tidligere direktør i DBC, Hans Iversen skriver om ESS-FOOD's fremtidsplaner«, AKM's privatarkiv, EA.

32. Selv om Iversen utvivlsomt mente, hvad han skrev, kan det ikke helt udelukkes, at han som britisk statsborger og ejer af britiske aktier i DBC desuden havde et økonomisk motiv. Iversen skulle ifølge Carl Stenger have fået friaktier ved aktiekapitaludvidelserne i DBC. Han har dog nok haft mindre end 10% (samtale med Carl Stenger 11.12.2006). DBC's aktiebog vil kunne give et præcist svar på spørgsmålet om størrelsen af Iversens aktiepost.

Bannerman var nøglepersonen i spillet om de britiske aktier, idet britisk aktieselskabslovgivning krævede, at 90% af aktionærene skulle være enige om sælge. Var det tilfældet, var de sidste 10% tvunget til at sælge. Kunne der ikke opnås 90% enighed, kunne aktiehandelen ikke blive til noget.³³ Da Bannerman imidlertid ejede nøjagtigt 10,5% af alle britiske aktierne, kunne der ikke opnås de magiske 90% uden hans accept. ESS-FOOD sendte derfor også folk til Jersey Øerne for at forhandle med Bannerman.³⁴

Bannerman forsikrede straks Mikkelsen, at han ikke ville sælge sine aktier, med mindre han fik det dobbelte af den kurs på 85, som ESS-FOOD ville tilbyde.

Mikkelsen opsøgte dernæst direktør Mr. A.W. Passmore for det britiske forsikringsselskab *Equitable Life Assurance*. Dette selskab ejede ca. 19% af de britiske aktier i DBC, og Passmore lovede ikke at sælge til ESS-FOOD og at stemme imod ESS-FOOD's »overtagelse« af de britiske aktier. Passmore havde dog et ikke uvæsentligt forbehold, nemlig: at et »nej« til ESS-FOOD's overtagelse skulle være i alle A-aktieejeres interesse.³⁵

Endelig kontaktede Mikkelsen Alec Foucard, der både var direktør for agentfirmaet Ladefoged & Nielsen og aktionær i DBC. Foucard havde en mindre A-aktiepost i DBC. Foucard, der havde kritiseret ESS-FOOD stærkt, lovede også at stemme imod »overtagelsen« på generalforsamlingen i England. Foucards »støtte« skulle være sikker nok, idet en styrkelse af konkurrenten DBC ikke var i hans interesse.

Vil Tulip overtage DBC?

Mikkelsen forsøgte at finde nogle store selskaber, der ville overtage DBC. Først kontaktede han Tulips salgsdirektør i England, Søren Hundevad, for at høre, om Tulip skulle være interesseret i at overtage DBC med Hundevad som direktør.

Både Mikkelsen og Bannerman havde et uformelt møde med Søren Hundevad. Mikkelsen havde taget initiativet til mødet og havde i forvejen sendt Hundevad en fortrolig rapport om situationen, der var dateret 18 november 1983.

Mikkelsen skrev i denne rapport:

»DBC er effektivt gået ned på grund af bestyrelsens inkompetence ... bestyrelsen må trække sig tilbage. Bankerne ånder den i nakken. En grup-

33. Samtale med Bent K. Knudsen.

34. Samtale med Svend Bernsen.

35. Passmore til A.K. Mikkelsen 8.11.1983, AKM's privatarkiv, EA.

pe aktionærer vil foreslå et efterfølgende selskab, hvor danskere og briter overtager ledelsen af DBC. Jeg er i kontakt med to store aktionærer, der iagttager udviklingen.

Jeg kender nogle DBC-direktører, nuværende og tidligere, som man kan stole på, og som vil drive forretning på en profitabel måde forudsat at de nødvendige råvarer fra Danmark er der.

Jeg forsikrer dig absolut fortrolighed og vil ikke afsløre din identitet.«

Hundevad svarede et par dage senere: »Du og Mr Bannerman skal være velkomne til et uformelt møde i East Croydon.«³⁶

På det uformelle møde i East Croydon afslog Hundevad at blive direktør i DBC, selv om Mikkelsen argumenterede med, at der var flere »glimrende folk« i DBC, især Dean og Cross m.fl. Hundevad gav imidlertid udtryk for, at Tulip ikke var interesseret i at overtage DBC eller støtte valget af en britisk leder.³⁷ Tulip var lige brudt ud af ESS-FOOD og havde mere end nok at tænke på, og det kan heller ikke udelukkes, at Tulip opfattede DBC som en kolos på lerbødder. Hundevad betonedede, at det var urealistisk med en britisk administrerende direktør. Det skulle være en dansk!³⁸

Det forekommer underligt, at Tulip ikke ville forsøge at blokere ESS-FOOD's overtagelse af DBC. ESS-FOOD var Tulips »fjende« og konkurrent, der blot ville blive stærkere, hvis ESS-FOOD indlemmede DBC. Sammen med de fire andre »udbrydere« disponerede Tulip over i alt 15,1% af B-aktierne. Og de fem udbrydere kunne måske regne med støtte blandt nogle af de slagterier, der forblev i ESS-FOOD. Fx var *Danish Crown* (Kolding og Vojens) flere gange lige ved at bryde ud af ESS-FOOD.

The Albert Fisher Group vil overtage DBC

Endelig henvendte Mikkelsen sig til det verdensomspændende britiske fødevarerfirma *The Albert Fisher Group*, der havde enorm succes ved salg af frugt til supermarkederne i Storbritannien. Selskabet havde tillige succes ved opkøb af firmaer i England, Holland og USA. Direktøren Tony Millar, der fik æren for Albert Fishers enestående succes, ønskede i høj grad at opkøbe DBC. Især var han imponeret over DBC's distributionskompetence, der kunne forbedre hans eget firmas slagkraft meget betydeligt. Det var Mr. Passmore fra Equitable Life Assurance, der havde anbefalet Tony Millar over for Mikkelsen.

36. Hundevad til Mikkelsen 21.11.1983, AKM's privatarkiv, EA.

37. Samtale med Søren Hundevad. Erik Møller, Tulips daværende direktør, var positiv over for DBC, hvor han havde været volontør i seks måneder som ung mand.

38. Samtale med AKM 12.12.2006.

Sideløbende med Mikkelsens forsøg på at forhindre ESS-FOOD's opkøb af de britiske aktier og evt. finde andre købere førte ESS-FOOD fortsat forhandlinger med de britiske aktionærer.

Det afgørende spørgsmål var, hvilken pris ESS-FOOD var parat til at betale for aktierne. Kursen på DBC's aktier raslede ned på Børsen i London på grund af det forventede dårlige resultat for 1983. Efter 32 uger af 1983 viste regnskabet et underskud på over £10 mio. Dertil kom, at den forestående dom i den retssag, som Trautmann havde rejst, også virkede negativt på kursen af DBC's aktier. Det så nemlig ud til, at DBC skulle betale en kæmpe erstatning til Trautmann for brud på kontrakt.

Da det rygtedes, at ESS-FOOD virkelig ville opkøbe DBC, steg virksomhedens aktier imidlertid meget betydeligt. I *The Grocer* stod der den 14. oktober 1983, at A-aktierne var steget fra kurs 68 til kurs 125.

I den første forhandlingsrunde med de britiske aktionærer havde ESS-FOOD tilbudt en kurs på 85, hvilket de britiske aktionærer kategorisk afviste som helt »uantageligt«. ³⁹

Der foregik i realiteten et kapløb mellem ESS-FOOD og The Albert Fisher Group om købet af DBC. Direktøren Tony Millar fra The Albert Fisher Group tilbød nu aktionærerne i DBC en overkurs på hele 150 for aktierne. DBC afviste imidlertid direktør Millars tilbud som en »uvenlig handling«. ⁴⁰

Svend Bernsen, direktør for ESS-FOOD's kontor i London, stoppede effektivt forhandlingerne mellem DBC og Albert Fisher, idet han truede med et stop for levering af dansk bacon og svinekød, hvis det engelske selskab købte aktierne. ⁴¹ Selv om Tony Millar mente, at DBC passede fint ind i konceptet for The Albert Fisher Group og ville betyde en klar styrkelse af det britiske fødevarerelskab, ville han dog ikke være direktør i et selskab, hvor der ikke herskede venskabelighed, men direkte modstand imod ham. ⁴² Millar sagde: »Life is too short, if I have to fight the Danish shareholders!« ⁴³

ESS-FOOD overtager DBC

I den afsluttende og sidste forhandlingsrunde forhøjede ESS-FOOD kursen fra 85 til 115 – altså 30 points over den noterede kurs. Det bevirkede,

39. Samtale med AKM.

40. AKM's artikel til *Landbrugsmagasinet* 6.6.1991, AKM's privatarkiv, EA.

41. Samtale med AKM. Svend Bernsen kan ikke huske, at han skulle have fremsat en sådan trussel.

42. Samtale med AKM.

43. Samtale med AKM 12.12.2006.

at de britiske aktionærer og de danske slagterier besluttede at acceptere tilbuddet. Det britiske revisionselskab Murray havde anbefalet de britiske aktionærer at acceptere ESS-FOOD's tilbud.

ESS-FOOD's opkøb af DBC blev offentliggjort i aviserne 11. november 1983. Prisen var 50 mio. kr.⁴⁴ Det skal i den forbindelse præciseres, at det var prisen for de britiske A-aktier og en portion danske B-aktier – og altså ikke prisen for hele DBC, hvor ESS-FOOD i forvejen havde 20% af B-aktierne.

Aftalen blev først godkendt af DB & EC's generalforsamling uden problemer. Købet skulle imidlertid også vedtages af DBC's generalforsamling i England. Debatten og afstemningen foregik den 17. januar 1984 på DBC's generalforsamling i London. Der var mange meget kritiske indlæg – ja, direkte forsøg på at stikke en kæp i hjulet i sidste øjeblik – men ved afstemningen var der et klart flertal for aftalen. 1.722.423 A-aktier stemte for overtagelsen, mens 7.447 stemte imod – altså bare 0,43%.⁴⁵

Ifølge *Politiken* havde ESS-FOOD erhvervet DBC »ret billigt«.⁴⁶ Når man tænker på de meget store indre værdier i DBC, er det ikke urimeligt at betegne købet som et røverkøb. *Andelsbladet* var positiv over for ESS-FOOD's overtagelse af DBC, idet bladet skrev, at det vil give »et mere rationelt baconsalg« i England.⁴⁷

Flere af de britiske aktionærer var trods revisionselskabets anbefaling af aktiehandelen stærkt utilfredse med salget. »You Danes, you are a bunch of crooks!«, lød nogle af de kritiske røster.⁴⁸ Overskrifterne i flere britiske aviser var også negative. Bannerman var derimod »glad for ESS-FOOD's overtagelse af DBC«.⁴⁹ Hans glæde forekommer uforståelig, da prisen på aktierne lå langt under hans krav, men dog over den kurs ESS-FOOD først havde tilbudt.⁵⁰

Efter at ESS-FOOD havde erhvervet de britiske aktier, begyndte opkøbet af de danske slagteriers B-aktier til kurs 115. Aktieopkøbet var først tilendebragt i slutningen af september 1988, da ESS-FOOD købte *Tulips* og *Vestjyske Slagteri*'s aktier til kurs 115.⁵¹ ESS-FOOD var langt om længe blevet 100% ejer af DBC.

44. *Berlingske Tidende* 11.11.1983.

45. AKM's notat om opkøbet ultimo januar 1984, AKM's privatarkiv, EA.

46. *Politiken* 17.1.1984.

47. *Andelsbladet* nr. 3 1984.

48. Samtale med AKM.

49. Samtale med AKM.

50. Det vides ikke til, hvilken kurs Bannerman oprindeligt havde købt aktierne.

51. *Tulips* bestyrelsesprotokol 27.9.1988, Danish Crowns arkiv i Randers.

Da alle aktier var på danske hænder, og ESS-FOOD havde overtaget DBC, var der ikke længere brug for DB & EC, foreningen for de danske aktionærer, og DB & EC blev derfor opløst. DBC havde mistet sin suverænitet – og ESS-FOOD havde nu »hals- og håndsret« over det gamle firma, som det ildevarslende hed i *Politiken*.

Årsagerne til DBC's fald

DBC havde til sidst kapituleret over for ESS-FOOD og var fuldstændig underlagt selskabet i Danmark. Hvorfor kunne DBC ikke bevare sin autonomi? Hvad gik egentlig galt for DBC? Dette spørgsmål er som nævnt ikke tidligere blevet behandlet systematisk i den videnskabelige litteratur.⁵²

Det er svært at forstå DBC's nedtur, når man tænker på selskabets gloriose historie. Under Frank Herbert havde DBC således 42 afdelinger og depoter rundt omkring i Storbritannien. Da det gik selskabet bedst, havde det omkring 3.600 medarbejdere.⁵³ DBC's omsætning steg kontinuerligt gennem årene. Mens omsætningen var £20 mio. i 1950, var salget steget til mere end £100 mio. i 1965 – altså en femdobling.⁵⁴ DBC havde en god fortjeneste, og dividenden lå konstant på omkring 10%.⁵⁵ En sådan dividende regnedes for at være særdeles fin i England og gav lov til at anvende betegnelsen »guldrandede« om aktierne i selskabet. DBC's aktier var derfor meget attraktive, og A-aktierne ejedes især af de store britiske forsikrings- og pensionselskaber, men også af flere private som fx John D. Bannerman. DBC havde desuden ingen gæld.⁵⁶ I 1975 var omsætningen på ca. 3,4 mia. kr., og indtjeningen var ca. 42.6 mio. kr. Hvis disse tal

52. I landbrugets tidsskrifter er der et par forsøg på at forklare DBC's fald. Kresten Bonefeld, formanden for DBC, pegede på følgende årsager i *Andelsbladet* 30. juli 1981:

- en forhøjelse af renten med 5-6%, der betød en stigning i renteudgifterne med 11 mio. kr.
- en stigning i lønudgifterne på 15 mio. kr.
- en forhøjelse af energipriserne.

Udgifterne kunne ifølge Bonefeld ikke dækkes ved større overskud pga. den hårde konkurrence om kunderne. AKM hævdede i en artikel i *Andelsbladet* 11. juli 1991 med overskriften: »Et selskab kørt i sænk«, at Erik Trautmann i løbet af 12 år havde forvandlet det hidtil velkonsoliderede, profitable selskab til en underskudsforretning, der skyldte de engelske banker ca. 150 mio. kr. – en gæld, som DBC hverken kunne forrente eller afdrage.

53. Tulips bestyrelsesprotokol 2.8.1966, Vejle Byhistoriske Arkiv.

54. Aage K. Mikkelsen: »Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Company«, *Erhvervshistorisk Årbog* 1982, side 49.

55. Samtale med AKM.

56. AKM (1982) side 52. Herbert satte en ære i, at DBC ikke havde gæld.

Tabel 1. DBC's salg og profit før skat 1975-1983, £'000.

År	Salg	Profit før skat
1975	179.701	2.274
1976	199.604	1.829
1977	202.650	1.709
1978	203.025	1.037
1979	225.905	2.006
1980	224.952	÷ 268
1981	207.843	580
1982	201.000	÷ 957
1983	115.000	÷ 750

Kilde: DBC's regnskaber (A.K. Mikkelsens privatarkiv, Erhvervsarkivet).

omregnes til nutidskroner (år 2005), var omsætningen i 1975 13,35 mia. kr. og indtjeningen 169 mio. kr. De imponerende tal taler for sig selv.⁵⁷

Formanden for DBC, H. Krogh Sørensen, erklærede da også pavestolt i januar 1977: »I dag er DBC en af fødevaregiganterne i England.« Men i begyndelsen af 1970'erne viste de første svaghedstegn sig. Overskuddene var beskedne i relation til omsætningen,⁵⁸ og prisen på aktierne styrtdykkede i 1975, efter at kursen havde været helt oppe på 340 i 1972.⁵⁹ Gælden hos bankerne var steget ganske betydeligt, og indtjeningen før skat gik tilbage i 1976 og 1977 – og den faldt dramatisk fra 1978 (se tabel 1).

I 1980 var tabet £268.000 (ca. 5.025.000 kr.), i 1982 £957.000 (ca. 17.943.000 kr.) og i 1983 £750.000 (ca. 14.062.000 kr.). DBC var blevet en tabsgivende virksomhed.

Samtidig med den økonomiske tilbagegang mistede DBC værdifulde andele på baconmarkedet. Fra 1973 til 1979 gik andelen således ned fra 47% til 37% – et tab på 10%.⁶⁰

Der kan identificeres syv hovedforklaringer på DBC's fald i materialet:

1. Personen Frank Herbert
2. Personen Erik Trautmann
3. Personen Kresten Bonefeld og bestyrelsen
4. Konkurrencen på det britiske marked

57. Omregnet til 2005-kroner udgjorde DBC's overskud i 1975 ca. 20% af Danish Crowns overskud i 2005.

58. Samtale med Jesper Edelmann.

59. Samtaler med AKM januar 2006 og 19.6.2006.

60. *Landbrugsmagasinet* November-December 1983.

5. Ændring af forbrugsvaner
6. Væksten af supermarkeder
7. Magtkamp mellem ESS-FOOD og DBC

1. Personen Frank Herbert

Da »Charlie« døde i 1942, var det allerede besluttet, at Frank Herbert skulle efterfølge ham. Det betød, at DBC kunne fortsætte som hidtil. Men da Frank Herbert døde i december 1968, havde han ikke udnævnt en efterfølger til trods for, at flere havde rådet ham til at gøre det. I 1959 mødte Herbert Viggo Villadsen, der var leder af salgsafdelingen for landbrugsprodukter i Landbrugsministeriet, og han syntes vældig godt om ham, men Villadsen døde det følgende år.⁶¹

Senere ville Herbert ikke diskutere spørgsmålet om sin efterfølger. Han var tilsyneladende bange for konspiration i sine sidste år, og hans betragtede sine egne direktører som rivaler, der kunne fjerne ham eller bagtale ham. Frank Herbert spillede kandidaterne ud imod hinanden, idet han lod hver enkelt af dem tro, at han var valgt til hans efterfølger.⁶² Da den administrerende direktør, Robert Banks Skinner, overraskende trak sig tilbage i september 1967,⁶³ var der ingen efterfølger til Frank Herbert i DBC, og en destruktiv magtkamp begyndte. Herbert bidrog til at skærpe denne kamp ved at komme med opmuntrende udtalelser til kandidaterne.

Som et kompromis blev det besluttet at etablere et såkaldt »interregnum«, der bestod af fire ligeværdige direktører: R. Debonnaire, leder af administrationen i Welwyn Garden City, R.G. Rule, leder af en grosafdeling, Emil Bojsen Christensen, leder af importafdelingen og E.O. Hamberg, der blev gjort til en slags »super direktør«. »Interregnummet« varede 1½ år, hvilket førte til forvirring og magtkampe, der svækkede DBC.⁶⁴ Den engelske regnskabschef, John Poulton, karakteriserer disse år som »a period of stagnation«. Hamberg skrev senere en artikel i *Trend*, DBC's tidsskrift, hvor han opfordrede til samarbejde.⁶⁵ Hvis Frank Herbert havde valgt en efterfølger, ville DBC sandsynligvis have undgået det forvirrende interregnum og de opslidende magtkampe.

61. AKM (1982) side 46.

62. Samtale med AKM.

63. *The Financial Times* 2.9.1967.

64. Ifølge AKM »kæmpede de voldsomt« (AKM 19.6.2006), og Carl Stenger oplyser, at der var »mange intriger«, først og fremmest inspireret af R.G. Rule 20.8.2006.

65. Samtale med AKM 19.6.2006.

2. Personen Erik Trautmann

J. Esp Sørensen peger på Erik Trautmann som årsag til, at det gik galt for DBC. Trautmann kunne ikke klare opgaven, og han havde ikke lederevner til et selskab, der blev stadig mere omfattende og ekspansivt. De fleste interviewede personer er enige i Esp Sørensens vurdering. P.M. Bertelsen, der var med til at vælge Trautmann som direktør i 1970 og var medlem af DBC's bestyrelse fra 1968 til 1984, siger uden tøven, at Trautmann var »den forkerte mand«.⁶⁶

Jesper Edelmans fra ESS-FOOD udtaler, at Erik Trautmann var kontroversiel. Hans personlige udgifter var høje, da han havde et stort hus og en Rolls Royce. Trautmann var arrogant og mere engelsk end dansk. Edelmans hævder, at DBC blev dårligt ledet, og at det skyldtes Trautmann.⁶⁷

Nogle personer, der kendte Trautmann godt, siger, at han var smart og dygtig. Søren Hundevad, salgsdirektør for Tulip i Glasgow, karakteriserer Trautmann som »en charmerende sælger«, »en rigtig en gros handler« og »forbandet god til at holde på aktionærerne« i DBC. Desuden var han »god til at underholde folk«.

Carl Stenger, tidligere chef for DBC's kontor i København, nævner, at Trautmann var »smart«, hvilket nok ikke kun skal udlægges positivt.

De tidligere engelske medarbejdere har været vanskelige at opspore, men John Poulton, Trautmanns regnskabschef, giver et nuanceret og spændende billede af sin tidligere chef. Poulton er stor fan af DBC, og han er bevidst om Trautmanns positive egenskaber, men også hans svagheder og fejl. Blandt svaghederne omtaler Poulsen for det første, at Trautmann lyttede til de forkerte folk. Det gælder fx den erfarne Rule, Trautmanns højre hånd, som »trynede« alle – også Trautmann, der var 18 år yngre. Ifølge Poulton lyttede Trautmann til danskere i ESS-FOOD, som behandlede DBC og Trautmann dårligt og ikke anerkendte DBC's distributionskvalifikationer. For det andet var Trautmann ikke god til »politik« – og hans dømmekraft var ikke den bedste. For det tredje kunne Trautmann ikke – i modsætning til Frank Herbert – sige nej til folk uden at tingene kørte op i en spids (»turning bloody«). Trautmann gik undertiden for vidt, og han havde generelt vanskeligheder ved at finde grænsen. Det var også svært for ham at indgå kompromisser. »Man har brug for venner og

66. Bertelsen oplyser, at det gik dårligt for Trautmann, da han blev direktør for en newzealandsk virksomhed, idet han ansatte for mange folk. Bertelsen skelner skarpt mellem det forretningsmæssige og det personlige. Personligt havde Bertelsen og Trautmann et godt forhold, og Trautmann besøgte og overnattede ofte hos familien Bertelsen. Bertelsen oplyser, at direktørvalget i 1970 stod mellem Erik Trautmann og Emil Bojsen Christensen.

67. Jesper Edelmanns bror og svigerinde var Erik og Birte Traumanns bedste venner.

ikke kun fjender,« udtaler Poulton. Poulton erkender, at Trautmann begik fejl. Blandt Trautmanns mange fejl nævner Poulton købet af agenturet *Heywood Schalburg, Pedersen Ltd.* i 1972.

Aage K. Mikkelsen hævder, at købet af *Warriner & Mason* var »en bommert«. Selv om varerne blev købt til en pris under markedsprisen, havde bygningerne ingen værdi. Mikkelsen oplyser, at købet af *Warriner & Mason* figurerer i regnskabet under nye investeringer til £3.089.000. Den beslutning slog DBC definitivt ud! *Heywood Schalburg, Pedersen og Warriner & Mason etc.* blev købt for engelske banklån til høj rente. Da erhvervelserne gav store tab, belastede de DBC's regnskaber. Alle erhvervelser blev foretaget for lånte penge, og bankgælden var på omkring £12 mio. Samtidig fremgår det af et internt DBC-dokument fra marts 1980, at behovet for nye investeringer var £11.750.000.⁶⁸

Svend Bernsen, der var ansvarlig for reorganiseringen af forholdet mellem ESS-FOOD og DBC, oplyser at Erik Trautmann ikke ville tilpasse sig, og han havde ingen planer om at ændre udviklingen. Nogle filialer blev lukket, men det gik ikke hurtigt nok, da Trautmann bevidst forsinkede det. Erik Trautmann nægtede at afskedige folk, og derfor blev han selv fyret i 1982. Fyringen blev som nævnt konfirmeret med overvældende flertal på en generalforsamling.

Børge Kjeldsen fra ESS-FOOD peger også på Erik Trautmann som årsagen til, at det gik galt for DBC. Trautmann havde ikke evnen til at tilpasse sig udviklingen i detailhandelen og levere produkter til supermarkederne.

Bent K. Knudsen, medlem af DBC's bestyrelse fra 1978, lancerer en ny forklaring, nemlig at Trautmann »var svag i forhold til DBC's bagland«. Ellers peger Knudsen på de samme ting som de øvrige, men han anvender en spændende metafor: »Det var ligesom i Østlandene før Murens fald.«

Formanden for DBC, Kresten Bonefeld, støtter den opfattelse, at Erik Trautmann var den væsentligste grund til DBC's fiasko. Bonefeld fremfører fire argumenter: For det første var Trautmann ikke villig til at foretage de nødvendige tilpasninger. For det andet ville han ikke afskedige folk, og ifølge konsulentrapporterne skulle der rationaliseres i DBC. For det tredje opkøbte han selskaber, bl.a. *Warriner & Mason*, hvilket medførte store udgifter, der belastede DBC's budgetter. Trautmann havde for det fjerde et dårligt forhold til både Esp Sørensen og ESS-FOOD og derfor blev han afskediget.

Erik Trautmann nægter at have ansvaret for DBC's fald og forklarer, at

68. *DBC Kapitalbehov 1980-1985*, 7. marts 1980, EA.

ESS-FOOD krævede for høje priser for bacon, hvorved DBC's indtjening blev reduceret. Desuden var det ESS-FOOD's strategi at overtage DBC. Trautmann omtaler også den hårde konkurrence på det britiske marked. Forandringerne i baconforretningen betød, at opskæringerne først og fremmest skete i Danmark. Trautmann fremhæver, at det ikke var DBC, der forårsagede ændringen i baconhandelen. Han oplyser yderligere, at når DBC spurgte ESS-FOOD, hvordan de ville bruge DBC, fik de aldrig svar. DBC's fiasko skyldtes en ubeslutsom formand og en »negativ bestyrelse med overlegen viden«. Endelig fremdrager Trautmann væksten i supermarkederne og købmændenes forsvinden.

Bonefeld og Bernsen understreger sammen med Edelmann, at Trautmanns største svaghed var, at DBC ikke tjente nok.

3. Personen Kresten Bonefeld og bestyrelsen

På bestyrelsesmødet i DB & EC den 17. maj 1983 blev årsagerne til DBC's fald diskuteret. Direktør Aksel Petersen fra slagteriselskabet Celebrity sagde lige ud: »Bestyrelsen og ledelsen har ydet et dårligt arbejde igennem de sidste år«. ⁶⁹

Man kan hævde, at den formand (Knud H. Holm) og bestyrelse, der valgte Trautmann til direktør i 1970, er ansvarlig for DBC's senere fald. Bestyrelsen satte dengang ikke spørgsmålstegn ved Trautmanns kvalifikationer. Det var udelukkende et spørgsmål, om Trautmann eller Emil Bojsen Christensen var bedst. ⁷⁰

Esp Sørensen siger, at Kresten Bonefeld fandt sig selv i en loyalitets- eller interessekonflikt mellem DBC, hvor han var formand, og ESS-FOOD, hvor han var næstformand. Esp Sørensen anfører et eksempel: Da han ville opløse agentsystemet, var Bonefeld på DBC's side. Bonefeld var formand for DBC sammen med Erik Trautmann (fælles formand). Bernsen var også medlem af bestyrelsen for DBC og af bestyrelsen for ESS-FOOD. Det er klart, at disse dobbelte positioner eller dobbelte roller (forskellige »kasketter«) udgjorde et problem. Var personen først og fremmest en ESS-FOOD mand eller en DBC mand? Hvor lå hjertet? Bonefeld forlod ESS-FOOD 1. januar 1984 sammen med slagteriselskabet *Syd*. Bernsen oplyser, at Bonefeld havde svært ved at træffe beslutninger. Og Bertelsen mener, at Bonefeld var »veg«. Trautmann siger lige ud, at Bonefeld ikke vidste, hvad han ville. Det må have svækket Bonefelds posi-

69. DB & EC bestyrelsesprotokol 17.5.1983, EA.

70. Samtale med P.M. Bertelsen.

Administrerende direktør Erik Trautmann får i 1976 tildelt ridderkorset for sit arbejde for DBC, der på dette tidspunkt havde succes, af den danske London-ambassadør, Erling Kristiansen. Trautmanns hustru, Birte Trautmann, deltog i festligheden. Billedet er særlig interessant på baggrund af den senere fyring af Trautmann. (Foto: Erhvervsarkivet).

tion, at Esp Sørensen ikke brød sig om ham og betragtede ham som »en vaskeklud«. Deres forhold var som »kat og hund«. ⁷¹

Bestyrelsen skulle ifølge Preben Albertsen have ført en langt strengere politik over for filialerne, og der var nogle funktionærer, der skulle være afskediget noget tidligere. Bestyrelsen var for langmodig og troede på Trautmann, når han lovede, at han ville ændre politik eller organisation.

Den yderst komplekse struktur gjorde det vanskeligt at træffe beslutninger. DBC havde en direktion og en bestyrelse, som var sammensat af danskere og briter. De danske medlemmer bestod af repræsentanter fra DBC, ESS-FOOD og de danske slagterier (andels og private). DBC's bestyrelse havde som nævnt to formænd (Bonefeld og Trautmann). Trautmann var både formand og administrerende direktør. ⁷² Der var også en

71. Børge Kjeldsen oplyser, at eksemplerne på deres dårlige forhold er mange.

72. Den administrerende direktør blev oprindelig »fælles formand«, fordi han så måtte underskrive aftaler med banker i England (samtale med AKM).

næstformand, der på et tidspunkt både repræsenterede DBC og ESS-FOOD (Otto Lawaetz). Endelig havde DBC en britisk og dansk generalforsamling. Normalt var de to generalforsamlings møder adskilt, men det skete, at der blev afholdt fælles generalforsamlinger.

Især DB & EC, men også ESS-FOOD, holdt øje med DBC og begge organisationer udnævnte medlemmer til bestyrelsen for DBC. De danske slagterier havde repræsentanter i bestyrelsen, eksekutivkomiteen og generalforsamlingen for DB & EC, og de rapporterede normalt meget detaljeret om DBC's aktiviteter på slagteriernes møder.⁷³

DBC var således en del af mange organisationer og vice versa. Som sådan var DBC's struktur uhyre kompleks og kompliceret, hvilket medførte, at DBC fungerede mindre effektivt. En veg bestyrelsesformand – en svag bestyrelse – og en ineffektiv organisatorisk struktur svækkede i høj grad DBC.

4. Konkurrencen på det britiske marked

Konkurrencen var benhård på det britiske baconmarked. DBC's konkurrenter bestod af udenlandske og danske selskaber. De udenlandske selskaber var først og fremmest de britiske, men også de hollandske. Desuden var der irske, tyske og polske selskaber. Svend Vahlun, der var involveret i forædling af dansk bacon i England, peger på Irland som en konkurrent. Dog var irlænderne tilbøjelige til at salte deres bacon for meget, fordi det skulle holde bedre. Vahlun nævner endvidere Unileverfirmaet Walls, der fremstillede bacon og is.⁷⁴

Ingen af de nævnte konkurrenter var alene en trussel mod DBC, men sammen udgjorde de en alvorlig fare. Hollands andel af baconmarkedet forøgedes fra 1% til 8% i 1979, og et år senere nåede den hollandske andel op på 10%.⁷⁵ Der står i *The Grocer* den 26. november 1983:

»Dutch curers who, with their middles, backs and steaks have carved a significant business over recent years. The Netherlands involvement in the UK bacon market has grown steadily.«

Og artiklen fortsætter:

»Add to this the traditional suppliers from Eire, Ulster and Poland – plus cuts shipped in from Belgium and West Germany. The British have

73. Den store interesse for DBC skyldtes dels, at slagterierne havde aktier i DBC, og dels at DBC solgte slagteriernes bacon. Derfor var den store interesse helt naturlig.

74. Samtale med Svend Vahlun.

75. Svend Bernsen på formand- og direktørmøde på Axelborg, 23.1.1980, Bernsens privatarkiv i London.

held a large market. They have been very aggressive on prices. They recently extended the price differential with Danish to as much as £90 pr. ton.«

Danmark havde domineret baconmarkedet, men i 1983 overtog England for første gang nogensinde førerpladsen med en andel på 45,8%, mens Danmark havde en andel på 39,5%. Fra det tidspunkt blev England klart betragtet som den største rival, og man talte direkte om »the battle for the market share«.

The Grocer havde denne overskrift den 26. marts 1983: »It's war! Bernsen hits at reckless price cuts«. Artiklen oplyste:

»In some areas the British bacon has been selling anything from £150 to £200 below Danish prices. But what is clear from the events of the past few days is that a price war – equal to any of recent years – is now in the UK bacon market.«

Bernsen kaldte de britiske baconpriser for »crazy«. ⁷⁶

Det var imidlertid ikke kun udenlandske konkurrenter, som DBC skulle holde øje med. DBC skulle også være opmærksom på danske konkurrenter. De fem slagterier, der var brudt ud af ESS-FOOD, solgte selv deres produkter i Storbritannien. Tulip, der var en af de største aktionærer i DBC, begyndte selv at sælge sit bacon på det engelske marked. I 1966 etablerede Tulip salgskontorer i Manchester og Glasgow, hvor Søren Hundevad blev salgsdirektør. Tulip dominerede hurtigt Skotland med en markedsandel på 37%. Tulip havde 22 lastbiler i Skotland og købte 3-4 kølebiler til Manchester-området. Selv om Tulip selv solgte hovedparten af sine produkter, fortsatte selskabet dog med at sælge en del af sine varer gennem DBC. ⁷⁷

De fem slagteriselskaber, der brød ud af ESS-FOOD (Tulip, Syd, Nordvest, Struer-Hurup og Skive (Jutland)), etablerede *Danish Bacon Independent* (DBI). Søren Hundevad siger om motivet, at det var »af frygt for DBC«. Bob Lordson blev direktør DBI, der købte det gamle britiske baconagentur *Lovell & Christmas Ltd.* (1851). ⁷⁸ Erik Trautmann understreger, at *DBI's* og *DAP's* (*Danish Agricultural Producers Information Service*) aktiviteter betød, at der blev »færre penge til DBC«. Søren Hundevad fortæller, at DBI gjorde det godt, og at selskabet grundlagde opskæringsfabrikker, bl.a. i Manchester, og depoter rundt omkring i Storbritannien. Han tilføjer, at DBI har gjort det godt frem til i dag.

76. *The Grocer* 5.5.1983.

77. Samtale med Søren Hundevad.

78. Samtaler med Kresten Bonefeld, Søren Hundevad og Gert Haurum 21.7.2005.

ESS-FOOD blev klart den skarpeste konkurrent for DBC, da ESS-FOOD etablerede sit eget salgskontor i begyndelsen af 1977 i London (ESS-FOOD (UK) Ltd.). ESS-FOOD's beslutning om at oprette dette kontor, der skulle koordinere alle aktiviteterne i Storbritannien, var det afgørende slag mod DBC. ESS-FOOD havde moderne slicing fabrikker i Thetford og Selby, hvor pre-packed sliced bacon blev produceret. ESS-FOOD's datterselskab Danepak Ltd. pakkede og solgte bacon fra fabrikkerne. Dog solgte DBC også en del af Danepaks sliced bacon.

DBC havde sine egne opskærings- og slicing fabrikker samt salg af eget pre-packed bacon (Selby, Bedford, Exeter og Maidstone).⁷⁹ DBC-fabrikkerne i Selby producerede 100 tons om ugen i 1978, mens ESS-FOOD fabrikkerne producerede næsten det dobbelte, nemlig 180 tons.⁸⁰ De to konkurrerende danske fabrikker i Selby lå i øvrigt lige ved siden ad hinanden.⁸¹

Preben Albertsen, der var medlem af DBC's bestyrelse fra 1975, vurderer, at konkurrencen fra ESS-FOOD spillede en rolle for DBC. Albertsen oplyser, at da Danepak Ltd. blev etableret, blev det samtidig besluttet, at DBC og Danepak skulle samarbejde, og at de ikke måtte bekæmpe hinanden. DBC ønskede imidlertid ikke at samarbejde, og DBC og Danepak blev derfor konkurrenter.

En sammenligning af ESS-FOOD's og DBC omsætning i året 1976 giver et udmærket indtryk af styrkeforholdet mellem de to danske rivaler. ESS-FOOD havde en omsætning på £395 mio., mens DBC's omsætning var £199 mio.⁸²

Bent H. Knudsen oplyser, at ESS-FOOD og DBC var »store konkurrenter«. ESS-FOOD og DBC konkurrerede med hensyn til alle svineprodukter. Fx havde DBC altid tjent godt på affald og fedt, men da ESS-FOOD (UK) Ltd. oprettede salgsmuligheder for *Danish Fresh Meat and Offal*, blev DBC tvunget til at lukke sit kontor i København.⁸³ ESS-FOOD's mange og energiske fremstød i Storbritannien reducerede DBC's indtjening betydeligt.

79. Svend Bernsen: »Part Long-Range Plan-ESS-FOOD«, 14.10.1980, EA.

80. Danepaks bestyrelsesprotokol 4.4.1978, EA.

81. Samtale med Svend Vahlun.

82. *The Grocer* 25.2.1978.

83. *Report on DBC's Marketing Position 1978*, EA. Carl Stenger var leder af DBC's kontor i København, men blev fyret af Erik Trautmann i 1975 pga. rationaliseringer. Stenger havde tillige været sekretær for DB & EC.

5. Ændringen af forbrugsmønstre

Forbrugsmønstret havde ændret sig i Storbritannien. Mens æg og bacon tidligere var det foretrukne morgenmåltid, opstod der en ny madkultur, der gik ud på at spise sundt. Det medførte, at nye produkter som yoghurt, müsli og corn flakes ofte blev spist som morgenmad.

Svend Bernsen sagde i et interview til *Børsen* 16. april 1983, at forbrugerne havde skiftet vaner med hensyn til bacon, og det havde medført et betydeligt fald i forbruget af bacon til morgenmad i de engelske husholdninger fra 80% til bare 40% (altså en halvering).⁸⁴ Faldet i forbruget af bacon om morgenen var dokumenteret i en undersøgelse, som Gallup havde lavet i april 1983. Undersøgelsen viste, at blot 44% af de britiske husmødre serverede bacon til morgenmad.⁸⁵

Den omstændighed, at flere kvinder arbejdede ude forårsagede også, at bacon til frokost blev reduceret. Ifølge Gallups undersøgelse serverede kun 19% af de britiske husmødre bacon til frokost i 1983. Snacks med bacon fx om eftermiddagen forsvandt langsomt, og om aftenen serverede 27% af de britiske husmødre bacon ifølge Gallups undersøgelse. Erik Trautmann forklarede reduktionen i salget af bacon til *Sjællands Tidende* den 11. august 1979:

»Det skyldes hovedsageligt den store prisstigning. Folk har ikke råd til bacon i samme udstrækning. Det er blevet en luksusret. Samtidig er oksekødet også billigere«.

Det var ikke kun oksekød,⁸⁶ men også billigt fjerkræ, der var en alvorlig konkurrent til bacon. Svend Bernsen sagde således til *Børsen* 26. april 1983: »Billigt fjerkræ er en alvorlig konkurrent til bacon.«

Forbruget af bacon faldt betydeligt i England. Fra 1971 til 1979 gik det tilbage fra 650.000 tons til 550.000 tons⁸⁷ – dvs. 100.000 tons eller 15,5%. Tilbagegangen i forbruget af bacon fremkaldte bekymring ikke kun i slagterierne, men også hos den danske offentlighed. *Jyske Tidende* publicere-

84. Det fremgår ikke af interviewet, hvornår 80% af alle britiske husholdninger spiste bacon om morgenen.

85. *Focus '84, ESS-FOOD*, side 23, Bernsens privatarkiv i London. Vahlun, der arbejdede for *Slagteriernes Forskningsinstitut* og Salgsforeningen, mener, at de britiske kvinder ikke havde tid til at lave bacon om morgenen pga. arbejde, hvorfor man markedsførte bacon til de øvrige måltider (samtale med Svend Vahlun).

86. I 1982 købtes der dobbelt så meget oksekød som bacon, nemlig for £1.600 million (UK National Food Survey 1982, *Focus '84, ESS-FOOD*) side 21, Bernsens privatarkiv i London.

87. *Landbrugsmagasinet* november-december 1983.

de en større artikel med overskriften »Forbruget af bacon har vist en nedgående tendens«. ⁸⁸

6. Væksten af supermarkeder

Fremkomsten af og væksten i supermarkeder influerede i høj grad på DBC's salg af bacon. Bacon blev nu solgt i pakninger (pre-packed sliced bacon) og ikke som tidligere i friskskårne skiver, hvor DBC havde leveret bacon-stykkerne. De fleste kunder foretrak de nemme og hurtige bacon-skiver i plastik- og vacuumemballage.

De selvstændige købmænd havde traditionelt været DBC's vigtigste kunder, men antallet af disse forretninger gik stærkt tilbage fra 1950. I 1975 var købmændsforretningerne faldet til 100.000 fra 150.000 i 1950. ⁸⁹ Fra 1975 faldt antallet yderligere. ⁹⁰ Det var nøjagtig det samme, der skete med antallet af købmænds- og bagerforretninger i Danmark.

Supermarkeder og kædeforretninger kom til at dominere i England. I begyndelsen af 1980'erne dækkede de hele 85% af markedet. Det betød, at DBC dels måtte producere vacuumpakket sliced bacon, og dels måtte prøve at få ordrer hos supermarkeder som *Sainsbury*, *Tesco*, *Marks & Spencer*, *Safeway* og *The Co-operative Wholesale Society (CWS)*. Det var imidlertid umuligt for DBC at få ordrer hos de engelske supermarkeder. ⁹¹ Bent H. Knudsen oplyser, at DBC kom i vanskeligheder, da det ikke lykkedes for dem at sælge til »de store«.

DBC's problem illustreres af den historie, som formanden for Danske Slagterier, Esp Sørensen fortæller: Blot 15 minutter efter han var blevet valgt til formand for Danske Slagterier i 1975, fik han et telefonopkald fra direktøren for Tesco, der sagde, at han var utilfreds med at købe bacon gennem agenter. På et senere møde med Esp Sørensen i London krævede den samme direktør, at han ville have leveringerne direkte og ikke gennem agenter, der beregnede sig provision. ⁹²

88. Gutte Gaunlett skrev artiklen.

89. O. Tvede: *Export-Svineslagteriernes Salgsforening 1950-1975*, København 1975, side 111.

90. Carl Christensen oplyser, at antallet af selvstændige købmænd reduceredes fra 40.000 til ca. 3.000, mens han arbejdede i DBC (1981-1996). En reduktion af denne størrelsesorden forekommer dog lovlig stor.

91. Tulip afsatte »betydelige leverancer« af bacon til Marks & Spencer og fik en 3-års kontrakt med Sainsbury (Søren Hundevad).

92. Tesco var uhyre initiativrig. Ejeren af Tesco, selveste J. Krohn, dukkede således en dag i begyndelsen af 1970'erne uventet op på DBC's kontor i København, hvor han spurgte Carl Stenger, om han ville køre ham hen til et dansk slagteri. Da Krohn kun havde en ½ time til rådighed, kørte Stenger ham hen til en *FDB-forretning*, hvor Krohn blev så begejstret for JAKA's bov på dåse, at han straks afgav en ordre til Tesco-forretningerne. Produktet blev dog aldrig en succes hos Tesco.

Resultatet blev, at ESS-FOOD gik med til at levere baconsider og opskæringer i containere direkte til supermarkederne. I begyndelsen blev fire til fem containere sendt til England om ugen, men antallet blev hurtigt forøget meget betydeligt. I november 1983 indgik ESS-FOOD en vigtig aftale med Tesco:

»A total purchase from ESS-FOOD of 10 containers per week. This would consist of 7 containers normal sides, 2 containers smoked sides and 1 container of cuts.«⁹³

På samme tid indgik ESS-FOOD aftaler med supermarkederne om leverancer af Danepaks produkter.

Esp Sørensen pointerer, at supermarkederne var »hovedårsagen« til DBC's tilbagegang. Bernsen understreger også, at supermarkeds kæder som Tesco og Sainsbury ønskede at gøre forretninger uden mellemlid som DBC, men direkte med de danske slagterier. Ved at gøre det undgik supermarkederne den dyre provision (ca. 1,39%).⁹⁴

Trautmann oplyser, at hovedparten af dansk bacon og smør blev solgt uden om agenterne og direkte til supermarkederne. DBC kunne ikke sælge til Tesco og Sainsbury, før produkterne var modtaget fra Danmark, men supermarkederne kunne ikke vente.

Som hovedårsag til DBC's fald understreger Bonefeld også fremkomsten og væksten af de store supermarkeder, mens DBC fortsatte med at lade deres biler distribuere produkterne ud til de små købmænd.

6. Magtkampen mellem ESS-FOOD og DBC

Magtkampen mellem ESS-FOOD og DBC nævnes ofte i materialet som forklaring på DBC's kollaps. Kampen begyndte i 1975 og sluttede i februar 1984 med ESS-FOOD's definitive overtagelse af DBC. ESS-FOOD forsøgte som omtalt i 1975-1977 at opnå indflydelse i DBC ved at købe britiske aktier i selskabet, men Erik Trautmann forhindrede dette forsøg. Esp Sørensen, der var formand for ESS-FOOD, kaldte Trautmann for »en lille skid«. ⁹⁵ Trautmann prøvede til gengæld at intimidere Esp Sørensen ved at fortælle ham, at hans chancer for succes afhang af samarbejdet med ham. ⁹⁶

DBC ønskede at bevare sin suverænitet, mens ESS-FOOD ville overtage DBC. DBC skulle være ESS-FOOD's »forlængede arm«. Erik Traut-

93. Bernsen til ESS-FOOD 18. november 1983, EA.

94. Tulip betalte 4% i provision i 1988 (bestyrelsesprotokol 21.6.1988), Danish Crowns arkiv i Randers.

95. Samtaler med Jesper Edelmann og Bent H. Knudsen.

96. Samtaler med J. Esp Sørensen og Bent H. Knudsen.

mann hævder, at direktør Sv. Dyrlov Madsen fra ESS-FOOD endog ville opløse DBC som led i hans strukturrationaliseringsplaner.

Direktør Poul Bojsen, Nordvest, Holbæk, udtrykte på formand- og direktørmødet 14. januar 1977 på Axelborg, at det ikke var et spørgsmål om samarbejde mellem ESS-FOOD og DBC:

»Det er et spørgsmål om, at ESS-FOOD skal overtage DBC. Hele grunden i DBC er, at aktierne er hos afskiberne, hos medarbejderne i firmaet. Det har DBC bygget hele deres forretning på. Nu kommer man hjemmefra og siger. Vi vil gerne forhandle, men de stiller krav fra København, idet de siger: Aktierne skal ind og ligge i Axelborg. Vi skal have den forlængede arm, og vi skal have magten derovre.«

Carl Stenger siger ligeud, at der var »krig« mellem ESS-FOOD og DBC. I sin kamp for overlevelse samarbejdede Trautmann med Tulip, der var brudt ud af ESS-FOOD, for at holde ESS-FOOD på afstand.⁹⁷

Direktør Børge Kjeldsen fra ESS-FOOD erkender i dag, at ESS-FOOD opnåede »mere magt end de skulle«. Svend Bernsen oplyser, at ESS-FOOD's generelle strategi var at købe majoriteten af de danske aktier i DBC og senere købe de britiske aktier. ESS-FOOD var af den opfattelse, at »salgssystemet og agentsystemet ikke kunne overleve.« Mens ESS-FOOD var imod agentsystemet, var Erik Trautmanns strategi at opkøbe agenturer og spille de resterende ud mod hinanden.⁹⁸

Den tidligere direktør og næstformand i DBC, Hans M. Iversen, støttede Erik Trautmann 100% i hans kamp mod ESS-FOOD, og han skrev adskillige yderst kritiske artikler i bl.a. *Børsen*, *Andelsbladet* og *Landbrugsmagasinet*. Han skrev også direkte til formanden for ESS-FOOD, Erik M. Platz, den 4. juli 1983 og angreb lidenskabeligt ESS-FOOD's planer: »DBC kan ikke fortsætte med at eksistere på Esp Sørensens uretfærdige og ufornuftige planer med hensyn til monopol og handel for kun ESS-FOOD (UK) i England.« Disse planer vil ødelægge DBC, og Iversen foreslog derfor et samarbejde – eventuelt i en fælles organisation – hvor DBC skulle være grundlaget for ESS-FOOD's fremtidige salgsplaner i England. Han tilføjede, at alle danske slagterier var medejere af DBC, og de havde derfor pligt til at levere bacon til DBC.⁹⁹

Iversens forslag om en fusion baseret på DBC er bemærkelsesværdigt og højst interessant. Det er nemlig første gang, at et sådant forslag opræ-

97. Samtale med Søren Hundevad.

98. Samtale med Svend Bernsen.

99. Hans Iversen til Erik Platz 4 juli 1983. Iversen vedlagde en 10-punkts plan til løsning af problemerne mellem ESS-FOOD og DBC, EA.

DBC's styrke var distributionen. I 1971 havde selskabet hele 42 filialer spredt over hele Storbritannien. Fra filialerne kunne det danske bacon bringes hurtigt ud til de britiske købmænd. (Fra: DBC's beretning 1971).

der i materialet. ESS-FOOD reagerede ikke på Iversens udspil, men sel-skabet ønskede jo heller ikke en fusion med DBC, men en ren og skær overtagelse.

ESS-FOOD's salgskontor i London og slicing fabrikkerne i Thetford og Selby var som omtalt alvorlige konkurrenter til DBC, og selv om de ikke var direkte deltagere i den politiske magtkamp, var de med til at skærpe magtkampen.

Magtkampen nåede et klimaks, da formanden Kresten Bonefeld og bestyrelsen ansatte Carl Christensen som administrerende vicedirektør i DBC, efter at Bernsen fra ESS-FOOD havde fundet Christensen og anbefalet ham til jobbet.¹⁰⁰ Det var en helt ny stilling under Erik Trautmann, der fortsatte som administrerende direktør, og til hvem man fortsat skulle referere. Christensen, der havde været direktør for Frode S. Jacobsens selskab Nor meat i mange år, skulle dels hjælpe med at løse problemerne for DBC og dels »holde øje« med Erik Trautmann.¹⁰¹ Christensen skulle altså føre kontrol med DBC's administrerende direktør. Ifølge Bernsen var Christensens opgave at sørge for, at der var »noget« (!) at overtage for ESS-FOOD. Børge Kjeldsen fra ESS-FOOD afslører, at Christensens egentlige opgave var at »forberede Trautmanns firing«. Trautmann opfattede utvivlsomt indsættelsen af Christensen i DBC som en krigserklæring og et afgørende led i ESS-FOOD's kamp mod DBC.

Magtkampen mellem DBC og ESS-FOOD var ligesom Davids kamp mod Goliath. Den resulterede derfor i DBC's endelige nederlag. Trautmann blev afskediget i august 1982, og DBC blev formelt overtaget i februar 1984.

8. Alternative forklaringer

Der findes faktisk endnu flere forklaringer i materialet. Som årsag til DBC's fald anfører Bonefeld den engelske kultur og ledernes arbejdsvaner: De mødte kl. 9-10, spiste frokost kl. 12.30 og gik hjem kl. 16. Børge Kjeldsen fremfører også en ny forklaring: »Det var ikke de rette folk i DBC«, og han uddyber synspunktet: »DBC havde ikke forstand på catering, men forsøgte sig alligevel med catering til hospitaler, skoler og kantiner.«

Bonefeld peger endelig på, at agenterne spekulerede i prisstigninger. Hvis priserne steg, opnåede de mere. Det vil sige, at agenterne var interesseret i fluktuationer. Det gav spændinger mellem ESS-FOOD og DBC.

100. Samtaler med Svend Bernsen and Kresten Bonefeld.

101. Samtale med Bent H. Knudsen.

På generalforsamlingen i DB & EC den 15. juni 1983 fremsatte den nye administrerende direktør, Carl Christensen, en ny begrundelse for DBC's fald. Han sagde, at »A-aktionærerne (de britiske, red.) har sovet«. Carl Christensens påstand fremkaldte øjeblikkelig modsigelse. Et medlem spurgte således, hvad DBC havde gjort for at aktivere de britiske aktionærer. Under Erik Trautmann blev der ikke gjort noget for at aktivere dem. Profit var altid i fokus. På intet tidspunkt blev der lagt op til diskussion med aktionærerne.

Carl Stenger, leder af DBC's kontor i København, erklærede, at DBC's aktiekapital skulle have været forøget.¹⁰² Erik Platz, formand for *Danish Crown* i Kolding, gav denne forklaring: »Han erkendte allerede i 1977. at de danske slagterier skulle have fremlagt deres krav til DBC tidligere.«¹⁰³

Aage K. Mikkelsen gør opmærksom på den britiske særskat (Special Employment Tax), der blev lagt på distributionen, men ikke fremstilling og eksport. Denne skat ramte DBC særlig hårdt, fordi distributionen var en særlig væsentlig del af DBC's virksomhed.¹⁰⁴

Den tidligere britiske medarbejder Jeffrey Shaw forklarer DBC's fald superkort: DBC var blevet en »fossil«.¹⁰⁵

Konklusion

Materialet indeholder mange forklaringer på DBC's fiasko i slutningen af 1970'erne og i begyndelsen af 1980'erne. En enkelt af forklaringerne kan uden videre afvises, mens der er nogle forklaringer, der ikke kan forkastes, men som heller ikke har større betydning. DBC's kollaps forklares med to »delforklaringer« og fire »hovedforklaringer«.

Forklaringen om den engelske kultur, dvs. den ringe arbejdsmoral, kan afvises, idet den samme kultur også eksisterede under den succesrige Frank Herbert. Forklaringen om de dovne briter kan sandsynligvis ses som udtryk for en gammel fordom om englænderne.

Forklaringen om DBC's interesse i at spekulere i prisstigninger kan ikke forkastes. Det er rigtigt, at DBC tilbageholdt bacon og bevidst vente-

102. Samtale med Carl Stenger 20.8.2004.

103. Formand- og direktørmødet Axelborg, 14.1.1977, EA.

104. Samtale med AKM 16.7.2006 og e-mails fra AKM 1.4.2007 og 3.4.2007. Oprindelig var skatten på 5 shilling pr. hoved pr. uge. Labours finansminister James Callaghan indførte den i 1960'erne for at opnå ligevægt på handelsbalancen. Den erstattedes af Value Added Tax (VAT), da Storbritanniens tilsluttede sig EF i 1972.

105. J. Shaws e-mail august 2006.

de med at sælge, hvis der blev opnået en høj notering for den efterfølgende uge.¹⁰⁶ Dette spørgsmål belastede DBC's troværdighed og gav anledning til alvorlige spændinger med ESS-FOOD.

Carl Christensens forklaring om de britiske aktionærer, der sov i timen, er spændende. Christensen var netop blevet adm. direktør i DBC og havde derfor en interesse i at give de britiske aktionærer skylden for miseren. Det er også muligt, at han med sine bemærkninger ville forberede en overtagelse af de britiske aktier i DBC. De britiske aktionærer havde naturligvis en forpligtelse og interesse i at følge udviklingen i DBC nøje. Christensens forklaring vurderes imidlertid som mindre væsentlig, selv om den spillede en rolle.

Carl Stenger har formentlig ret i, at en forøgelse af DBC's aktiekapital ville have været bedre end at låne pengene til en høj rente i banken, men hvordan skulle denne udvidelse af aktiekapitalen være foregået. Hvem var mon parat til at indskyde kapital i DBC på det tidspunkt? Stengers forklaring forekommer at være af mindre betydning

Forklaringen om DBC's mangel på kvalificerede folk kan ikke udelukkes, men den er vanskelig at bekræfte, idet forklaringen kræver en stor og indgående viden om de ansatte. I DBC var der både kvalificerede og mindre kvalificerede folk, men der var nok en tendens til, at personer opnåede stillinger i DBC via familie og andre forbindelser, hvilket i DBC's tilfælde ikke førte til ansættelse af de dygtigste.¹⁰⁷

Frank Herberts forsømmelse af at sørge for en efterfølger er ikke den egentlige forklaring på DBC's fald, men forsømmelsen forårsagede et forvirrende interregnum og en ødelæggende magtkamp, der klart svækkede DBC.

Aage K. Mikkelsen forklaring om særbeskatningen af DBC (distributionssektoren) fra 1960'erne har nok spillet en vis rolle, men det er ikke en central forklaring. DBC klarede sig trods denne skat meget fint under Frank Herbert.

Faldet i briternes forbrug af bacon er uden tvivl en del af forklaringen på DBC's fald. Men det er kun en delforklaring, idet briterne trods alt fortsatte med at spise betydelige mængder bacon. Den hårde konkurrence om kunderne er den anden delforklaring. Forklaringen er vigtig, og det var især briterne, der erobrede store markedsandele i perioden 1978-84.

Der er efter min mening fire hovedforklaringer på DBC's fald:

106. DBC opbevarede undertiden bacon for længe i depoterne, således at det var nødvendigt at vaske det før salg (samtale med AKM 19.6.2006).

107. Familien Bojsen fik ansat familiemedlemmer, og Carl Christensen blev adm. direktør som led i ESS-FOOD's strategiplan.

Den første hovedforklaring er, at der var tale om dårlig ledelse af DBC. Lederne – defineret som den adm. direktør, hans meddirektører samt formanden for bestyrelsen – var inkompetente. De var indbyrdes uenige om strategien, foretog fejlinvesteringer og var ikke omstillingsparate. Denne »hovedforklaring« er en nødvendig forklaring, men den er ikke tilstrækkelig. Det vil sige, at den kan ikke alene forklare DBC's fald.

Den anden hovedforklaring er fremkomsten og væksten af supermarkeder på bekostning af de selvstændige købmænd, hvilket ramte DBC særdeles hårdt. DBC leverede bacon til de uafhængige købmænd, og det dramatiske fald i antallet af købmænd i Storbritannien fra 150.000 i 1950 til blot 10.000 i 1983 havde væsentlig betydning for DBC's fald. J. Esp Sørensen og Kresten Bonefeld pegede begge straks på, at supermarkederne var »hovedårsagen« til DBC's tilbagegang, og O. Tvede skrev lige ud i bogen om ESS-FOOD, at det var en »livsbetingelse« at få foden inden for supermarkederne.¹⁰⁸

Den tredje hovedforklaring er ESS-FOOD's kraftige ekspansion i Storbritannien med etableringer af baconfabrikker og eget salgskontor i London.

Den fjerde – og sidste – hovedforklaring er, at de britiske supermarkeder og ESS-FOOD indgik flerårige kontrakter om direkte levering af bacon og udskæringer til supermarkederne i Storbritannien. ESS-FOOD afsendte hver uge armadaer af containere, der indeholdt traditionelle baconsider samt udskæringer af svineskød til kædeforretningerne i Storbritannien. Det tætte forretningsmæssige samarbejde mellem de britiske supermarkeder og det kapitalstærke og ekspansive ESS-FOOD gav i realiteten DBC dødsstødet. DBC forsøgte at opnå ordrer hos supermarkederne, men uden succes. Supermarkederne var ikke interesserede i at handle med agenturer, da de ikke ville betale provision.

Man kan stille det hypotetiske spørgsmål, om en anden ledelse i DBC kunne have klaret den nye og vanskelige situation bedre. Det kan vi naturligvis ikke vide, men ledelsen efter Erik Trautmann gjorde det ikke meget bedre. Man kan også se på, om de andre agenturer i Storbritannien, DBC's konkurrenter, klarede den nye situation bedre end DBC. Det gjorde de faktisk ikke. Med en enkelt undtagelse fik alle agenturer store vanskeligheder.¹⁰⁹

Selv om der er argumenteret grundigt for de sidste tre hovedforklaringer

108. O. Tvede: *Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening 1950-1975*, København 1975, side 111.

109. Fitch & Lovell klarede sig fx godt.

ger, er det fristende at stille et kontrafaktisk spørgsmål: Hvad ville være sket, hvis supermarkederne ikke var opstået, og hvis ESS-FOOD ikke havde fået en ny offensiv strategi og ikke havde sluttet sig sammen med supermarkederne? Svaret ville sandsynligvis være, at DBC havde fortsat *business as usual*.

Tidligere analyser har hævdet, at DBC's fald skyldtes dårlig ledelse. Denne artikel har imidlertid påvist, at der er yderligere tre hovedforklaringer, nemlig: supermarkedernes vækst, ESS-FOOD's kraftige ekspansion og det nære samarbejdet mellem supermarkederne og ESS-FOOD.

De fire hovedforklaringer, der er præsenteret ovenfor, er de centrale forklaringer til forståelse af DBC's fald i Storbritannien 1978-84.¹¹⁰

Summary

Peter Sørensen: The Failure of the Danish Bacon Company in Great Britain 1978-1984

This article consists of two parts. Part one describes the takeover by ESS-FOOD of the DBC in Britain in 1984 – a subject that has not been dealt with by historical research before. The three phases of the negotiations – the prelude 1975-76, the interlude 1977-80, and the end game 1983-84 – which led to the takeover, are described in detail, including the motives of the two parties.

The weakening of the DBC was a primary reason for its takeover by ESS-FOOD, and in part two of the article the reasons for the failure of the DBC in the late 1970s and early 1980s are analysed. The analysis is based on records and interviews.

The conclusion comprises two part explanations and four main explanations. The two part explanations are the decline in the British bacon consumption and the keen competition for customers. The first main explanation is the poor management of the DBC, i.e. incompetence, disagreement as to strategy, unsuccessful investments and lack of adapt-

110. Det var ESS-FOOD's plan, at DBC skulle stå for distribution samt pleje af de små købmansforretninger i Storbritannien. DBC passede imidlertid ikke ind i ESS-FOOD's struktur, og DBC påvirkede ESS-FOOD's resultater negativt. Det endte med, at *Danish Crown* overtog DBC, og det lykkedes faktisk viceadm.dirktør Carsten Jacobsen, Danish Crown, at vende DBC's negative udvikling – en indsats, der blev belønnet med stor jubel og langvarige klapsalver i Danish Crown. Alligevel solgte Danish Crown DBC til et islandsk selskab i efteråret 2006. Se min kronik *Nekrolog over Danish Bacon Company* i *Jyllands-Posten* 15. januar 2007.

ability. Earlier analyses have argued that the failure of the DBC was due to poor management, but the present article demonstrates that there are three further main explanations, viz. the growth of supermarkets, the vigorous expansion of ESS-FOOD in the British bacon market and the close co-operation between the supermarkets and ESS-FOOD.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Review-artikler

SS i Danmark – en diskussion i anledning af en nyudkommen bog

Af *John T. Lauridsen*

Frederik Strand: *Førerens germanske arm. SS i Danmark*. (Høst & Søn, 2006). 319 s, ill. 299 kr.

Den foreliggende bog fremstår på en gang som en primærundersøgelse og som den første fremstilling af SS' »virke i Danmark.« Sidstnævnte er salgsargumentet på bogens omslag, mens førstnævnte synes at fremgå allerede deraf, at de allerfleste af de mange note-henvisninger er til utrykt kildemateriale, ligesom en omfattende kilde- og litteraturfortegnelse omfattende både danske og international værker vidner om bogens videnskabelige ambitioner. Dog har det ikke fået Frederik Strand til at give en blot kort oversigt over og karakteristisk af den foreliggende forskning på området. Det havde været forventeligt, når bogen ubetvivleligt har primærforskningens ambition, og det kan ikke bortforklares med, at det (også) er en fremstilling. Det synes som om, at Strand ikke vil vedkende sig de forskningsresultater, hans bog blandt andet hviler på, hvor han ikke i stedet begiver sig ud i hypoteser. Det er en mistanke, der kun bestyrkes, som læsningen skrider frem. Altså må læseren undvære at få at vide, at SS' virke i Danmark er alt andet end et ubeskrevet kapitel i besættelsestidens historie. For tiden indtil 1943 er Henning Poulsens disputats fortsat grundlæggende, også med hensyn til SS, selv om den siden på et og

andet punkt er blevet suppleret.¹ For tiden derefter er mængden af primærstudier, hvor bl.a. SS optræder, ganske betydelig, selv om kun få har organisationen i en hovedrolle. Jeg vil nøjes med at fremhæve Bjørn Rosengreens stadig uovertrufne undersøgelse af Bests rolle i tysk besættelsespolitik efter august 1943, hvor magtkampen med SS er et gennemgående tema,² Andreas Monrad Pedersens bog om Schalburgkorpset³ og Henrik Lundtoftes nybrydende bog om Gestapo i Danmark.⁴ De fire nævnte værker turde være tilstrækkeligt til at understrege, at Strand ikke har sat ploven i uopdyrket jord, og da den rigsbeholdmægtigede Werner Best tillige tildeles en fremtrædende rolle i SS i Danmark, er der Ulrich Herberths grundlæggende biografi af Best at pege på (her er ikke støtte for Strands nedenfor diskuterede tese).⁵ Strand kommer yderligere med nytolkninger af adskillige andre grundigt undersøgte forhold, så som aktionen mod de danske jøder, deportationen af politiet i september 1944, indgrebet mod de asociale, m.m. hvilket understreger, at en forskningsoversigt med stillingtagen havde været formålstjenlig. Da han ikke konkret diskuterer den foreliggende forskning, hverken hvor han uden henvisning tager den til ind-

tægt, eller hvor han vælger egne tolkninger, så bryder han på et væsentligt punkt med god forskningspraksis, og det gør det svært, hvis ikke umuligt at følge ham, når han her og der angiveligt vil nuancere andres opfattelser. I reglen gør han mere end det. Strand er ikke nuancernes mand.

Det har været Strand meget om at gøre at give bogen karakteren af en primærstudie, derfor de få henvisninger til den hidtidige forskning, og tillige mest muligt at bringe henvisninger til utrykte kilder, også hvor gode trykte kildeudgaver foreligger. Det er en uskik og dårlig læservejledning. Det kunne have været et vidnesbyrd om et systematisk studie i det primære kildemateriale, men det er ikke tilfældet. Der henvises næsten udelukkende til akter, som allerede er udnyttet i dansk forskning, og hvor det ikke er tilfældet, er det enten vedrørende helt underordnede forhold eller vedrørende forhold, der er ret irrelevante. Der trækkes naturligvis først og fremmest på Rigsarkivets samlinger af affotograferede tyske arkivalier, og så er der brugt ganske få nye akter fra Berlin, som imidlertid ikke følger nyt til om SS i Danmark. Fra Rigsarkivets affotograferinger er det især pakkerne nr. 442, 443 og 443a, der er trukket stærkt på, mens de øvrige talrige pakker med affotograferinger ikke er udnyttet systematisk i forhold til de problemstillinger, som Strand rejser og giver forklaringer på, og som i de fleste ikke ville holde, hvis arbejdet var systematisk gennemført.

Et andet hyppigt benyttet materiale er efterkrigsafhøringerne af enkelte hoveddaktører. Som det sporadisk bevarede samtidige materiale er beretningsmaterialet metodisk set krævende at udnytte, men i denne bog synes det problemløst, så læseren må spørge sig selv, hvorfor Strand godtager efterkrigsforklaringer eller erindringer af eksempelvis den tyske presseattaché Gustav Meissner, le-

der af Schalburgkorpset K.B. Martinsen, terroristen Henning Brøndum⁶ og den højere SS- og politifører Günther Pancke, også hvor det strider mod det samtidige materiale, mens han dog retfærdigvis kan opvise en vis kritisk distance over for den rigsbefuldmægtigede Werner Bests erindringer.⁷ Læseren burde være indviet i, hvordan de metodiske problemer er blevet løst, i det mindste via fodnoterne, hvis det er for hård kost i hovedteksten for den almindeligt interesserede læser. Ikke mindst da der er fundet plads til at diskutere ganske betydningsløse forhold som understatssekretær Martin Luthers døds-måde maj 1945 (s. 92 med note 184)⁸, eller om Gestapochef Rudolf Mildner blev født 1900 eller 1902 (note 357).

Der skal kun gives nogle enkelte karakteristiske eksempler på forfatterens arbejdsmåde ud fra nogle af hans hovedkonklusioner, idet det dels ville være ude af proportion, dels pladsmæssigt ville sprænge alle rammer at gengive de mange fejl, mistolkninger og meningsløsheder, som bogen er præget af.⁹ Eksemplerne i det følgende er rigeligt omstændelige, da Strands bog er opbygget, så det er påkrævet. Han arbejder tilsyneladende på en veldokumenteret grundvold af kilder, men bag det skjuler sig et sporadisk udnyttet materiale, han ikke ganske har overblik over – og så er der digt.

På grundlag af Henning Poulsens disputats har det hidtil været opfattelsen, at SS først fik en mere fremskudt plads i Danmark efter 29. august 1943, men det bestyrkes bl.a. også af Hans Kirchhoff i *Augustoprøret 1943*, 1979, hvor der gøres meget ud af Bests besættelsespolitik til og med august 1943. Strand vil gøre SS til en betydelig politisk magtfaktor længe før 29. august, og for at begrunde det, slår han for det første ned på, at enkelte repræsentanter for besættelsesmagten fra 1940 også var officerer i SS.

Paul Kanstein må træde ind i rollen som SS' »grå eminence« i Danmark (Strands betegnelse). Gennem ham var »SS-organisationen blevet placeret i en uhyre central position i Danmark.« (s. 59). Kanstein havde indflydelse på den danske forvaltning, dansk lovgivning og det danske politi, fortæller Strand side 57 alene med henvisning til hans stilling som kommitteret for spørgsmål vedrørende den indre forvaltning på Dagmarhus. Læseren får ikke skygge af bevis for eller eksempler på, at embedsmanden Kanstein virkede i Danmark i nært samarbejde med SS i Berlin og i modstrid med AA, mens det fra anden side er belyst, hvordan han virkede i forhandlingerne med danske myndigheder i samvirke med den rigsbefuldmægtigede Cecil von Renthe-Fink. Læseren må alene tro Strand på hans ord. Og at en »udslidt og udmattet« Kanstein i efteråret blev *erstattet* af Günther Pancke er ikke misvisende, men forkert (s. 78). Sidstnævnte kom til Danmark som Himmlers repræsentant i en ny funktion som højere SS- og politifører sidestillet den rigsbefuldmægtigede.

Det gælder også, når Strand for det andet vil gøre Germanische Leitstelle (herefter GL) »til en af de vigtigste tyske instanser i Danmark« (s. 60). GL var ikke som hidtil antaget først og fremmest et hvervekontor for Waffen-SS, men voksede under Bergers ledelse til denne angiveligt meget betydelige tyske instans. Det skyldtes ifølge Strand, at GL fik til opgave at stå for SS' skolings- og propagandarbejde i Danmark, GL var inde i en »rivende udvikling og ekspanderede voldsomt« i 1942 (s. 65, 125ff.), men dog kan Strand hverken opgive et blot tilnærmelsesvis antal ansatte medarbejdere i GL eller overhovedet give noget kildebelæg for den rivende og betydningsfulde udvikling i året 1942, men alene hensigtserklæringer fra Gottlob Bergers side. GL bidrog ube-

tvivleligt til Schalburgkorpsets oprettelse, men når Strand derpå mere eller mindre gør korpset til organ for GL, savner jeg det dokumenteret. Strand påstår også, at GL »erobrede« NSU og SA fra DNSAP i sin ekspansive fremtrængen (s. 79). Det var imidlertid mindre dramatisk og ikke noget imperialistisk fremstød fra GL's side. Frits Clausen opgav den økonomiske støtte fra besættelsesmagten i marts 1943, og fritstillede de underorganisationer, DNSAP ikke længere kunne finansiere selv. NSU, LAT (Landsarbejdstjenesten) og DDA (Det danske Arbejdsfællesskab, men ikke SA, som Strand skriver)¹⁰ blev da tyskfinansierede, men det gav ikke GL kontrollen over dem, som dokumenteret af Mikkel Kirkebæk for den største og vigtigste af disse, NSU's, vedkommende.¹¹ Det var delvist et dødsbo, GL overtog, så det er et tvivlsomt grundlag at gøre GL til en ekspanderende virksomhed på.

Det er proportionsforvrængning, at gøre GL til en »central tysk institution i Danmark« for andet end hverve- og propagandarbejdet. Det var ikke en organisation af selvstændig politisk betydning, men en underordnet virksomhed, hvilket også kom frem i forsommeren 1944, da Berger afskedigede Bruno Boysen som leder af GL med begrundelsen, at han var doven og uduelig og ville indsætte grev Ernst Schimmelmann i stedet! Det blev dog forhindret.¹² Om ikke andet viser Bergers valg af netop parafiguren Schimmelmann, noget både om GL's betydning og Bergers kendskab til forholdene i Danmark. Begge dele var ringe. Dr. Kröger blev ny leder af GL fra 1. august og har trods Strands fremstilling (s. 73) ikke indskrevet sig i den tyske modterrors historie i Danmark som føringsofficer for Schalburgkorpset. Den bevarede korrespondance mellem Berger og Himmler/Brandt giver heller ikke grundlag for at

antage, at GL og bag den Berger havde en centrale rolle for SS i Danmark og slet ikke fra 1944, da det tyske politi var godt etableret. Tværtimod medførte Schalburgkorpsets miskreditering som terrorgruppe i løbet af foråret, at Berger var den første til at karakterisere det germanske arbejde i Danmark som kollapsedet over for Himmler og at det nu skulle begynde forfra. GL stod for det arbejde.¹³ Et arbejde det gik langsomt med at få i gang igen, da det danske nazistiske miljø var så splittet, hvad Berger – som Best – beklagede. Bunden blev nået i januar 1945 med beslutningen om Schalburgkorpsets endelige opløsning.¹⁴ Derefter kunne samlingsbestræbelserne begynde. Der er meget langt herfra og til med Strand at give Berger en hidtil »upåagtet indflydelse« på forholdene i Danmark (s. 76). Det skulle da være en upågtet ringe indflydelse.

Som tredje led i Strands bestræbelser på at skabe SS en betydende platform i Danmark før 29. august, gøres den nye rigsbefuldmægtigede fra november 1942, Werner Best, til SS-organisationens anden »trojanske hest« (Strands betegnelse) i Danmark gennem hans ansættelse i det tyske udenrigsministerium (herefter AA). Den første trojanske hest var Kanstein. Både Kansteins og Bests virke for SS karakteriseres af Strand som »femtekolonnearbejde« (s. 95), og selv om det er misbrug af udtrykket, skal det opfattes, som om de to trods ansættelsen i AA reelt arbejdede for SS i kraft af deres rang af SS-officerer. Som nævnt ovenfor dokumenteres det ikke for Kansteins vedkommende; selv om han skrev med SS, indbar det ikke noget loyalitetsproblem, endsiige femtekolonnevirksomhed, han var ikke den type (96f.), men i tilfældet Best har Strand tilsyneladende mere at hænge det op på. Det er nok værd at se lidt nærmere på.

Best gøres af Strand entydigt til

Himmlers kandidat til stillingen som rigsbefuldmægtiget i Danmark (s. 91, 98). Det er på grundlag af Meissners langt senere ord for, at Himmler trumfede Bests kandidatur igennem (note 180). Herbert har undersøgt spørgsmålet om Bests udpegning uden at komme til et entydigt resultat, men kan dog godtgøre, at det ikke kun var Himmler og SS, men også Ribbentrop, der ønskede de traditionelle AA-karrierediplomater udskiftet med en SS-fører på posten, hvilket ikke kan siges at være uden betydning for Strands tolkning.¹⁵ Godtages Best imidlertid som Himmlers kandidat, kommer opgaven til at bestå i at afprøve, om Best også levede op til Himmlers forventninger som varetager af SS' interesser i Danmark og den rolle, som trojansk hest eller SS-håndlanger (endnu en Strand betegnelse, s. 95), som Strand tildeler ham. Skarpest formuleret af Strand med ordene at »Best altid lod SS's interesser gå forud for udenrigsministeriets« (s. 84. Mine fremhævelser, JTL), en for stærk formulering, der selv med en langt mere fyldestgørende kildemateriale, ville være svær at skaffe fuld dækning for. En gennemgang af Bests omfattende korrespondance med AA og de fåtallige kontakter med Himmler og SS giver ikke basis for Strands konklusion, heller ikke i en modereret eller udvandet udgave.¹⁶

Strand er af den opfattelse, at Best som den højest rangerende SS-officer i Danmark blev Himmlers stedfortræder i landet »og dermed automatisk knyttet til Germanische Leitstelle som ansvarlig for det germanske arbejde.« (s. 69). Dette sidste er ikke rigtigt. Best ønskede at blive ansvarlig for dette arbejde og opsøgte i den hensigt Gottlob Berger i SS-Hauptamt, før han rejste til København i november 1942. Berger syntes, at det var en god ide og skrev påfølgende til Himmler for at få hans accept af dette, som Strand mere end misvisende

kalder en »udspekuleret plan.« Jeg vil tolke det noget anderledes, at Best søgte at skaffe sig den størst mulige magtbasis for sin kommende stilling i København, og at han foretrak SS som alliancepartner frem for modstander. Da Strand selv delvist citerer Bergers brev, hvoraf den rette sammenhæng fremgår, er i hvert fald hans tolkning indlysende misvisende,¹⁷ men det er værre, at Strand fortæller ikke, at den såkaldt udspekulerede plan *ikke* blev til noget, da AA modsatte sig, at Best fik denne rolle. Det fik Berger at vide 21. november 1942.¹⁸

Trods det fortsatte Best umiddelbart efter arbejdet med Germanische Leitstelle (kontraordren indløb først en del senere), idet han og Bruno Boysen 4. december forhandlede med Frits Clausen om oprettelsen af et germansk korps, det senere Schalburgkorps (indberettet til AA 7. december). Da det stod klart for AA, blev Best kaldt til Berlin til en overhaling (8. jan.), mens AA rettede en skarp protest til SS ført i pennen af Martin Luther (25. jan.), så Berger påfølgende måtte forklare sig over for Himmler og konkludere, at samarbejdet med Best fremover måtte foregå mere diskret i forhold til AA (1. feb.). Strand har ikke afdækket dette forløb, da han ikke har arbejdet systematisk, og derfor heller ikke ved, at AA i sommeren 1943 gav Best formelt lov til at beskæftige sig med Schalburgkorpsset og Germanische Leitstelle, idet det var en betingelse, at AA blev orienteret om alt (31. juli 1943). I AA var man i øvrigt ikke i tvivl om, at man i Best fra starten havde en meget selvstændigt optrædende rigsbefuldmægtiget med ambitioner om at samle så meget magt som muligt i sit embede. Det var ikke kun i forhold til SS, at AA holdt igen i forhold til at give Best indflydelse. Han blev trods ønsket derom ikke leder af det tysk-danske forhandlingsudvalg (16. nov. 1942), og da han gav sig

til at skrive direkte med gauleiter Karl Kaufmann i Hamborg, blev han kaldt til orden af AA (Weizsäcker selv) og fik besked på at holde sig til de tjenstlige kanaler (28. december 1942).¹⁹

Når Strand derfor tager Bests »udlevering« af informationer til Himmler som udtryk for hans »dobbeltspil«, drager han en forhastet konklusion, selv om det måske tilsyneladende ser meget fordækt ud (s. 100). Berger havde som nævnt forespurgt Himmler, om Best kunne tage sig af Germanische Leitstelle og Himmler havde ladet rådspørge hos AA. Best havde også øjeblikkeligt orienteret AA om, at han sammen med Boysen forhandlede med Frits Clausen i december 1942. Der var ikke noget fordækt i den adfærd i de tilfælde, de tjenstlige spilleregler blev fulgt, og de informationer, som Best fremsendte til Himmler nogle gange første halvår 1943, burde Strand have set lidt nærmere på, før han gjorde dem til udgangspunkt for at tale om dobbeltspil. Best begyndte straks efter sin ankomst at udsende »Politische Informationen für die deutsche Dienststellen in Dänemark,« der kom løbende en til to gange månedligt til april 1945. Himmler fik fremsendt nogle af disse og så Bests halvårsrapport fra maj 1943, som just heller ikke var noget tophemmeligt dokument. Best sendte dem også til andre partiinstanser i Berlin. Best brøde ved fremsendelsen af disse informationer til SS var, at de ikke gik ad tjenestevejen, men ikke deres indhold, som Himmler hurtigt nok havde kunnet skaffe sig på anden vis, hvis det var det, han var ude efter.

Det var også et spørgsmål om den rette tjenestevej, da Best skrev til Himmler 4. april for at få ham til at lade være med at orientere Ribbentrop om, at de havde direkte kontakt. Den konkrete anledning var – igen typisk for Best – at han korrekt havde anmodet AA om at få

tilstillet mere tysk politi, og endnu mens tilsagnet var undervejs tilbage til ham, havde ladet Kanstein kontakte SS direkte for at få sagen klar. Det var et brud på tjenestevejen, sagen skulle være gået over AA igen, som nu i stedet blev kontaktet fra SS om samme. En meget afslørende omgåelse af tjenestevejene, men ikke særlig konspiratorisk, og dobbeltspil var det ikke. Himmler lod Rudolf Brandt svare på Bests brev via Berger 17. april.²⁰ I Strands udlægning hedder det, at »Himmler forsikrede derfor i april 1943, at alle tænkelige midler ville blive taget i brug for at hindre, at Bests dobbeltspil slap ud.« I brevet står »Der Reichführer-SS lässt Sie bitten, SS-Gruppenführer Dr. Best seinen Brief vom 3.4.1943 zu bestätigen. Der Reichführer-SS kennt die Schwierigkeiten und lässt ihm sagen er möge versichert sein, dass seine Briefe ist der entsprechenden Weise beständigst und behandelt werden.«²¹ Det ville have været overraskende om den erfarne bureaukrat Himmler havde brugt det afslørende ord »dobbeltspil,« hvilket heller ikke er tilfældet. Til gengæld er eksemplet karakteristisk for Strands tendens til at lade sin egen fortolkning og referatet af materialet glide sammen i forsøget på at føre læseren i en bestemt retning i stedet for at lade denne få mulighed for også at tage stilling selv.

Men går man fra disse ydre tegn på »dobbeltspil« fra Bests side og til det mere afgørende: Førte han Himmlers politik i Danmark, havde Himmler overhovedet en politik for Danmark, der gik ud over Bests? Og i bekræftende fald må den jo være kommet til fuld udfoldelse efter Martin Luthers fald i begyndelsen af februar 1943 (ikke i april som anført af Strand s. 91), da Strand er af den opfattelse, at det betød, at den *sidste barriere* for SS' *fulde dominans* i Danmark var *faldet* (Note 202. Fremhævelserne er mine, JTL). Det er igen store

ord, men ikke desto mindre ofrer Strand ikke en sådan undersøgelse mange linjer, men bruger et enkelt eksempel, hvor Himmler støttede Best i en mindre betydende sag i forhold til rigsarbejdsfører Konstantin Hierl for at dokumentere alliancen (S. 100f.). Anmelderen må formode, at når Best en gang for alle er karakteriseret som SS-officer, så førte han også SS-politik, som Himmler ønskede det. Som Strands fremstilling nu fremstår, har den også her postulatets karakter, og det indtryk forstærkes af, at Strand ikke kan blive enig med sig selv om Himmlers holdning til sin trojanske hest, for allerede kort efter at have fremstillet Bests »forvaltningssucces, som rigsførerens håndgangne mand,« viser det sig mindre end en side senere, at det bare var en »skrøbelig tiltro« til Best, der havde været tale om før august 1943! (s. 100f.).

Den politik, som Best førte i tiden fra sin ankomst og til august 1943, bruger Strand kapitel 5 til at give sin knappe version af. Her gøres Best ikke så lidt overraskende til »Heydrichs lærling« (Strands underoverskrift) med hensyn til at føre besættelsespolitik, selv om det dybe modsætningsforhold og Heydrichs had til Best af Herbert er veldokumenteret.²² Strand finder, at »meget tyder på«, at Best søgte at overføre i hvert fald elementer fra Heydrichs politik i protektoratet til danske forhold (s. 110). Bevisførelsen er spredte citater af Heydrichs breve til Bormann og en rapport, der skulle have påpeget det hensigtsmæssige i at følge samme strategi i Danmark som i det tjekkiske protektorat. Om Best har fået kendskab til nogen af delene, får stå hen. Strand mener, at det egentligt lå »snublende nær« for Best at følge Heydrichs »smidige politik,« men det fremstår ikke på nogen måde som overbevisende endsig blot antydningssvis sandsynliggjort.

Best kunne godt selv finde ud af at

udforme en politik efter at have været i den tyske besættelsesadministration i Frankrig 1940-42 og tillige at have studeret, hvilken besættelsespolitik, der var mest hensigtsmæssig for Det tredje Rige på baggrund af en rundrejse til en række tyskbesatte områder, herunder Danmark.²³ Fortiden i RSHA kunne heller ikke gøre ham til en novice, der havde behov for inspiration fra Heydrich – af alle. Best kom til Danmark med sine egne ideer om en besættelsespolitik, som passede godt til den status-quo politik, som Hitler dekreterede og tillige Himmler ønskede videreført.

Best skulle i periode november 1942-august 1943 ifølge Strand have brevvekslet ivrigt med Himmler (s. 112, 151f.) og fremstillet resultaterne af sin politik i Danmark rosenrødt. Den ivrige brevveksling indskrænker sig desværre til en håndfuld breve, der fra Himmlers side tilmed er meget ordknappe. Efter indholdet at dømmes har der ikke været korresponderet yderligere mellem dem, og selv om vi medtager breve via tredje-mand, var kommunikationen mellem Best og Himmler ret så begrænset, hvor rosenrødt indholdet end var fra Bests og rosende fra Himmlers side. I hvert fald må vi vælge at tro på, at Himmler ikke alene sluttede op om Bests ønske om, at Danmark fik lov til at holde valg i marts 1943, men at det også var Himmler, der inddrog Hitler i sagen, og fik ham til at sige god for valget (s. 115). Det fremstår nemlig helt udokumenteret. I forbindelse med valget skulle Himmler i øvrigt have grebet til at forsøge valgsvindel, men desværre har den opsigtsvækkende beskyldning, som Strand gerne tiltror en diktator, intet grundlag. Strand er ikke klar over det tyske mindretals indstilling til valgdeltagelsen: Da mindretallet ikke selv stillede op, ønskede Himmler, at det skulle stemme på DNSAP, hvilket mindretalsleder Jens Møller ikke ville være med til, og

Himmler søgte da det kompromis, at opfordringen til at stemme skulle ske i det skjulte (s. 116). Svindel var det ikke med rejsevalgkortene.²⁴ Det er også udokumenteret, at udgangen af valget var særdeles positivt for Himmler, men det er en mulighed, selv om det forbliver Strands gætteværk (s. 116).

Jeg vil afslutte eksemplerne på Himmlers angivelige støtte til Bests politik i denne periode med den sag, som Strand har givet underoverskriften »Det tyske flygtningeproblem.« Den er også principiel i relation til Strands kilde-håndtering og formentlige gætterier. Sagen var i korthed, at det tyske mindretal i sommeren 1943 ønskede tilladelse til at modtage 1000-1500 hjemløse mennesker fra det udbombede Hamborg. Jens Møller henvendte sig til Best for at få hans tilslutning, og den opnåede han også, og Best havde allerede foretaget de indledende forberedelser, da han fik besked om, at både Ribbentrop og Himmler var imod hjælpen. Derfor ønskede han 2. august AA's svar på, hvad han skulle svare mindretallet. Så vidt det dokument, som Strand påberåber sig og som er trykt i PKB 14, nr. 114.²⁵

Imidlertid giver Strand følgende fremstilling af hele sagsforløbet på grundlag af alene det samme telegram (s. 118): at Best og Scavenius var særdeles bekymrede ved at tage flygtninge til Danmark, »da et sådant skridt kunne se ud som en påtvunget foranstaltning og et brud på Danmarks autonomi, hvilket kunne hidse den danske befolkning op imod både besættelsesmagten og flygtningene.« For at løse situationen, som ifølge Strand kunne udløse en voldsom indenrigspolitisk krise, tog Best kontakt til Himmler, der stod klar med støtte, så Best i sit telegram 2. august kunne erklære, at Himmler var imod at give de bomberamte indrejse til Danmark. Ribbentrop nævnes ikke af Strand.

Her er tale om en meget betydelig andel gætværk eller rettere digt, hvis ikke en central henvisning ved en fejl er faldet ud. Det tvivler jeg imidlertid på, men vil lade det stå åbent. Strand synes at opfinde den ramme, telegrammet sættes ind i. Scavenius er ikke på nogen måde inddraget i denne kontekst, regeringsbekymringer ved de hjemløses indrejse er udokumenteret. Best gik tværtimod ind derfor, og at Best skulle have sendt et brev til Himmler for at få ham til at gå imod indrejsen, er fri fantasi. Brevet lader sig ikke opspore, der er heller ingen henvisning til det i telegrammet af 2. august. Såvel Ribbentrop som Himmler var på dette tidspunkt imod, at de hjemløse tyskere skulle komme til Danmark. Det korte af det lange er, at Strand digter og tilføjer i en grad, der er fagligt uvederhæftig.

Jeg mangler at tilføje, at Best også fik et svar på telegrammet af 2. august 1943 om, hvad han skulle sige til mindretallet vedrørende de bomberamte. Det er fra AA 6. august og undertegnet af Horst Wagner: »Gegen die Unterbringung bombengeschädigter Familien im Ausland bestehen zwar grundsätzliche Bedenken. Diese werden jedoch im Falle Nordschleswig zurückgestellt und somit Ausnahmewilligung hierzu im Einvernehmen mit Reichsführer-SS erteilt.«²⁶ Trods betænkeligheder var AA og Himmler i sidste ende som en undtagelse gået ind for at tillade, at de bomberamte kom til Nordslesvig.

Dermed er der ikke noget tilbage af den støtte, som Strand skriver, at Himmler havde ydet Best for at undgå en mulig voldsom indenrigspolitisk krise.²⁷ Der er heller ikke noget tilbage af Bests rolle som trojansk hest.

I det hele taget overbeviser Strand ikke om sin nyvurdering af SS' rolle i Danmark før august 1943, og pladsen tillader ikke en nærmere detailkritik for tiden, der fulgte, men anmelderen vil stå

inde for, at kvaliteten er ligeså tvivlsom. Bogen tager imidlertid også andre problemstillinger op, og jeg vil diskutere et par grundlæggende problemer ved to af dem.

Strand fremkommer med hele to forklaringer på jødeaktionens igangsættelse, retfærdigvis delvist komplementære, men to forklaringer er det. Den ene lyder i al korthed, at Best iværksatte aktionen for at styrke sin position i SS-organisationen (s. 202), mens den anden er lidt mere udviklet, Strand kalder den selv en »teori« (s. 177), og går ud på følgende: Himmler havde undfanget den »dristige plan,« at en del af den internerede dansk hær, nærmere bestemt 4000 af de yngste rekrutter skulle sendes til Tyskland med henblik på uddannelse og hvervning. Berger lod mulighederne nærmere undersøge i København, og de to udsendinge kom tilbage med den enslydende melding, at en sådan plan ville skade de tyske interesser i Danmark meget alvorligt, hvilket Berger tilsluttede sig over for Himmler 24. september 1943. Udsendingene var blevet grundigt påvirket af Best om, hvor meget han var imod. Så langt så godt; der er grundigt redegjort herfor af Leni Yahil 1967.²⁸ Nu følger imidlertid Strands originale bidrag: Best havde indset, at deportationen af de danske soldater kunne udvikle sig til en katastrofe og da han ikke var sikker på at få Bergers støtte til at fraråde deportationen, kastede han en »sikkerhedsline« ud byggende på sine erfaringer fra det besatte Frankrig. Her var det de udenlandske jøder, der var blevet udtaget til henrettelse eller deportation, når besættelsesmagten lavede gengældelsesaktioner efter angreb på den. Hermed undgik man, at det gik ud over den franske befolkning. Ifølge Strand ville Best overføre den samme strategi til Danmark, og derfor sendte han godt en uge efter interneringen af de danske soldater, 8.

september, det telegram til Ribbentrop, hvori han foreslog jødeaktionens gennemførelse i Danmark. »Hermed kunne meget tyde på, at han kobledede deportationen af soldaterne sammen med en evt. deportation af den jødiske befolkningsgruppe, så de tyske myndigheder skulle blive stillet overfor et fait accompli, da de ganske enkelt ikke ville kunne magte at håndtere uroen efter begge aktioner og derfor måtte fravælge en af disse, nemlig deportationen af soldaterne.« (s. 176f.). Der argumenteres endeligt med, at Jodl 22. september sendte et telegram til de tyske styrker i Danmark, hvor han »specifikt kobledede deportationerne af de danske soldater sammen med deportationerne af jøderne.« (s. 177).

Jeg vil forholde mig til den sidste påstand først. Jodls telegram er trykt adskillige steder, også i PKB 13, nr. 740,²⁹ og det fremgår klart, at de to deportationer ikke var koblet sammen, men nævnt i samme telegram under hver sit punkt, og det er ikke det samme. Telegrammet er blevet »berømt« på grund af sin for de tyske instanser i Danmark pludselige og overraskende meddelelse om, at de 4000 danske soldater skulle til Tyskland, mens ordren om jødeaktionen allerede var kendt før 22. september, og det får mig til at vende mig til den kronologiske sammenhæng i Strands teori om jødeaktionens udløsning. Best sendte sit telegram til Ribbentrop 8. september, hvor han ikke kunne have nogen som helst viden om, at Himmler ville søge at kapre nogle af de danske rekrutter for den germanske sag ved at overføre dem til Tyskland. Ordren om jødeaktionen var også givet adskillige dage før (17. september), at nogen hørte om Himmlers »dristige plan,« så hvordan kunne Best have forudset dette allerede 8. september? Strands teori er mere dristig end Himmlers plan.³⁰

Hertil kommer, at parallellen til

Frankrig halter ganske betragteligt: I Frankrig var det de udenlandske jøder, der blev deporteret uden den franske befolknings store protest, hvor Best 8. september foreslog danske jøder, en integreret del af den danske befolkning, deporteret. Dermed havde han sat rigeligt i skred uvis om resultatet, og Himmlers efterfølgende plan om at overføre 4000 danske rekrutter til Tyskland, kom som en meget ubehagelig overraskelse for ham. Virkningerne af den ene aktion satsede han på at kunne inddæmme, men hvad med begge to? Nu frafaldt Himmler til sidst i stilhed sin plan efter bl.a. Bests energiske modstand. Endnu engang var den trojanske hest ikke trådt i funktion efter Himmlers angivelige ønske.

Strand har den opfattelse, at Himmler ligesom Best havde en interesse i, at jødeaktionen i Danmark fremstod som en succes, ligesom Himmler ikke skulle være forbitret over aktionens forløb, tværtimod. Denne opfattelse bygger Strand op omkring en enkelt sætning på fire ord i et udateret brev fra Himmler til Best fra oktober, og giver det derpå den større ramme, der gik på Himmlers interesse i at stå sig i magtkampen med Hitlers sekretær Martin Bormann (s. 202). I brevet skrev Himmler, at »Jødeaktionen er også rigtig« i en kontekst, hvor han roste Best for flere tagne initiativer. Derimod drejede det sig i den pågældende sammenhæng ikke om resultatet af jødeaktionen, som Himmler muligvis ikke kendte, da han skrev brevet.³¹ Brevet kan under alle omstændigheder ikke til benyttes det formål, som Strand forsøger det, og der er ikke i øvrigt materiale, der så meget som antyder, at Himmler eller RSHA betragtede aktionen mod de danske jøder som en succes. Best måtte forklare sig flere gange i oktober overfor AA, og hver gang var det underliggende spørgsmål, hvorfor man ikke fik fat i flere jøder.³²

Resultatet var pauvert i forhold til forventningerne. Skibet »Warteland« og den togstamme, der stod til rådighed kunne have rummet tusinder af Danmarks jøder, men forlod landet med hundreder. En granskning af aktionens puvre kvantitative resultat havde ikke været indlysende, hvis aktionen havde været den entydige succes, som Strand præsenterer læseren for.

I kapitel 11 kommer Strand ind på iværksættelsen og gennemførelsen af den tyske modterror.³³ Det er ifølge noterne næsten udelukkende bygget op på grundlag af efterkrigsafhøringer af de implicerede gerningsmænd. Det fremstår uproblematisk, og Strand kan med tillid til nogle af disse forklaringer fremkomme med bl.a. den oplysning, at Best »sandsynligvis« stod bag modaktionerne mod folketingsmanden Ole Bjørn Kraft 30. december 1943 (s. 224; aktionen omfattede også Aksel Møller, som ikke omtales).³⁴ Det er på grundlag af en vidneforklaring afgivet af K.B. Martinsen, som anklagemyndigheden siden ikke tillagde tilstrækkelig vægt.³⁵ Hvorfor gør Strand? Strands vurdering af beretningsmaterialet i dette kapitel glimrer ved sit fravær, og nogle af hovedaktørerne kommer lige lovlig godt af sted med at aflaste sig selv for et ansvar, som de i hvert fald formelt havde, mens andre får tildelt et uberettiget. For Bests vedkommende øvede han til sommeren 1944 indflydelse på den tyske modterror ved at tage stilling til dens politiske hensigtsmæssighed i forhold til tyske interesser, men hans råd blev rimeligvis ikke altid fulgt, og kendskab til hans mulige eget initiativ på området haves ikke.³⁶ Panckes indflydelse vedr. modterroren var formelt og lejlighedsvis reelt til stede, han kunne gribe ind, selv om indflydelsen var vigende, og overgik til Bovensiepen. Også Bovensiepen tabte på et tidspunkt meget belejligt overblikket over Petergruppens aktioner,

»hvilket næppe blot var et tegn på ansvarsforflygtigelse« ifølge Strand (s. 221). På hvilket grundlag når han til det? I det hele taget havde alle de implicerede gerningsmænd siden hen en betydelig interesse i, at den såkaldt »decentraliserede terror« (Lundtoftes udtryk) mest muligt var uden ophavsmand og ansvarlig. Der er en vis tendens til, at Strand har taget dette for gode varer.

Anvendelsen af efterkrigsafhøringer frem for brug af også det samtidige materiale bliver sat på spidsen ved behandlingen af aktionen mod det danske politi. Strands fremstilling bygger på de væsentlige punkter på en af Panckes efterkrigsforklaringer (11. november 1947), hvorefter Pancke fik ordren 12. september, som umiddelbart gik videre til Bovensiepen og Best, »der rettede ind.« Aktionen fandt derpå sted 19. september, og Best rejste efterfølgende 22. september til Berlin (sic!) for at rette en række indvendinger mod Pancke og at begrænse politiaktionen (s. 192-194). Havde det samtidige materiale i langt højere grad været inddraget, var fremstillingen ikke blevet helt så misvisende, og her ser jeg bort fra, at Strand kun har sin viden om Bests besøg i førerhovedkvarteret fra *Daglige Beretninger*, 1946 (!) og ikke fra det relevante samtidige materiale. Både von Hannekens krigsdagbog og Bests telegrammer fortæller uafhængigt en anden historie: Best blev ikke forud orienteret om den forestående politiaktion. Von Hanneken skriver i krigsdagbogen 17. september, at Best ikke måtte blive orienteret derom, og Hitler forklarede efter aktionens gennemførelse til Ribbentrop, at Best ikke skulle have noget at vide forud! Best selv skrev 19. september efter aktionen til AA, at han ikke var orienteret, og det er i de efterfølgende drøftelser med AA både dette og aktionens konsekvenser, han vendte sig imod.³⁷ Det var på en gang ødelæggende for den rigsbefuldsmægtigedes au-

toritet og hans muligheder for at handle politisk. Hvis Panckes efterkrigsforklaring er rigtig, så er den samtidige konspiration af et usædvanligt omfang.³⁸

Rent hypotetisk kan det godt diskuteres, om Panckes forklaring er den rigtige, men hvad kunne Best egentligt gøre, hvis Pancke et par dage før aktionen havde fortalt derom? Pancke kan da ikke have undladt også at fortælle Best, at han (Pancke) havde ordre om ikke at fortælle det til Best. Ellers ville Best øjeblikkeligt have spurgt, hvorfor han ikke var blevet orienteret eller hørt. Hvis Best da valgte alligevel at gå videre med sin viden til AA, ville han intimidere både Pancke og sig selv, og forhindre aktionen ville det ikke. Højst kunne AA have gjort indsigelse tidligere, mens både Pancke og Best ville stå med et forklaringsproblem: Pancke for ikke at have fulgt en ordre om at holde tæt, og Best for at have handlet på trods af samme ordre, som han havde fået kendskab til. I dette magthierarki var en forhåndsviden ikke nødvendigvis et aktiv, der kunne bruges til noget. Det tjente intet formål at komme på tværs af Himmlers ordre sanktioneret af Hitler. En forhåndsviden om politiaktionen var politisk set kun af begrænset værdi for Best, dog ikke helt uden, han kunne vinde tid til at forberede sin påfølgende meddelelse og protest over ikke at være orienteret til AA, men videre politisk potent var det jo ikke.

Bogens opbygning i tematiske kapitler giver anledning til adskillige gentagelser og kronologiske brud, og den journalistiske stil, som der er givet adskillige prøver på her, kan godt i forbindelse med et massivt opbud af fyldord trætte den ellers velvillige læser, men Strand sørger alligevel for, at man ikke falder i søvn! Dertil sker der for meget særpræget på siderne og med en ukontrolleret anvendelse af tillægsord. Bogen kan med fordel indgå som materia-

lesamling i forbindelse med undervisningen i historisk metode.

1. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970. Det er først og fremmest Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*, 1998, der supplerer Poulsen med hensyn tilhvervingen og de østfrontfrivilliges vedkommende.
2. Dr. Werner Best og tysk besættelsespolitik i Danmark 1943-45, 1945
3. *Schalburgkorpset*, 2000.
4. *Gestapo! Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*, 2003.
5. Ulrich Herbert: *Best*, Bonn 1996.
6. Strand har bl.a. turdet forlade sig på V. Rauer Bergstrøm: *Hellere hertug i helvede*, 1977 (s. 50 med note 78-79) og kolporterer derfor et samarbejde mellem DNSAP's ledelse og SS fra 1939, som er hentet ud af Brøndums fantasi.
7. Siegfried Matlok (Hg.): *Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichsbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark mit Studien über Hitler, Göring, Himmler, Heydrich, Ribbentrop, Canaris u.a.* Husum 1988 er også blevet taget under grunddig behandling, først og fremmest af Hans Kirchhoff i *Historisk tidsskrift* 91, 1991, s. 556-563.
8. Tilmed er ingen af de fremsatte oplysninger om, hvordan han døde, rigtige. Luther døde på et sygehus 13. maj 1945 kort efter at være blevet løsladt fra koncentrationslejren Sachsenhausen.
9. Blandt de kuriøse og ikke så lidt underholdende fejl er, at Jørgen Sehested skulle have overtrådt forsamlingsforbudet og været tidligere folketingskandidat for DNSAP (s. 131). Det var, som det også fremgår af det brev, som Strand henviser til, købmand Ejnar Jørgensen, der var tale om. Omtalen af H.C. Brylids tilbagekomst til Danmark sommeren 1943 omtalt på samme side er heller ikke korrekt. Brylids tilbagevenden havde intet med DNSAP's eliminerings som politisk magtfaktor at gøre, men skete efter

- Brylds eget udtrykkelige ønske, støttet af Best og med Himmlers modstræbende sanktion (akterne i RA, pk. 443a).
10. Det giver mig lejlighed at korrigere, at jeg har skrevet, at SA var en af de tre fritstillede organisationer (John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, s. 624).
 11. Mikkel Kirkebæk: *Beredt for Danmark. Nationalsocialistisk ungdom 1932-1945*, 2004. De øvrige to organisationer var ganske ubetydelige af omfang og hensygnende i 1944 (Jfr. Lauridsen 2002, s. 488, 515).
 12. Best og Pancke intervenerede, men om de påvirkede Himmlers beslutning, lader sig ikke afgøre. Se nærmere Best til Himmler 26. april 1944, Berger til Pancke 28. april 1944, Berger til Brandt 28. april 1944 (Alle RA, pk. 443). Jfr. også Monrad Pedersen 2000, s. 107.
 13. Berger til Himmler 14. juli 1944 (RA, pk. 442).
 14. Se Berger til Brandt 11. oktober 1944, Berger til Himmler 28. november 1944 og 24. januar 1945 (RA, pk. 442, 443a, alle tillige citeret hos Strand. Førstnævnte dog fejlagtigt som Berger til Himmler 5. oktober 1944 (Se Strand note 598)).
 15. Herbert 1996, s. 328-332.
 16. Gennemgangen af materialet i Rigsarkivet, Bundesarchiv, Lichterfelde og Politische Archiv, Auswärtige Amt, Berlin er foretaget med henblik på en udgave af bl.a. hele Bests korrespondance november 1942-maj 1945 med AA og SS.
 17. Hele brevet gør det om ikke andet åbenbart.
 18. Brandt til Berger 21. november 1942 (RA, pk. 443).
 19. Materialet er under udgivelse, og jeg henviser dertil.
 20. Strand skriver note 222 fejlagtigt, at det var Himmler til Berger 27. april 1943! Tilsvarende henvisningsfejl er der desværre en del af, i visse tilfælde meget grove: Note 591 henvises til et brev fra Berger til Himmler 15. marts 1944 i RA, pk. 443a (Akt Martinsen). Der er ikke fundet et sådant brev nævnte sted, men i et brev 6. juni 1944 fra samme til samme i RA, pk. 442 er et brev af det citerede indhold. Mærkværdig er også fejlen i note 592, hvor der citeres et ikke kendt brev fra Berger til Himmler 5. oktober 1944, men hvor det citerede indhold svarer til et brev fra Berger til Brandt 11. oktober 1944 i anførte pakke.
 21. RA, pk. 443a.
 22. Herbert 1996, s. 320f.
 23. Denne studie optræder som trykt i Paris 1941 i Strands kildefortegnelse s. 302, men trykt er den ikke og intet tyder på, at Strand har benyttet den. Der er en kopi i RA, Danica 1000, T-501, sp. 101, opt. 1292 – 1375.
 24. Akterne i denne sag er publiceret i PKB 14, nr. 155, 156 og 157, desuden Hermann Behrends til Himmler 11. marts, og Himmler til Behrends 13. marts 1943 (De to sidste akter i RA, pk. 443, desuden i BA NS 19/3473 med de foregående).
 25. Strand vælger sin praksis tro, at henvise til RA, pk. 443, hvor jeg dog ikke er faldet over telegrammet.
 26. Berlin, PA AA R 100356.
 27. Side 120 lader Strand endnu engang (!) Himmler »rage kastanjerne ud af ilden for Best.«
 28. *Et demokrati på prøve*, 1967, s. 145-147.
 29. Strand vælger at henvise til en kopi af telegrammet i RA, pk. 204.
 30. Jeg ville til nød have kunnet forstå, hvis Strand havde inddraget bl.a. Bests telegram nr. 1017, 4. september 1943, hvor han anbefalede AA at bruge truslen om deportering af de internerede soldater som politisk pressionsmiddel over for den danske befolkning, men telegrammet er ikke omtalt (RA, pk. 204).
 31. Telegrammets omtrentlige datering (5. oktober) diskuteres indgående i den kommende kildeudgivelse.
 32. Bliver trykt.
 33. Kapitlet har voldt Strand dispositions-mæssige problemer: S. 214 betrødte Best i *august 1944* terrorens vej, men det gjorde han også senere i kapitlet på et tidligere tidspunkt! (s. 223f. i *december 1943*).
 34. Der hersker nogen uenighed om, hvem der egentligt stod bag dette attentat, men det synes at have været personer med tilknytning til Schalburgkorpset, og motivet må søges i likvideringen af to frem-

- trædende schalburgfolk før jul 1943. Det kan være det, Boysen og Martinsen drøftede med Best 23. december 1943, men det forbliver gæt, da det eneste vi har fra mødet, er Bests optegnelse om, at det fandt sted.
35. Best blev ikke anklaget derfor.
36. Der er enkelte eksempler på, at han over for AA oplyser, at en aktion mod tysk-fjendlige interesser ikke var efter hans råd.
37. Jeg vil her nøjes med at henvise til Rosengreen 1982, s. 130-132, idet aktstykkerne vil blive trykt og kommenteret.
38. Ole Drostrup: *Den hæmmede kriger*, 1997, s. 215-225 forfægter med efterkrigsberetninger (Pancke 1945 og Walter Kienitz) samme standpunkt som Strand.

Anmeldelser

HISTORIOGRAFI, HISTORIE TEORI OG METODE

Tyge Svenstrup: *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*. (Museum Tusulanums Forlag, 2006). 828 s., 475 kr.

Hensigten med denne disputats er en bredt anlagt idé- og kulturhistorisk biografi om Arups tid og miljø, hvor Arups historiskrivning ses i sammenhæng med samtidens politiske, ideologiske og kulturelle strømninger såvel som videnskabsinterne forhold. Dette er konklusionen på en indledende gennemgang af dansk historiografis forskningstradition og markeringer i forhold til forskerbiografien som genre.

Den empiriske del indledes med en generel beskrivelse af perioden 1870-1914, af provisoriepolitik, kulturkamp, økonomisk og social udvikling. Dette er indgangen til en fremstilling af Arups barndom og ungdom indtil studietidens begyndelse i 1894. Studietiden beskrives ved Arups relation til fagets lærere, hvoraf Kr. Erslev ses som den, der fik størst betydning for Arup, hvilket dog ikke efterspores videre i den efterfølgende fremstilling af den tidlige del af Arups historiske forfatterskab. Frem til disputatsen i 1907 var Arups historiske analyser præget af interessen for international handelshistorie. Handel ses som en udviklingsprogressiv lovmæssighed, som Arup interesserede sig indgående for i årene indtil og i disputatsen selv. Herefter følger vi Arups korte karriere som administrativ statstjener, først som arkivar i Udenrigsministeriet 1908-1913, derefter som departementschef, senere statsrådssekretær 1914-1915, hvor Arup dog ikke synes at have spillet

nogen større rolle i fastlæggelsen af Zahle-regeringens politik. Betydning havde han for de dansk-islandske forhold i perioden frem til 1950, herunder for tilbageleveringen af de islandske håndskrifter.

Mellemspillet i centraladministrationen, som det betegnes, endte med professoransættelse i 1916. Dette spændende og veldokumenterede kapitel indledes med en placering af den unge Arup i forhold til Erslev og Fridericia. Meget karakteristisk handler det ikke om at placere Arup i forhold til de to ældre historikeres historie- og videnskabssyn, men om fagligt-personlige relationer. Erslev blev hans – med Arups egne ord – »beundrede lærer«. Fridericia blev Arups ven og lærer, som Arup understregede sit elevforhold til, selv om han ifølge Svenstrup ikke minder meget om ham som historiker. Sagen om Aage Friis ansættelse i 1913, som må bygge på alt det til rådighed stående materiale om beslutningsprocessen, viser, at ikke alt i det historievitenskabelige samfund kan reduceres til politisk-ideologiske modsætninger og politisk begrundede bedømmelser. Den konservative Johannes Steenstrup var Arup fremmeste fortæller, mens Friis med Erslev i ryggen endte med at få professoratet begrundet ved større produktion, kildeudgivelser og formidlingsevne, selvom der var enighed om, at Arup var en mere original forsker. Arup skulle dog ikke vente længe, inden en ny chance bød sig, og Arup blev ansat efter en kursorisk sagsbehandling i modsætning til 1913, hvor den havde været ekstraordinært omfattende. I Arups selvforståelse var forløbet

bet og ikke mindst Erslevs førstevalg af Friis et forræderi, som lagde grundstenen det modsætningsforhold mellem Friis og Arup og det problematiske forhold mellem Erslev og Arup, som er omdrejningspunktet i resten af fremstillingen.

Herefter begynder fremstillingen af det mest spektakulære og indædte fjendskab i dansk historievidenskabs historie, det mellem de tidligere ungdomsvenner Arup og Friis, der kom til at fylde så meget i historiefaget i mellemkrigstiden og i historieskrivningen om den. Svenstrup viser, at Arups forhold over for Friis som historiker går så langt, som man kan følge kilderne tilbage. Den snævre fokus på indlevelse i politisk ledende personer og den deraf følgende bundethed til disse personers egen selvforståelse, var Arup meget imod, længe inden det endelige personlige brud i 1918. Det blev ført videre i Arups frontalangreb på Friis tolkninger af statslederen J.H.E. Bernstorffs forhold til politisk ledende personer, i to artikler markedsført som den overlegne kildekritikers korrekte behandling af moderne politisk-historiske problemstillinger. Den efterfølgende analyse af Arups syn på det 18. århundrede og Edvard Holms historieskrivning om det, er oplysende og præget af det solide kendskab til Arups produktion, som Svenstrup bevæger sig ubesværet i med sammenligninger mellem tidligere og senere synspunkter, og bud på, hvorledes radikal ideologi spillede ind med antiaristokratiske og antifeudale elementer.

Arups tid i Historisk Tidsskrift var konfliktfyldt, som bekendt især hans redaktørtid fra 1919 til 1924, hvor han gik, fordi han fandt sine beføjelser til at bestemme tidsskriftets linie undermineret af bestyrelsens flertal. Svenstrup bygger også her på et omfattende kildestudium, men perspektivet er Arups. Jon Gissels Steenstrup-perspektiv fra dispu-

tatsen (*Den indtrængende forståelse*, Kbh. 2003, 140ff) på samme forløb har således sin relevans, men er nok fremkommet for sent til at kunne kommenteres her. Svenstrup går endvidere længere end til 1924 og fører striden frem til 1944.

Bind 1 af Danmarkshistorien kom i 1925. Det udtrykker synteseambitioner og vægt på de lange linier, landbrug, arbejde, landsby, fra folkets synspunkt og Bjørn fra Suserup i stedet for Absalon fra Roskilde. Vellykket er i dette kapitel inddragelsen af den omfattende dagbladskritik, der er et af de få vinduer ud til den videnskabseksterne kontekst, hvis inddragelse stilles i udsigt indledningsvis. Det synes at pege i retning af, at man kan se problemstillingen i et bredere lys som et indlæg i kampen om det nationale i mellemkrigstiden. I samme retning kunne grundlæggelsen af *Scandia* pege. Håkan Gunneriussen har påpeget, at Scandias grundlæggelse udgår fra et ønske om at skabe et alternativt publiceringsorgan uafhængigt af den dominerende nationalkonservative gruppering i svensk historievidenskab (*Det Historiska Fältet*, Uppsala 2002, 70). Hos Svenstrup behandles Scandias grundlægges primært i metodisk kontekst, og – med publiceringen af Arups »David og Hall« i tidsskriftets første bind, der byggede på materiale publiceret af Friis i Historisk Tidsskrift – som endnu et angreb på Friis.

Jeg må indrømme, at jeg har en vis forståelse for Svenstrups fokus på fejden mellem Arup og Friis. Ingen mulighed synes at stå uudnyttet for en træning. Selv formandsposten til Historisk Samfund gav anledning til en udveksling mellem Arup- og Friistilhængere. Modstanden mod Arup med Friis-Steenstrup-falanksen som bagmand var også årsagen til Arups sene valg i Videnskabernes Selskab som næsten 60-årig i 1935 takket være Poul Nørlund.

Ansættelsessagen i forbindelse med genbesættelsen af Friis' professorat i 1936 får en indgående og omfattende behandling. I dette Arups sidste opgør med ærkefjenden Friis er der både »forpostfægtninger« og »stød under bæltestedet«. En speget sag, hvis resultat blev til Arup-eleven Albert Olsens ansættelse med stemmerne 4-3 i konkurrence med Vilhelm la Cour. Det endelige slag kom til at stå i Helsingør Byret i en af Københavns Universitets anlagt sag mod la Cour for injurierende påstande om Arups rolle i ansættelsessagen. Spillet bag kulisserne blotlægges, og forløbet, der endte med, at la Cours påstande blev bedømt ubeføjede, men ikke strafbare, gennemgås, herunder alle de implicerede personers synspunkter.

De to sidste kapitler omhandler Arups radikalisme, synet på Danmarks forsvar, det vil sige pacifisme, og hans opfattelse af Tyskland som tidens uomgængelige europæiske hegemonialmagt. Tyskland og Hitler måtte man bøje sig for, og Hitlers projekt om et forenet Europa måtte også de nordiske lande stræbe efter. Dette synspunkt kom klarest til syne i et af de mange skriftlige arbejder, der forblev i skrivebordskuffen – måske heldigvis for Arup. Arups undervisningsvirksomhed var begrænset indtil hans fratræden i 1946, hovedsageligt til kildekritik og indføringen i kilderne til middelalderens historie. Han isolerede sig, også fra de studerende. Fremstillingen rinder ud i en empatisk beskrivelse af Arups sidste år, inden han døde i 1951.

Bogen afsluttes med en sammenfatning af de indvundne resultater. Jeg synes her, der er en enkelt spidsformulering i forhold til bogens analyser, idet det pointeres, at Arup adskilte sig fra Erslev på det metodiske plan, idet han jo var fransk-kritisk historiker, hvilket så må implicere, at Erslev skulle være af den tysk-kristiske skole. Det er Arups

egen skelnen, der er på spil, og den gælder måske i teorien og i sikkert i Arups selvforståelse. Men i praksis er Erslev ikke tysk-kritisk historiker i arupsk forstand. I Erslevs analyse af Valdemarernes Storhedstid, som inspirerede Arup meget ifølge Svenstrup, anvendes forklaringsmodeller, der skal forklare kilderne, men de bygger ikke på eksplicite udsagn om årsagssammenhænge hentet fra kilderne. Her er Erslevs metodiske praksis lig Arups, men til gengæld forskellig fra Svenstrups egen.

Tyge Svenstrup er ikke nogen overmodig historiker, og er generelt tilbageholdende med selvstændige tolkninger, der ikke finder støtte i kildernes eksplicite udsagn. Det bliver, så vidt jeg kan vurdere, bedre efterhånden, men især i starten støtter stort set alt sig på andre. Det kommer fx til udtryk i brugen af Arups Hørup-biografi. Arups biografi af Viggo Hørup bruges som en selvbiografi af Arup, hvis eksplicite tolkninger af Hørup så kan danne grundlag for Svenstrups tolkninger af Arups ungdom. I de historiografiske dele af fremstillinger tildeles den righoldige historiografiske litteratur om Arup ofte samme funktion, fx Hans Kryger Larsens analyse af den tidlige del af Arups forfatterskab.

Svenstrup er således af den skole, Arup kaldte af den tysk-kritiske, hvis forklaringer ikke kunne overskride de eksplicite formuleringer i kilderne. Der er ansatser til andre forklaringsmodeller. Som nævnt er der beskrivelser af en bredere politisk-samfundsmæssig kontekst, ligesom der er bemærkninger hen ad vejen, der antyder, at Svenstrup opfatter Arups historiesyn som grundlagt i de nære personlige relationer til familien. »Hvis Arup i almindelighed arvede sin historisk interesse fra sin far, læge Peder Arup i Slangerup, synes hans tre farbrødre at have afgørende indflydelse på hans historieopfattelse« (s. 121). Det væsentlige er ifølge Svenstrup, at Arups

farbrødre levede af international handel. Bemærkningen falder meget karakteristisk henvisning til Arups egen tolkning i hans doktorvita fra 1908. Pointen er dog også, at denne revisionistiske tese, der adskiller sig klart fra den bestående forsknings modeller til forklaring af Arups interesse for international handelshistorie, ikke forfølges systematisk, men forlades til fordel for Kryger Larsens (ganske rigtigt bundsolide) historigrafiske analyse, der ser sin genstand i lyset af historievidenskabelige strømninger og tradition. Dertil kommer de steder, hvor Svenstrup viser elementer i Arups historiesyn, der sandsynligvis kan tilskrives hans radikale ideologi. Igen er det mere undtagelsen end reglen, og om nogen systematisk eller konsekvent forfølgelse af dette spor finder man ikke.

Det er således en disputats, der i høj grad bæres af det materiale, den bygger på. Det er jo unægtelig også en hel del. Og det er en disputats, hvis hele tilgang i høj grad er et produkt af Arups egen selvforståelse. Arup skrev alting ind i modsætningen mellem ham selv og Friis – den store bagmand. Det samme gør Svenstrup. Det ligger måske i genren, at det bliver sådan. Men dertil må også føjes, at Svenstrup ikke har taget meget ved lære af »mesterens« intensiver arbejde med lovmæssigheder og generelle overvejelser. Teoriovervejelserne er begrænsede. I indledningen tager Svenstrup ikke stilling til de tilgange og teoretiske overvejelser, der findes i dansk historigrafisk forskning. Der er således ingen eksplicite, teoretisk funderede overvejelser over, hvorledes Arups relation til det 'historievidenskabelige samfund' eller de politisk-ideologisk-kulturelle strømninger skal forstås eller undersøges. Hvorledes Arups historieskrivning forholder sig til traditionen – den radikale historietradition og traditionen i det hele taget – undersøges

i det store hele ikke. Arups forklaringsmodeller, udviklingsteori, historiefilosofi med mere i forhold til den danske historikertradition fra C. F. Allen og frem glimrer ved sit fravær. Derfor er det også svært at se Svenstrups fremstilling som yderligere belæg for det traditionsbrud, han indledningsvis fremhæver Arups Danmarkshistorie betegner, end det man kan finde hos Ladewig-Petersen i en klassisk artikel fra 1978 (og som Svenstrup altså følger).

Noget konsekvent forsøg på at forklare modsætningerne i 1920'erne ud over beskrivelsen af de enkelte slag i Arup-Friis' fejde gives heller ikke. Begrebet kulturkamp føres i marken ret sent i fremstillingen (s. 633) og kun en gang. Arups relation til samtidens politiske, ideologiske og kulturelle strømninger står således relativt svagt i fremstillingen. Svenstrup dokumenterer til sikkerhed, at meget handlede om Arups forsøg på at komme, hvad han anså for nationale myter til livs, og en hel del af den modstand, han mødte, var betinget af modstand mod netop det projekt. Her ville en bredere kontekstualisering måske have ført til en mulig fransk-kritisk tolkning af de mange kampe og træfninger, der rækker ud over Arups egen fortolkning af, at Friis stod bag det hele, og det er der også ansatser til rundt omkring. Svenstrup holdning til Arups syn på det nationale og de nationale myter er, at de er ideosynkratiske, hvilket jo er nok så interessant i lyset af den for tiden fremherskende idé om det kulturradikale hegemoni i perioden. Under alle omstændigheder bliver man ikke meget klogere på Arups liv og værk ved det 'kontekstkapitel', som indleder bogen. Konteksten kan ikke på denne led fastlægges som en objektiv størrelse gyldig for alle fænomener lagt på så at sige udefra. Konteksten må etableres med udgangspunkt i livet og værket, indefra, og forbindes til den sociale, især viden-

skabelige og historiografiske, og kulturelle kontekst.

Det ligger åbenbart i genren, at forfatteren enten er eller bliver begejstret for den biograferede person. Jeg har vist kun hørt om ét enkelt tilfælde, hvor forfatteren til en biografi fandt ud af, at hovedpersonen egentlig var et rigtig skidt menneske, selvom han var en blændende videnskabsmand. Venerationen for Arup er da også umiskendelig i Svenstrup's bog om mesteren og hans videnskabelige storværk. Men det skævvrider så vidt jeg kan se ikke fremstillingen i bemærkelsesværdig grad; der er blik for Arups mindre heldige sider og hans idiosyncrasier. De fleste vil sikkert også studse over længden. Bogen er for lang. Der kunne være skåret en hel del i de første kapitler, hvor der ikke står meget

om Arup, og da ideen om hans familieforholds betydning for hans historiesyn glemmes igen i de videre analyser, kunne en hundrede sider vel have været taget ud sammen med det malplacerede kapitel om det danske samfund i forfatningskampens dage. På den anden side er de mange sider godt skrevet, og der er mange fundamentalt spændende historier på dem, så man tilgiver måske lettere omfanget af dem. Og for at gentage, hvad jeg finder er fremstillingens største fortrin: Det er en disputats, der i høj grad bæres af det materiale, den bygger på, og det er jo uægtelig også en hel del. Ikke kun bogens fysiske omfang kalder på betegnelsen solid, det gør dens kildegrundlag så sandelig også.

Claus Møller Jørgensen

FESTSKRIFT

Merete Bøge Pedersen & Anne Trine Larsen (red.): *Det bedste selskab: Festskrift til Jens Engberg i anledning af halvfjerdsårsdagen*. (SFAH, publikation nr. 45). 180 s., 150 kr.

I anledning af Århus-professor Jens Engbergs halvfjerdsårsdag har en række kolleger og tidligere studerende udgivet et festskrift under titlen *Det bedste selskab*. På bagsiden bekendtgør redaktørerne, at værkets bidragydere »giver et modspil til Jens Engbergs kulturhistoriske forskning, idet vi inddrager kulturhistoriske undersøgelser i en bredere betydning, end den Jens Engberg anvender i sit prisbelønnede og anmelderroste værk *Magten og kultur*.« Vigtigst er det formentlig, at læseren ikke møder mange klassekampe i dette værk, samt at den syntese, som bærer Engbergs *magnum opus*, tilsyneladende ikke lever vi-

dere som et ledemotiv hos hans elever. I hvert fald ikke i dette skrifts artikler. Derimod lever det personlige engagement, blikket for kulturelle magtmekanismer og ikke mindst den uhøjtidelige videnskabsforståelse i bedste velgående. Agnes S. Arnórsdóttir og Anne Trine Larsen repræsenterer kvinde- og kønspektivet med henholdsvis et essay om det (næsten) fraværende kønspektiv i dansk middelalderforskning og en artikel om Astrid Friis og den videnskabskultur, hun var en del. Selv om Merete Bøge Pedersens oplysende artikel om utugt og straf indtil 1800-tallet formentlig også kunne nævnes i denne forbindelse, så formidler den alligevel en anden stemning. Vi hører således ikke meget om magtstrukturer, men derimod om lovgivninger, hvor kvinder skulle have ørerne skåret af, stoppes i sække og druknes. Det er en stærk me-

tode. Hvad det 20. århundrede angår, sammenholder Nina Brandt 1930'ernes aristokratiske fascination af Rudolf Steiner-inspireret biodynamik med den økologiske bevægelse i 1970'erne, og Søren Hein Rasmussen har skrevet en både grundig og underholdende artikel om tegneseriekrigen og skolelærernes kamp for Danmarks ungdom i 1950'erne. Rasmussen har undret sig over, hvorfor hans mor ikke brød sig om tegneserielæsning, og han finder svaret i et interessant netværk af moralsk formynderi, antiamerikanisme og bekymringer om kulturelt forfald. Birgitte Possing giver en smagsprøve på sit igangværende projekt om Bodil Koch, Jørgen Smid-Jensen har skrevet om museumsgenstande som historiske kilder, Kenn TARBENSEN om »Gale Thorsen« og Kristine Midtgaard om dansk sikkerhedspolitik under Koreakrigen. Som rosinen i pølseenden finder man Michael F. Wagners analyser af seksuel symbolik i repræsentationer af teknologiske fremskridt. Forfatterens evne til at genkende fallosymbolik er uden sidestykke og mildest talt underholdende. Når man ikke kan undgå at forlade dette uprætentive festskrift med et smil på læben, skyldes det ikke mindst, at Wagner holder en »engbergsk« distance til politisk korrekthed: »Givetvis er skorstene fallossymboler, men de fungerer altså mest optimalt i oprejst tilstand, alle andre stillinger virker urimelige i den forbindelse.« Derudover ligger der også noget humoristisk i, at de afbildede personer ikke (i hvert fald ikke i alle tilfælde) har været bevidste om den seksuelle symbolik i deres fotoopstillinger. Det gælder ikke mindst den hvidkittede ingeniør, der stolt har placeret sig i bagenden af en flere meter lang fallosformet racerbil.

Jeppe Nevers

Kristine Midtgaard og Lise H. Rasmussen (red.): *Omverdenen trænger sig på – politik og ideer i det 20. århundredes historie. Festskrift til Thorsten Borring Olesen.* (Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2006). 206 s., 225 kr..

I anledning af at Thorsten Borring Olesen i juni 2006 fyldte 50 år, har en række yngre samtidshistorikere med tilknytning til Aarhus Universitet begået et festskrift til ære for den produktive fødselar. Dette er der kommet en rigtig fin samling af historiske bidrag med fokus på Danmark og det internationale ud af. Festskriftets første forfatter, Anne Sørensen, har med sin artikel, *Ved retsstatens grænser – Terrorbekæmpelse i Vesttyskland i 1970'erne*, leveret en både velskrevet og aktuel artikel, der har mange interessante paralleller med nutidens debat om terrorisme og terrorbekæmpelse. Paradoksalt nok så virker dattidens debat om, hvor langt man kunne tillade sig at gå i terrorbekæmpelsen og i demokratiets hellige navn, ret mild i forhold til den til tider begrænsede debat omkring nutidens terrorbekæmpelse a la Guantanamo og krigene i Irak og Afghanistan. Men Sørensens bidrag er frem for alt en fin samtidshistorisk perspektivering af 'die bleieren Zeit', dvs. den røde terrors livtag med den vesttyske stat i skyggen af den kolde krig, hvilket jo ikke ligefrem er blevet mindre interessant efter den debat, der for nyligt fulgt i kølvandet på planerne om løsladelse af de sidste RAF-folk i tyske fængsler.

Andet bidrag, *Forholdet imellem USA og Sydkorea i årene 1965-68*, er skrevet af Simon Valentin Mortensen. Det holder sig også indenfor rammene af den kolde krig, men bevæger sig et par niveau op til at behandle det mellemstatslige forhold imellem Sydkorea og USA i perioden 1965 til 1968. Dvs.

en periode, hvor eskalationen af krigen i Vietnam komplicerede den på den koreanske halvø i forvejen anspændte situation. Mortensens bidrag til festskriftet holder sig derved indenfor Børrings eget kernefelt; den udenrigspolitiske, diplomatiske og mellemstatslige historieskrivning. På trods af den unægtelig noget specielle sikkerhedspolitiske konstellation på den koreanske halvø, så bidrager forfatteren med nogle interessante betragtninger om, under hvilke vilkår en lille klientstat som den sydkoreanske må fungerer i brydningerne imellem globale stormagter. Lighedspunkterne med den danske rolle, i USA's krig i Irak, er da nok heller ikke ubevidst for forfatteren af dette korte, med udmærkede bidrag.

Tredje forfatter, Lise Hedegaard Rasmussen, bevæger sig i artiklen *Mellem fortid og fremtid – Dansk suverænitet og internationalt samarbejde 1945-72* tilbage til et andet af Børrings kernefelt: spørgsmålet om Europa og dansk suverænitet og suverænitetsafgivelse i forbindelse med landets integration i Atlantpagten og i EF-samarbejdet. Rasmussen beskriver således ikke kun udviklingen i den hjemlige politiske elites suverænitetsdebat, men også hvorledes selve opfattelsen af begrebet er blevet fortolket og omfortolket siden 1945. At denne overstatslige suverænitetsafgivelse løbende er kollideret med den bredere folkelige opinion og Grundloven, er desværre ikke fokus for afsnittet, men det gør dog ikke Rasmussens bidrag mindre interessant.

Anders Thornvig Sørensens bidrag, *Landboforeningerne og landbrugsrådet 1949-58*, drejer sig om dansk politisk og økonomisk landbrugshistorie, og ikke internationale sikkerhedspolitiske spørgsmål. Bidraget kan dog godt ses i sammenhæng med det europæiske spor, da Sørensens fokus er landboforeningerne og landbrugsrådet i perioden 1949 til

1958. Hvis man skal tale om en »rød tråd« i festskriftet, så skal det dog bemærkes, at dette bidrag falder lidt ved siden af de andre. Dette er ikke en kritik af bidragets kvalitet, men blot en konstatering af, at interesserede i landbrugshistorie nok ikke som det første vil kigge efter relevant forskning i netop dette festskrift.

Morten Rasmussen fortsætter temaet om Europa og tager 1960ernes europapolitiske overvejelser omkring det nordiske kontra det europæiskspor under luppen. Tesen er, at NORDEK-samarbejdet underminerede den gældende danske europapolitik, hvilket ifølge forfatteren var en trussel imod det ønskede danske medlemskab af EF. Særligt beskrivelsen af de i perioden 1967-1968 indenrigspolitisk-strategiske overvejelser i Socialdemokratiet, i forbindelse med lanceringen af NORDEK-samarbejdet, er ganske vellykkede og interessante. Men hvorvidt NORDEK nu også reelt var den omfattende trussel imod danske interesser, som forfatteren insisterer på, at det var, det kan man måske godt betvivle – det er vel i sidste instans et spørgsmål om, hvad man opfatter som en »trussel« imod danske interesser. Det ændrer dog ikke ved, at bidraget er velskrevet og kildemæssigt velfunderet.

Ann-Christina Lauring Knudsen har med bidraget *Danmarks eller Europapolitik? Overvejelser omkring historisk metode, europæisering og jagten på den nationale interesse* leveret festskriftets eneste historiografisk-metodiske indslag. Forfatterens primære mission er en fundamental kritik af den blandt historikere udbredte anvendelse af det nationale narrativ som primært metodisk værktøj i historiseringen af den europæiske integrationsproces. At anskue noget så ikke-nationalt som EU med nationale briller er unægtelig en undervurderet problematik, der fortjener større selvkritisk opmærksomhed blandt samtids-

historikerne. Dvs. ikke mindst blandt de yngre, der jo fagligt er skabt i en noget mere global kontekst, end tilfældet har været for tidligere generationer af samtidshistorikere. Interessant nok, så sætter Knudsens afsnit en række af de andre bidrag i perspektiv, hvor tilgangen til Europa netop er relativt traditionelt nationalt baseret, hvilket jo blot gør hendes kritik desto mere aktuel.

Karen Gram-Skjoldager anskuer i sin artikel, *Fred som national interesse? Dansk internationalisme inden Anden Verdenskrig*, dansk international politik før Anden Verdenskrig ud fra et internationalistisk perspektiv, hvilket jf. forfatteren selv er en nyfortolkning. Fokus er på den nationale interesse i *fred som national interesse* i det internationale system (s. 122). Internationalisme i denne kontekst skal forstås i en politisk-ideologisk liberal variant, hvilket jo er den altdominerende internationale baggrund for den særlige form for aggressiv idealisme, der i nutiden idemæssigt har muliggjort små-staten Danmarks rolle som aktør i invasionerne af Irak og Afghanistan. Skjoldagers fokus på den danske internationalismes udvikling fra nederlaget i 1864 og frem til Anden Verdenskrig er derfor ganske interessant. Ikke mindst da den tydeliggør en vis kontinuitet i de internationalistiske doktriner, som skiftende danske regeringer, med varierende aktivistisk ildhu har forfulgt på den globale scene. Skjoldagers bidrag lægger sig form- og teori-mæssigt tæt op ad den politologiske tradition, og undertegnet kunne nok godt havde tænkt sig lidt flere historiske kilder, men det er nu engang det valgte fokus, og det følges til gengæld fint til dørs.

Kristine Midtgaards bidrag, *Oprettelsen af en permanent dansk FN-styrke 1958-64 – Udvikling og hensyn, internationalisme og realpolitik i dansk sikkerhedspolitik i 1950'erne og 1960'er-*

ne, fortsætter i fin stil med at knytte den internationale dimension til det nationale hjemlige politiske univers. Midtgaard beskriver på vanlig sikker vis, hvorledes den politiske beslutning om at oprette en permanent dansk FN-styrke, og de praktiske konsekvenser heraf, udspillede sig i en krydsvirkning imellem socialdemokratisk hensyntagen til den radikale regeringspartner versus interesser og forpligtigelser i FN og i særdeleshed overfor NATO. Igen finder undertegnede anmelder det tankevækkende, hvorledes de mange og lange og, må man sige, fornuftige overvejelser fra Danmarks indledende engagement i en permanent FN-styrke efter den kolde krigs ophør og den nye monopolære verdensordens fødsel har ændret sig til en langt mindre forsigtig og langt mere usminket magtbaseret udenrigs- og sikkerhedspolitik. Evolutionen i dansk udenrigspolitik er både til at tage og føle på. Som historisk iagttagelse får man unægtelig det bekendte déjà vu, at tingene bevæger sig i ring og at 1864 så måske alligevel lidt for hurtigt er gået i glemmebogen. Om Midtgaard har tænkt over dette, det skal stå hen i det uviste, men hendes historisering af dansk deltagelse i FN's fredsbevarende politik er altså både aktuelt, veldokumenteret og velskrevet.

Tematiseringen af dansk FN-politik fortsættes i Peter Yding Brunbechs artikel *SUNFED? Ja tak – men ikke uden dollars! Danmark og spørgsmålet om en FN-fond til finansiering af udviklingen af underudviklede lande i 1950'erne*. Brunbechs fokus på forholdet til den Tredje Verden tilfører festskriftet endnu en velkommen vinkel. Bidraget er desuden aktuelt, da det lægger sig i sporet af nutidens debatter om gældsrevidering og lignende tiltag overfor den Tredje Verden. Dvs. store internationale spørgsmål, der trods megen positiv retorik reelt altid falder til

jorden pga. modstand fra de rige vestlige lande. Dette er tilsyneladende, jf. Brunbechs interessante beskrivelse af debatten i 1950'erne, ikke noget nyt mønster. Dog med den vigtige pointe, at de nordiske lande historisk set har været betydeligt mere positivt indstillet over for sådanne internationale tiltag end tilfældet har været det for en række andre vestlige lande. Brunbech har ikke kun et fint øje for de alment politiske og økonomiske dimensioner af debatten, men også for den stærkt koldkrigsrelaterede dimension af spørgsmålet om en eller anden form for international omfordeling mellem de rige og fattige lande.

Sidste bidrag i festskriftet er skrevet af Poul Noer og er det andet bidrag omhandlende Danmark og den Tredje Verden. Temaet er *Danmark og Algerierkrigen – Stat, civilsamfund og den offentlige meningsdannelse 1954-1962*, hvilket dækker over et område, der ikke har tiltrukket meget opmærksomhed herhjemme, da Algerierkrigen i en eller anden forstand altid har stået i skyggen af den franske og amerikanske krig i Vietnam. Det er undertegnede anmelders anskuelse, at Noers bidrag er et af de mest interessante i festskriftet. Dette skyldes bl.a., at forfatteren bevidst afviger fra den stringente og traditionelle politiske og diplomatiske historie, der ellers kendetegner de fleste af de andre bidrag. Noer erklærer indledende, at hans fokus er på »ikke-statslige aktører og organisationer«, og at han studerer sit emnefelt ud fra et »transnationalt perspektiv« (s.180), hvilket velsagtens vil sige et ikke-nationalt græsrodspektiv. Særligt Noers beskrivelse af den store interne uenighed i det social-

demokratiske partiapparat vedrørende holdningen til den brutale franske fremfærd i Algeriet er interessant, da den tilsyneladende var stort set identisk med den efterfølgende splittelse vedrørende Vietnamkrigen. De hjemlige protester imod Algerierkrigen blev således et spejlbillede af de senere og langt mere omfattende protester imod den amerikanske krig i Vietnam.

Majoriteten af bidragene til festskriftet placerer sig naturligt nok indenfor de internationale og politologiske spor, som Thorsten Borring Olesen selv har fulgt et langt stykke hen af vejen. Der er dog, med nogle få undtagelser, ikke megen metodisk eller teoretisk nytænkning at spore blandt bidragsyderne. Det være sagt, så har den forfattende forsamling af yngre samtidshistorikere præsteret et nuanceret og forskningsmæssigt velfunderet festskrift, hvilket bevidner, at Borring har formået at hjælpe mangan lovende ung forskerspire retmæssigt på vej i karrieren. Dermed kan både Aarhus Universitet, fødselaren og skribenterne roligt være stolte over dette festskrift, der på trods af en vis spredning i emnerne, hvilket jo nok er en uundgåelige konsekvens af Borrings egen imponerende spændvidde og produktivitet, er et fint stykke historisk håndværk. Festskriftet er således et opråb til kommende generationer af unge samtidshistorikere om at udnytte det righoldige og efterhånden bredt tilgængelige kildemateriale, der i dag er tilgængeligt for den historiker, der ønsker at beskæftige sig med nyere europæisk historie og international politik i dets talrige afskygninger.

Chris Holmsted Larsen

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Kasper Elbjørn og David Gress (red.): *20 begivenheder der skabte Danmark*. (Gyldendal, 2006). 418 s., 299 kr.

At aflive myter er en yndlingsbeskæftigelse for historikere. Uden den ville det være en trist omgang at være anmelder. Gode bøger er nemlig ikke bare velformulerede, men har noget på hjerte, noget at kritisere, nuancere, debattere eller postulere. Alene derfor har antologien *20 begivenheder der skabte Danmark* et sympatisk ærinde. Nemlig at gøre op med myter og levere nye bud på danmarkshistorien.

Bag antologien står den uafhængige, borgerlige tænketank CEPOS, og det borgerlige udgangspunkt er afgørende for, hvad antologiens bidragydere opfatter som myter. Ifølge værkets redaktører er Danmark så lille et land, at der som regel kun er plads til én opfattelse af historien ad gangen, og det er påstanden, at der gennem årtier har været en tendens i dansk historieskrivning til, at venstreorienterede kræfter blev favoriseret, mens borgerlige blev dæmoniseret. Derfor er historiebøger blevet skrevet og fortolket ud fra nogle grundholdninger om, at f.eks. pacifisme var bedre end militær styrke, og at en velfærdsstat var bedre end et frit marked. Blandt myterne finder man også tolkningen af oldtiden som præget af fred og fordragelighed, opfattelsen af Danmark som et tilbagevendende offer for uprovokerede krigeriske overfald, fortællingen om Kanslergadeforliget som velfærdsstatens dåbsattest, og ideen om redningen af danske jøder under Anden Verdenskrig som udtryk for den danske befolknings generelle tolerance. Tilsyneladende forskellige udtryk for en radikal-socialdemokratisk-marxistisk historieskrivning, der har præget uddannelses-

systemet i årtier og har udstukket sandheder og undertrykt alternative tolkninger.

Grundpostulatet om eksistensen af konsensushistorie er interessant, men unægtelig en sandhed med modifikationer. Den radikale historikertradition er velkendt, der er skrevet tykke værker om den, og de fleste mennesker er i uddannelsessystemet blevet indpodet forskellige af dens fortællinger om fortiden, som vi måske ikke altid har stillet spørgsmålstejn til.

På den anden side er det patetisk at hævde, at nogen har taget patent på sandheden for dermed påtage sig en offerrolle. Der har altid været masser af opgør og diskussioner blandt faghistorikere og lægmænd med interesse for historie. For historie har aldrig været værdifri. Historie handler jo netop ikke om fortiden, men om hvordan fortiden repræsenteres i nutiden. Derfor består den politiske kamp bl.a. i at blive herre over det erindringsfællesskab, der afgør vores selvforståelse, de fællesskaber vi identificerer os med og følger loyalitet over for, og dermed sammenhængskraften i samfundet.

Hvis historien har virket ensrettet, kunne det jo være, fordi den har været skæmmet af, at borgerlige debattører ikke har blandet sig, eller har brugt tiden på at levere nationalromantiske fortolkninger, som gik af mode i efterkrigstiden og som derfor er glemt. Formentlig har radikale, socialdemokratiske og marxistiske tænkere tillige været mere bevidste om historiens nytteværdi end borgerlige. Sigende er det, at den socialdemokratiske fagbevægelse finansierer et museum, et bibliotek, et arkiv og et tidsskrift med henblik på at fremme et socialdemokratisk syn på fortiden. Fagbevægelsen har i årevis forsynet histo-

rikere med kildemateriale og illustrationer. Den har finansieret adskillige danmarkshistorier, der hævder, at arbejdere eller socialdemokrater byggede Danmark. Den har markedsført Thorvald Stauning, K.K. Steincke og Jens Otto Krag som vor tids helte i en grad, der ikke lader moderne storytellers og spindoktorer meget tilbage at ønske. Omvendt har den borgerlige pendant til Stauning – J.C. Christensen – ikke tilnærmelsesvist haft en tilsvarende bevågenhed hos borgerlige tænkere, uanset at markedsføringspotentialet har været til stede. Derfor er det ikke sært, hvis erindringspolitikken har virket som et tabt slag med monopollignende tilstande. Alene antologiens manglende forsøg på at visualisere synspunkterne med billeder af driftige erhvervsfolk og glorificerede borgerlige politikere er jo udtryk for den borgerlige fløjs traditionelle mangel på forståelse af erindringspolitikens vigtighed. Enhver der har skrevet om f.eks. liberale politikere ved, hvor megen besvær og held der skal til for at opstøve et gedigent kildemateriale og hæderlige illustrationer.

Under alle omstændigheder har det aldrig været forbudt borgerlige tænkere at blande sig, skrive historien om og dermed kræve tolkningsretten til dele af fortiden. Heller ikke i 1970'erne og 1980'erne, hvor de politiske meningsforskelle var mere modsætningsfyldte end i dag. Først nu hvor muren er faldet, arbejderhistorie er blevet støvet og fagbevægelsen har skåret så meget ned i sine erindringspolitiske budgetter, at bevægelsens billedsamling er blevet lukket, støder man på postulatet om, at historieskrivningen er ensrettet. Det tog sin tid.

Det påståede opgør med en fast defineret sandhed er altså både det interessante ved antologien og dens svaghed. Antologien er et forsinket forsøg på at erhverve en plads i historien, sådan at

Danmark også har været en liberal stat, hvori skatkestop og aktivistisk udenrigspolitik fremstår som naturlige alternativer til socialdemokratisk socialiststatankegang og radikal sikkerhedspolitik. Der er da også en del konkurrencementalitet, liberal lovgivning og privat ejendomsret at berette om, og skatteomlægninger er nu engang lettere at sælge, hvis befolkningen føler sig som en del af et samfund med en langstrakt, borgerlig tradition, hvor sådan en omfordeling giver mening.

Ifølge værkets redaktører er antologien ikke et forsøg på at skabe en borgerlig ensretning af historien, men er et forsøg på at levere borgerlige bud på skelsættende begivenheder fra hulemenesket til Anders Fogh Rasmussen, fordi det er vigtigt med en pluralistisk tilgang til danmarkshistorien. Det kan være forklaringen på, hvorfor CEPOS tager et opgør med den hidtidige historieskrivning i form af en antologi i stedet for at lancere en mere ambitiøs nytolkning af danmarkshistorien. Et mangebindsværk hvis resultater kunne sive ud i historieopgaverne på universiteterne og derfra ud i gymnasieskolen og folkeskolen præcis, sådan som den tidligere konsensushistorie angiveligt gjorde.

Når det er sagt, slipper antologiens bidragyderne meget godt fra forsøget på at levere alternativer til danmarkshistorien. Bidragene er både velskrevne og interessante med Christopher Arzrouni, David Gress og Mikkel Plum som de mest tankeprovokerende og læseværdige. Artiklerne har ganske vist et lidt uensartet præg, nogle er ambitiøse, andre de rene petitesser, men de sprudler af fortællelyst og solide borgerlige emner.

Men antologien har også sine svagheder set fra et borgerligt synspunkt. Dens bidragydere forfalder ikke til konservative historikeres traditionelle nationalromantiske stil, og netop derfor er det

pudsigt, hvorfor en borgerlig danmarkshistorie fortsat skal trækkes med oldtiden, når nutidens befolkning efter al sandsynlighed ikke har meget andet tilfælles med dens indbyggere end geografi og biologi. Nu har Bo Bjørnvigs bidrag ganske vist til formål at vise, at vi lever i et konkurrencesamfund, men uforvarende viderefører han en gammel myte om, at danskerne altid har boet i Danmark, er groet op af jorden som grøntsager og derfor er noget ganske særligt. Et gennemført liberalt værk burde snarere fremhæve en række fundamentale, liberale principper danske historie og tage udgangspunkt i, hvornår de blev introduceret. Lidt i stil med den tilgang, Ditlev Tamm har påtaget sig med sine bidrag til antologien.

Desuden er det besynderligt, at antologien er skabt af en tænketank, hvis mål er »at bidrage til at gøre Danmark til et mere frit og velstående land«, samtidig med at værket er så godt som kemisk rensset for industrimagnater og driftige erhvervsvirksomheder. En historiker fra Copenhagen Business School lavede for et par år siden en sørgelig opgørelse af erhvervslivets tilstedeværelse i nyere danmarkshistorier. Resultatet kunne såmænd have været et spejlbillede af denne antologi, og myten om, at Danmark blev bygget af arbejderklassen, skriger derfor fortsat på gendrivelse med fremvisning af rå mængder af dampende skorstene og brølende maskiner. En af danmarkshistoriens fremmeligste danske erhvervs-mænd, C.F. Tietgen, nævnes ganske vist i en sidebemærkning i et bidrag om Georg Brandes, men de øvrige erhvervsfolks kvalifikation til indlemmelse i værket har alene været, at de var lidt for kreative eller i besiddelse af en flosset moral. Dermed bidrager CEPOS til et billede af dansk industri, som tænketanken næppe har fået tænkt helt til ende.

Antologien skæmmes endvidere af

enkelte utålelige, belærende bidrag. Særlig Svend Hakon Rossels opgør med brandesianismen. Vel var Georg Brandes en selvglad charlatan, genstand for ukritisk heltedyrkelse, og han kan med nogen ret reduceres til videreformidler af en diskussion om sentimentalitet, religion og borgerskab, der allerede havde mange år på bagen også i Danmark. Men uanset bidragets sandhedsværdi, så er der noget i sprogbrugen, der virker propagandistisk, hævnagtigt og indigneret. Værdiladete termer som »løgn«, »bedrageri«, »manipulation« og »tvangsstyre« gør bidraget forudsigeligt og derfor temmelig kedsommeligt. Værdiladningen afslører plottet på forhånd, fordi idiosynkrasier tilsyneladende stadigvæk skal udpensles i dette tidlige stadium af den såkaldte kulturkamp. Rossel gør desuden sin helt, forfatteren Vilhelm Topsøe, til offer for den Brandes, som Rossel netop klandrer for sin offermentalitet, og han er villig til at se igennem fingre med Topsøes antisemitisme for at få Brandes til at fremstå som en hykler.

En anden reklamation er forfatterens omgang med dokumentationen. Enkelte af bidragyderne henviser til temmelig obskure værker, der ikke befordrer troen på, at postulerne er andet end postuler. Allerede i det første bidrag undrer man sig over, hvorfor Saxo tillægges så megen betydning uden overvejelser om sandhedsværdien i hans udsagn, og man undres over fraværet af de mange værker, som faktisk beskriver oldtiden som krigerisk. Et af værkets bedste bidrag, nemlig Christopher Arzrounis om Kanslergadeforliget, der i hvert fald i en periode kan siges at have haft en uberettiget særstatus i historiebøgerne, er heller ikke helt, hvad det giver sig ud for at være, nemlig et opgør med historiesyn, der har stået uimodsagt. Havde han anvendt et par nyere og meget udbredte værker om emnet, ville han oven i købet

kunne have gjort både Højre og Venstre til velfærdsstatens grundlæggere.

Det skal dog ikke dække over det, der er antologiens egentlige ærinde og værdi, nemlig dens analyser, og når artiklerne er bedst, lykkes det faktisk at retfærdiggøre behovet for en debat af herskende konsensus. I hvert fald vil antologien givetvis være i stand til at tvinge historikere til fremover at tænke sig om en ekstra gang, når de skriver danmarkshistorie.

Poul Duedahl

Hans Christian Bjerg og Ole L. Frantzen: *Danmark i krig*. (Politikens Forlag, 2005). 368 s., ill., 299 kr.

Egentlig er det ganske bemærkelsesværdigt, at netop Politikens Forlag påtog sig at stå for udsendelsen af den første samlede danske krigshistorie i nyere tid. Moderforetagendet, Dagbladet Politiken, har jo aldrig været blandt militærhistoriens apologeter. Men det siger nok en hel del om militærhistoriens nyvundne status som en accepteret og respekteret faghistorisk disciplin efter mange år ude i kulden. Bogens to forfattere sætter i værkets indledning (s. 14) denne ændrede status i forbindelse med Danmarks aktive militære deltagelse i freds-skabende og fredsbevarende militære operationer kloden over siden 1992, som de mener generelt har skabt en øget interesse og forståelse for militære problemstillinger. Det er der givetvis noget om; men den fornyede faghistoriske accept af militærhistorien hænger givetvis også sammen med, at den radikale historikertradition i løbet af de seneste to-tre årtier omsider har løsnet sit jerngreb om dansk historieforskning til fordel for nye og mere alsidige synsmåder. Det er kun godt, og udsendelsen af dette værk om Danmarks krige fra en af radikalismens traditionelle højborges er et sigende udtryk derfor.

Strengt taget er bogens titel ikke helt dækkende for indholdet, idet teksten udelukkende omhandler de krigshandlinger, der fandt sted i tidsrummet 1361-1864, og som uds spillede sig i det danske nærrområde, dvs. østersøområdet og Nordtyskland. Den kronologiske afgrænsning begrundes med, at kilderne til vikingetidens og middelalderens krige generelt er så usikre, at de ikke giver grundlag for præcise slagskildringer, ligesom det siges, at Danmark ikke efter 1864 har været involveret i større krigshandlinger (s. 9). Begge disse begrundelser kan nok diskuteres; men det er til gengæld indiskutabelt, at en emneafgrænsning har været nødvendig for at holde værket inden for et rimeligt omfang. Det er derfor forståeligt, at de to forfattere har valgt fortrinsvis at holde sig til det tidsrum, som de fra deres egen forskning er fortrolige med. Så må vi have slaget ved Lyndanis og operationerne på Balkan, i Irak og Afghanistan til gode til en anden gang.

Inden for de således afstukne rammer giver teksten læseren meget – og der er nok at berette om. Af de 500 år, der dækkes af fremstillingen, var Danmark i krig i 168 år eller en tredjedel af tiden. Bogen rummer beskrivelser af i alt 45 slag eller større krigshandlinger, hvoraf de 24 var kampe på landjorden, og 21 var søslag. Der indledes med Valdemar Atterdags erobring af Visby i 1361, og den lange række af slagskildringer rundes af med det store søslag ved Helgoland i 1864. Hvert slag får sit eget afsnit, der indledes med en kortfattet redegørelse for den politiske og strategiske rammesituation. Derefter følger en udførlig beskrivelse af selve slaget på operativt og taktisk niveau illustreret med anskuelige kortskitser og billeder, og der rundes af med en kort vurdering af, hvorfor udfaldet blev, som det blev, og af slagets betydning i videre forstand.

De indledende og afsluttende kapitler

har mere generel karakter. I indledningen trækkes med udgangspunkt i krigshistorien nogle generelle danmarkshistoriske linier op, og i det afsluttende kapitel opridses med stor klarhed nogle vigtige generelle militærtaktiske og våbenteknologiske udviklingslinier, der var bestemmende for krigsførelsens form og omfang i hele den behandlede periode, ligesom hyppigt anvendte militærtekniske begreber forklares på letfattelig måde. Ikke mindst her mærker man, at man er i hænderne på to rutinerede militærhistorikere med et stort overblik, og man føler sig som læser tryk i deres selskab. Det hele afsluttes med en selektiv bibliografi, der giver anvisninger på videre læsning såvel om de enkelte slag som om militærhistorie generelt. Alt i alt et praktisk opbygget værk i smukt udstyr, der på det nydeligste matcher den informative og velskrevne tekst.

Genremæssigt er der tale om et oversigtsværk med håndbogskarakter. Som sådan indeholder det ikke nye forskningsresultater – hvilket forfatterne heller ikke prætenderer – men det opsummerer på glimrende vis vor eksisterende viden på de behandlede emnefeltter. Bogen vil således være et udmærket udgangspunkt for fremtidig forskningsmæssig beskæftigelse både med de enkelte krigsbegivenheder og med dansk krigshistorie generelt. Og det kan der nok være behov for, hvilket et blik på bogens bibliografi klart afslører. Med

enkelte undtagelser domineres den af titler, der er mere end 50 år gamle.

I lyset deraf er det en smule ærgerligt – om end i begrænsningens navn ganske forståeligt – at forfatterne har valgt udelukkende at beskæftige sig med det lille hjørne af militærhistorien, som slaghistorien er. De angiver i indledningen, at dette skyldes deres inspiration fra det tilsvarende svenske værk »Svenska slagfält«. I Sverige har man imidlertid en helt anderledes levende tradition for bred militærhistorisk forskning end herhjemme, hvorfor et sådant værk på svensk grund umiddelbart falder ind i en levende og alsidig forskningsmæssig kontekst. Det er endnu ikke tilfældet her til lands, hvor et værk som det foreliggende står temmelig alene og derfor risikerer at bekræfte alle de gamle fordomme om militærhistorien som udtryk for voldsromantik. Det ville derfor være godt, hvis nærværende bog inden længe kunne følges op af et mere omfattende oversigtsværk, der i bredere forstand formidler en samlet oversigt over Danmarks militærhistorie fra Dannevirke til Camp Dannevang og derunder også forsøger at anskueliggøre, hvorledes og i hvilken udstrækning krige, konflikter og tilstedeværelsen af væbnet magt har bidraget til at forme ikke blot den danske stat, men hele det danske samfund. – Inden for sin snævre afgrænsning er den foreliggende bog et vellykket første skridt på vejen.

Knud J.V. Jespersen

KIRKEHISTORIE

Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 51). Flensborg 2005, 440 s., 248 kr.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, som i 1996 udgav Lars N. Henningsens fremstilling af den sydslesvigske kirkehistorie efter Genforeningen, *Kirke og folk i Grænselan-*

det. *Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996*, følger nu op med en pendant om tiden forud for 1920, forfattet af Günter Weitling. I hovedsagen holder Weitling forholdene i Flensborg uden for sin fremstilling, idet de er emnet for en særlig bog fra Studiefdelingen, Lars N. Henningsen og Johann Runges *Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921* (2006). Som påpeget i Weitlings indledning er det samlede resultat af Studiefdelingens arbejde med den kirkehistoriske udvikling i området mellem Ejderen og den nuværende dansk-tyske grænse således blevet »en trebinds fremstilling af Sydslesvigs danske kirkehistorie« (s. 11). I denne trebinds helhed skal Weitlings bog tjene som et bidrag til belysning af den historiske baggrund og rødderne for nutidens danske kirke i Sydslesvig, og det formål opfylder den uden tvivl. I nærværende anmeldelse vil den imidlertid blive bedømt ikke som del af et flerbindsværk, men som den selvstændige fremstilling, den også prætenderer at være.

Allerede i udgangspunktet ligger naturligvis en grundlæggende anakronisme. Som præcist defineret størrelse er Sydslesvig et produkt af begivenhederne i 1920, hvor man efter en folkeafstemning trak en grænse mellem det danske Nordslesvig, der blev genforenet med moderlandet, og det tyske Sydslesvig, der kom til at indgå i Weimarrepublikkens nye Tyskland. Reelt var »folkegrænsen« blevet dannet i løbet af preussertiden mellem 1864 og 1920, da Nordslesvig skilte sig ud som et distinkt område med sin egen særlige udvikling, ikke blot nationalt og politisk, men også kirkeligt, mens Sydslesvig i forhold her til uden større besvær indordnedes i en større slesvig-holstensk og preussisk helhed. Af samme grund findes der ingen særlig sydslesvigsk kirkehistorie før anden halvdel af 1800-tallet, og Weitlings forsøg på at konstruere en så-

dan lykkes ikke for alvor. Bogens undertitel er derfor misvisende, og der er mere realitet i den karakteristik af bogen som »en almen slesvigsk kirkehistorie med fokus på landsognene i Sydslesvig«, der gives i en ledsagende skrivelse fra Studiefdelingen.

I realiteten kan Weitlings bog betragtes som en moderne afløser for Jørgen Larsens *Sønderjyllands Kirkehistorie* fra 1946. Som denne er bogen en enkelt mands forsøg på at give en samlet oversigt over den sønderjyske kirkehistorie i ét bind. Og det kan med det samme siges, at Weitlings bog repræsenterer et kolossalt fremskridt sammenlignet med Jørgen Larsens lille og populært anlagte skildring: Den er ikke bare næsten tre gange så stor, men den bringer også en gennemdokumenteret fremstilling ledsaget af stadige henvisninger til kilder og litteratur.

Weitling starter sin kronologiske fremstilling omkring år 800, hvor de frankiske kejsere begyndte at vise interesse for at inddrage det danske område i deres magtsfære, politisk såvel som religiøst. Centralt her står Ansgars missionsindsats, der meget naturligt søgte at vinde fodfæste i den danske by, der lå nærmest Frankeriget, Hedeby eller Slesvig. Den sydligste del af det danske område blev indfaldsporten for kristendommen, og der er ikke noget mærkeligt i, at de første danske biskoper (948) nævnes som hjemmehørende i Jyllands tre vigtigste vikingetidsbyer, Slesvig, Ribe og Århus. Endnu i anden halvdel af 1000-tallet var Slesvig ifølge Weitling »det vigtigste centrum for den kirkelige udvikling i Danmark i romerkirkens ånd« (s. 11), men derefter førte oprettelsen af ærkesædet i Lund i 1103/04 til, at Slesvigs rolle blev marginaliseret. Det hang ikke blot sammen med ærkesædets oprettelse, der placerede det kirkelige centrum i den modsatte ende af riget, men også med udskillelsen i be-

gyndelsen af 1100-tallet af Slesvig som et særligt hertugdømme. Den førte som bekendt til politiske stridigheder mellem den danske kongemagt og de slesvigske hertuger, der kom til at præge resten af middelalderen. Med de holstenske grevers overtagelse af hertugdømmet blev striden mellem konge og hertug også en strid mellem dansk og tysk, som kirken blandedes ind i. Selv om biskoppen af Slesvig fortsat var underlagt ærkebiskoppen i Lund, og Slesvig stift dermed en del af den danske kirkeprovin, knyttede bisperne sig som oftest til hertugmagten. Det førte til, at den første spire blev lagt til en kirkelig deling af hertugdømmet i en nordlig, dansksproget del med Haderslev – hvor der fandtes et såkaldt kollegiatkapitel – som centrum og en sydlig, tysksproget del med stiftsstaden Slesvig som centrum. Reformationen i 1500-tallet uddybede den kirkesprogsgrense, der var begyndt at aftegne sig allerede i senmiddelalderen, ved som konsekvens af overgangen til lutherdommen at indføre højtyisk kirkesprog i den sydlige halvdel af hertugdømmet. Derved fik tysk en position som »helligt sprog«, det skulle komme til at bevare fremover, uanset at omgangssproget i hvert fald blandt mange bønder på landet helt frem til 1800-tallet var dansk.

At reformationen fjernede ærkebiskoppen i Lund, betød en opløsning af middelalderens danske kirkeprovin, hvoraf Slesvig stift var en integreret del. Selv om den kirkelige enhed brød sammen i forbindelse med reformationen, var der til gengæld reetableret en politisk forbindelse mellem kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig med etableringen i 1460 af den personunion, hvorved den danske konge samtidig blev hertug af Slesvig. Diverse arvedelinger fra slutningen af 1400-tallet og frem betød dog en fortsat intern opsplitelse på det politiske og administra-

tive område, idet dele af Slesvig var hertugelige, andre kongelige. Fra omkring 1600 havde man særskilte superintendenter for de kongelige og de hertugelige (gottorpske) dele af hertugdømmerne. Det gav en manglende ensartethed i kirkestyret, som kom til at præge det kirkelige liv i de forskellige områder, og som indirekte atter kom til at understrege forskellen mellem nord og syd.

Weitlings grundige gennemgang af den kirkepolitiske, teologiske og fromhedsmæssige udvikling i 1500-, 1600- og 1700-tallet, da reformationen stivnede i en luthersk ortodoksi, som først udfordredes af pietismen og siden af oplysningstidens rationalisme, giver et godt indtryk af den komplicerede situation på det kirkelige felt. Impulser inden for det kirkelige område kom både syd fra, f.eks. igennem slesvigeres studier ved tyske universiteter, og nord fra via København. Især med hensyn til pietismens udbredelse mener Weitling at kunne se et tydeligt skel mellem det nordlige og det sydlige Slesvig. Igen var det kirkesprogsgrensen, der var afgørende for, hvorledes lægfolket modtog og responderede på nye kirkelige impulser som f.eks. den pietistiske vækkelse.

Nogen bestræbelse på at ændre på de sproglige forhold ud fra en national synsvinkel var der ikke for alvor fra kongelig side, heller ikke efter Frederik IV's inkorporation af de gottorpske dele af hertugdømmet Slesvig i 1721, og næsten alle de ledende kirkemænd og teologer i hele perioden efter reformationen var da også tysksprogede. Det var først den nationale vækkelse i 1830'erne og 1840'erne, der resulterede i en nationalitetskamp med konsekvenser også på det kirkelige område. Efter sejren i Treårskrigen søgte den danske regering igennem de berygtede sprogreskripter at ændre kirke- og skolesproget i Sydslesvig til fordel for dansk. Det førte til modstand, ikke bare fra de ofte slesvig-

holstensk sindede præster, men også fra det lægfolk, der siden reformationen havde betragtet tysk som sit »hellige sprog«. Efter preussernes sejr i krigen i 1864 drejedes udviklingen i modsat retning, og tysk kirkesprog trængte nu endegyldigt igennem overalt i Sydslesvig. De dansksindede, der stadigvæk var tilbage, dukkede hovederne for ikke at blive anklaget for unational opførsel. Her var kontrasten kolossal til situationen i Nordslesvig, hvor der skete en nationalpolitisk mobilisering, der også kom til at omfatte kirken. Da den statslige kirke fortykkedes, og gudstjenester på dansk også her forsøgtes afskaffet, kom grundtvigske frimenighedsdannelser til at spille en vigtig rolle, og selv inden for Indre Mission – som oprindeligt havde forsøgt at holde sig neutral i nationalitetskonflikten – meldte flertallet til sidst klart ud som danskorienteret. Og i 1920 blev Nordslesvig så også i kirkelig henseende genforenet med Danmark, idet man gik op i den danske folkekirke, mens den kirkelige betjening af det danske mindretal i Sydslesvig organiseredes af en særlig institution, »Dansk Kirke i Udlandet«.

Günter Weitling, der er i besiddelse af en teologisk doktorgrad og har et omfattende, overvejende tysksproget forfatter-skab om sønderjysk kirkehistorie bag sig, skriver med stor viden om og fortrolighed med sit emne. Hans egen baggrund som forhenværende præst og gymnasielektor med virke blandt det tyske mindretal i nord viser sig klart. I forhold til den stærkt danskorienterede holdning i Jørgen Larsens gamle fremstilling forsøger Weitling i langt højere grad at dele sol og vind lige i de omstridte nationale spørgsmål, eksempelvis bedømmelsen af sprogreskripterne. Velgørende er ikke mindst hans bestræbelse på at vikle den ældre sønderjyske kirkehistorie ud af den sammenvævning med den nationalpolitiske modsætning

mellem dansk og tysk, som tidligere forskning i en tradition, der startede med C.F. Allens bog om det danske sprogs historie i Sønderjylland (1875-85), indsatte den i. Her afspejler han – atter i modsætning til Jørgen Larsen, der skrev umiddelbart efter afslutningen på Anden Verdenskrig, og som i det daværende røre om Sydslesvig indtog en klar grænserevisionistisk position – nutidens mere stabile nationalpolitiske realiteter i det dansk-tyske grænseland.

Selv om Weitlings bog på alle måder repræsenterer et stort fremskridt i forhold til Jørgen Larsens sønderjyske kirkehistorie fra 1946, kan man dog ikke give den uforbeholden ros. Som indledningsvis påpeget forekommer afgrænsningen og vinklingen af stoffet ikke helt heldig, og på en vis måde giver bogen både mere og mindre, end den lover. På den ene side nærmer den sig en generel sønderjysk, for ikke at sige slesvig-holstensk kirkehistorie; på den anden side mangler den i sit helhedsbillede af den kirkelige udvikling i Sydslesvig den undtagelse, som Flensborg – hvor man igennem alle omskiftelser har bevaret et dansk gudstjenesteliv fra reformations-tiden til i dag – repræsenterer.

Også på en anden måde er undertitlen »Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920« misvisende. Synsvinklen i Weitlings fremstilling kan på ingen måde siges at være, at det slesvigske hertugdømmes kirkehistorie skal ses som en del af den kongerigske kirkehistorie, for koblingen til den almene danske kirkehistorie er i virkeligheden meget ringe. Bare en gennemgang af bogens litteraturliste afslører, at Weitlings kendskab til dansk kirkehistorie bygger på nogle ganske enkelte værker af oversigtsmæssig art. Ikke blot al nyere forskningslitteratur, men også selve det store standardværk om emnet, *Den Danske Kirkes Historie* (8 bind, 1950-66), savnes således. Det betyder, at vi generelt får

en fremstilling med et forholdsvis snævert lokalt fokus, men tillige at vi på en række punkter får en utilfredsstillende behandling af forskellige delaspekter af den sønderjyske kirkehistorie, fordi forfatteren ikke ved, at der faktisk foreligger en rigsdansk forskning herom. Som blot et enkelt eksempel kan nævnes, at Weitling skildrer den middelalderlige kirkes administrative inddeling i såkaldte sysselprovstier uden brug af Troels Dahlerups grundlæggende disputats herom, selv om denne faktisk behandler Slesvig stift på linie med de andre danske stifter (s. 110f, jf. Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, København 1968, s. 185-204).

I realiteten bygger Weitling næsten udelukkende på den forskning, dansk såvel som tysk, der eksplicit har beskæftiget sig med sønderjysk og slesvig-holstensk kirkehistorie. Derfor bliver hans fremstilling bedst, hvor der findes en ny og up to date forskning, mens den kan virke lidt almodisch, hvor dette ikke er tilfældet. Til en vis grad rådes der bod herpå igennem en løbende, om end ikke fuldstændig systematisk inddragelse af trykt kildemateriale. Derimod er det næsten kun omkring Weitlings eget speciale, den indremissionske vækkelsesbevægelse i den preussiske tid, at det meget righoldige utrykte kildemateriale til sønderjysk kirkehistorie udnyttes.

Per Ingeman

Lars N. Henningsen og Johann Runge: *Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921*. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 56, 2006). 280 sider, ill., 168,00 kr. eller 22,00 euro.

Siden 1500-tallet har der uden afbrud været et dansk prædikenembede i Flensborg. Gudstjenesterne foregik i Helligåndskirken, som var en del af det gamle

franciskanerkloster, der var i brug for byens fattige og syge. Gudstjenesterne var beregnet på tjenestefolk, søfolk m.v., som udgjorde byens kontakter nordpå, men disse befolkningsgrupper var alt andet end økonomisk stærke, og det betød lave indtægter for den danske præst, hvilket var et stort problem. Dertil kom, at de indtægtsgivende kirkelige handlinger ikke foregik ved denne kirke, men hos de tyske kolleger – ikke mindst i Marie Kirke. Det danske embede var meget lille og blev varetaget af byens råd. Helligåndskirken stod således i skyggen af byens tyske kirker. Den tyske gudstjeneste var nu engang den fineste. Den blev holdt af de tyske sognepræster, mens den danske gudstjeneste blev varetaget af den lavest rangerende præst i byen.

Denne bog giver et glimrende indblik i disse danske præsters vilkår. Det var ikke ligefrem et ønskejob at være dansk præst i Flensborg. Det har sikkert ikke været noget kønt syn at se præsterne slås om kaldsindtægter eller om de tyske »sjæle« i Marie Sogn m.v. Både i 1600- og 1700-tallet kæmpede den danske præst for en bedre stilling i form af et dansk-tysk dobbeltembede. Efter 1668 blev danske gudstjenester alene begrænset til Helligåndskirken. Det betød, at der for alvor var tale om en dansk prædikantmenighed. Kirkegængerne var imidlertid stadig formelt bundet til byens tyske sognemenigheder.

Der siges ikke meget om gudstjenesternes liturgiske og hymnologiske indhold. Derimod omtales præsterne og det danske kirkesprog ved gudstjenesterne. Helligåndskirken forblev et bolværk for det danske kirkesprog, omend gudstjenesten i perioder havde meget lidt tilslutning. Men hjælpen kom i årene 1838-40 med den vågnende nationale konflikt mellem dansk og tysk sprog i Slesvig. Opdelingen i flertal og mindretal fandt sted. Hermed blev der i Flens-

borg skabt nyt liv i den danske gudstjeneste. Kongen (Christian VIII) holdt i disse år sin hånd over Helligåndskirken og det danske prædikenembede, som blev angrebet fra slesvig-holstensk side. Det blev nu klart, at den danske præst i Flensborg ikke alene havde en rent kirkelig opgave, men at kirken var en del af stedets folkelige kultur og dermed en forsvarspost for det danske sprog.

Med sejren i den dansk-slesvigske krig 1848-50 blev det danske kirkeliv et væsentligt led i tidens nationale arbejde med den ejderdanske politik. Der blev i årene 1851-64 oprettet en slags fri- eller valgmenighed med egen dansk skole, bibliotek m.v. i Flensborg – og det før man med valgmenighedsloven i 1868 kendte til denne type menighed i kongeriget (undtagen St. Petri tyske menighed i København) og før man i 1855 fik loven om sognebåndsløsning. Man tog udgangspunkt i den frie ret til at beken- de sindelag. Det betød, at denne menighed ved Helligåndskirken havde danske medlemmer på tværs af sognegrænserne i Flensborg by. Hvor Helligåndskirkens og dens menighed tidligere var bystyrets ansvar, blev det nu et statsanliggende. Menigheden voksede og bestod hovedsagelig af håndværkere og svende, men også af en del embedsmænd. I spidsen for denne menighed stod G. Fr. A. Graae, der var præget af national begejstring, og som ofte havde en polemisk optræden over for embedsmænd og ikke mindst Slesvigs biskop.

Efter nederlaget i 1864 måtte Graae tage sin afsked og menigheden blev op- hævet, idet dens medlemmer blev ført tilbage til Flensborgs tyske sogne. Man vendte tilbage til ordningen med et dansk prædikenembede som før 1850 (under Marie Kirke). Man kan undre sig over, at det danske gudstjenestesprog overlevede disse år, hvilket ikke mindst skyldtes Hans Jürgen Carstens – den danske menigheds præst i årene 1869-

1900. Måske skyldes det også, at selv tyske kirkefolk erkendte betydningen af danske gudstjenester.

Men i år 1900 blev de danske gudstjenester indskrænket til det halve. Det danske mindretals kamp for eget kirkeliv med flere danske gudstjenester skildres som en del af hele det danske mindretals politiske kamp for at undgå en »germanisering«. *Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn* blev stiftet i 1905. Formålet var at støtte afholdelsen af dansk gudstjeneste i Flensborg i en vanskelig tid. Ved genforeningen i 1920 blev båndet til den slesvigske evangeliske landskirke brudt. Dernæst blev en ny menighed omkring Helligåndskirken dannet under organisationen *Dansk Kirke i Udlandet. Dansk Kirke i Sydslesvig* blev grundlagt i 1921.

Den danske gudstjeneste i Flensborg holdt i årene 1588-1921 sammen på den danske evangeliske kirke i Slesvig. Bogens tese må derfor siges at være, at kirkesproget har været ryggraden for danskheden i Flensborg. Men man savner i bogen en bredere analyse af Flensborg-folkets sprog- og kulturgrænser. Spændingsfeltet dansk-tysk må i den førnationale periode have været omfattet af mere end kirkesproget og præsterne. Hvordan hørte kultur, sprog og kirke sammen for danske Flensborg-borgere i den førnationale periode? Dette har man i langt højere grad omtalt for den efterfølgende tid fra 1800-tallets midte, hvor sprogsagen for alvor blev bragt sammen med den politiske nationale kultur og kirken. Skildringen af perioden 1838-1921 giver da også en langt bedre helhed. Rosende må det siges, at der for alle brugshistorikere er samlet et omfattende materiale i denne bog om Helligåndskirken og dens danske præster i Flensborg.

Jens Rasmussen

LANDSKABS- OG LANDBRUGSHISTORIE

Kristiansen, M. S. & Møller, P. G. (red.) 2006: *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Beretning fra et seminar på Skarrildhus november 2003. (Landbohøjskolehistorisk Selskab, 2006). 218 sider. 248 kr.

»Bygder« er en samling af beretninger fra et seminar på Skarrildhus i november 2003, publiceret som artikler. Det historiefaglige bygdebegreb, som især Erland Porsmose og Per Grau Møller har stået faddere til, var i centrum for drøftelserne, men også det etnologiske bygdebegreb blev fremlagt. Inden for den ramme har man ønsket at fokusere på kulturelle og regionale variationer i det danske landbrug gennem 2500 år. Artiklerne holder sig i hovedsagen inden for det nuværende Danmarks grænser (den sydsandinaviske landbrugs-slette), og publikationen er delt op, lige som seminaret, i indlæg om bygdebegrebet i historie og etnologi, derefter følger bidrag, der kredser om betydningen af godsstruktur og handel for det middelalderlige landbrug, et enkelt indlæg behandler forskelle i landbebyggelsen gennem jernalder og vikingetid, derefter følger en række bidrag om de sidste 200 års landbrugsudvikling, og artikelsamlingen afsluttes af et par regionalt set mere snævre bidrag under det overordnede tema.

Det oldnordiske begreb »bygd« er genoptaget i nyere dansk eller lånt fra norsk. Det betegner enten en mindre bebyggelse uden landsbymæssigt præg (ofte i modsætning til ødemark), en beboet egn eller landområde (ofte i modsætning til by), en landsby, eller et større landområde, der administrativt udgør en helhed for sig som del af et landskab (ODS). Interessant nok var bygdebegre-

bet altså udgået af dansk, utvivlsomt fordi dets meningsindhold var udtømt, og at det ikke har fundet en fast indlejring i nutidig dansk sprogpraksis, vidner de mange forskellige betydninger om. I »Vikingetidens Danmark« (1977) karakteriserer Aksel E. Christensen en bygd som et område med fælles sammenhængende geografi og med fælles retsinstitution, kornmål og dialekt, mens den svenske etnolog Sigfrid Svensson i »Bygd och yttervärld« (1942) anvender begrebet på et område, inden for hvilket indbyggerne står i nærmere berøring med hinanden end med dem udenfor, og hvis kultur er blevet ensartet gennem et fællesskab i traditioner og historiske forudsætninger (193).

Bygdebegrebet stod altså til disposition. Det blev først optaget i etnologi, i de senere årtier også i historiefaget som betegnelse for en model af de middelalderlige bebyggelses- og landbrugsforhold. Modellens essens er, at det middelalderlige kulturlandskab kan opdeles i fire bygdezoner, kyst, slette, skov og hede, kulturbygder, der knytter sig til landets bonitetsvise fordeling, dvs. dets godhed til nyttiggørelse af arbejde inden for rammerne af givne driftsmåder, og under indtryk af samfundsmæssige situationer som ejerforhold, afgifter, handel. Hvis landbruget udelukkende sigter på subsistensen, er forholdet mellem bygd og økotyper temmelig direkte, hævder modellen, men hvis det også reguleres af andre hensyn, som betaling af afgifter eller afhængighed af et ydre marked, kan billedet fortæges. Ved læsningen bliver det klart, at det er dette historiefaglige bygdebegreb, som primært stod på dagsordenen, og at det inden for denne ramme var studier i kulturelle og regionale variationer, både for at angive bygdebegrebets spændvidde og for at

teste dets analytiske brugbarhed i en større tidsmæssig (og rumlig?) ramme. Det etnologiske bygdebegreb spiller derimod ingen væsentlig rolle i publikationen, og man kan undre sig over, hvorfor det er medtaget i den åbenlyse historiefaglige diskurs.

En model betegner i historiefaget påstande om mulige, tænkelige indbyrdes sammenhænge mellem fænomener. Modellen er en foreløbig eller afgrænset version af en teori. En model er samtidig en forenkling – en stiliseret eller idealiseret fremstilling, hvori vigtige træk er isoleret og fremhævet på bekostning af detaljen. Et nøgleproblematik for seminaret synes at have været, om detailstudier viser sig så stærke, at de påvirker modellens helhedsbetragtning, for modelleres chancer for at overleve hviler netop på overensstemmelse (med rester), analytisk potentiale (som redskab) og operationalitet (som styringsmiddel).

Emnet er omfattende og behandlingen temmelig umulig. Alle er fuldstændig klare over, hvad de taler om, men ikke alle har været klar over, om det var skoven eller træerne, der stod til drøftelse. Fraværet af disciplinering skyldes formentlig det åbne udlæg, derfor er det temmelig vigtigt under læsningen af de forskellige artikler at holde sig for øje, hvor forfatterne er henne i forhold til modellens tid og temaer, eller om de forholder sig til noget andet end det historiefaglige bygdebegreb, hvad de etnologiske bidrag gør.

Erland Porsmose lægger ud med en præsentation af sit bygdebegreb, artiklen følges af Bjarne Stoklund, der giver en oversigt over studiet af regionale variationer i en etnologisk kontekst. De følgende bidrag kredser om regionale forskelle i det middelalderlige landbrug og drøfter ad den vej det historiefaglige bygdebegrebs rækkevidde. Carsten Porskrog Rasmussen behandler de re-

gionale mønstre i det slesvigske landbrug i 1700-årene og konstaterer, at forholdene i denne egn på denne tid gør det historiefaglige bygdebegreb mindre anvendeligt, dels på grund af landskabet (marsk, geest og østland), dels på grund af godssystemerne, deres udbredelse og markedsforhold, som hver for sig havde en væsentlig indflydelse på landboforholdene i denne tid. Kystens forhold belyses af Mette Guldborg, som med Poul Holm konkluderer, at en bygdehistorisk definition af kystzonen bør tage udgangspunkt i den faktiske ressourcemæssige udnyttelse af alle kystnære aktiviteter, men at netop foranderligheden vanskeliggør en mere nuanceret opdeling. De to følgende bidrag fokuserer på byernes og markedets betydning for landbruget. Søren Bitsch Christensen konstaterer, at købstæderne udvidede deres merkantile herredømme i perioden ca. 1450-1800 og modvirkede regionale specialiseringer i produktionen i større stil. Bjørn Poulsen taler for, at markeds kræfter i form af ydre efterspørgsel/byernes behov indvirkede på det danske landbrug allerede fra 1100-årene og medvirkede til at forstærke og uddybe de regionale forskelle.

De følgende bidrag bevæger sig langs kanten af det historiefaglige bygdebegrebs tidslige kerneområde. Dorthe Kaldal Mikkelsen giver en oversigt over gårdenes udvikling gennem jernalder og vikingetid og tolker deres forandring som et udtryk for delvis lokale ændringer i landskabsudnyttelse, organisering og social struktur, men konkluderer intet om bygdeinddeling, formentlig fordi begrebet er mindre relevant i den sammenhæng. Per Grau Møller ser på de sidste 200 års agrare udvikling og følgerne for de tidligere markante forskelle i bygdeinddelingen, Tommy Dalgaard behandler ændringerne i landbrugets driftsformer i de sidste 50 år, og Jørgen Skovbæk redegør for de regionale for-

skelle i dagens landbrug. Begge konkluderer, at det moderne landbrug nok stadig er knyttet til naturgivne og økonomiske forhold, men at de samfundsmæssige og politiske faktorer spiller så stærkt ind, at det historiefaglige bygdebegreb må udfases.

Artikelsamlingen afsluttes af to bidrag om enestegårde på Fyn i 1600-årene (Adam Tybjerg Schacke) og i det nordvestlige hjørne af det tidligere Ringkøbing amt i 1600- og 1700-årene (Ellen Damgaard). Begge anfører, at besiddelsesforholdene spillede en afgørende rolle for denne type af bebyggelse. Ind imellem disse to artikler behandler Johannes Møllegaard i et interessant studie Salling belyst som bygd 1500-1800 ud fra et etnografisk bygdebegreb, der definerer en bygd som et kulturelt ensartet geografisk område. Artiklen er redaktionelt malplaceret, men befriende, for de forskellige vidensfag bidrager på hver sin måde til en samlet fond af viden om og vinkler på fortiden.

Grundsubstansen i det historiske bygdebegreb synes umiddelbart indlysende. Mennesker har efter deres evne og vilkår forholdt sig til udnyttelsen af de økologiske naturtyper. Men det er tilsyneladende kun i en bestemt fortidig situation med et intensivt, middelalderligt lavteknologisk landbrug, at ressourcudnyttelsen når et sådan leje, at bebyggelsen kan adskilles efter økologiske zoner, mens inddelingen og dermed bygdebegrebet taber i relevans både før og efter og måske også andre steder, end på den sydsandinaviske landbrugslette. Artiklerne vidner derom, men man når ikke meget længere end til at kradse i modellens overflade og angribe dens flanker. Før middelalderen udhules bygdebegrebet af ældre, mindre intensive driftsformer, fra højmiddelalderen af ydre marked og godsstruktur, i vor tid af industrialisering og rigid politisk styring.

Modeller er foreløbige eller afgræn-

sedede versioner af teorier. De er ukomplette. Det overordnede spørgsmål, som ingen tager stilling til, er modellens tids- og stedlige rammer. De fleste aner kender, at landbruget på den sydsandinaviske slette overgik fra artd til plov i 1100-1200-årene (om dateringsproblematikken, se Carelli 2001), at befolkningspres synes at være et hovedmotiv, og at det mere intensive landbrug krævede en flytning af bebyggelsen til steder, som var velegnede for det nye landbrug. Konsekvensen af pløjning er forbrug af jern, der er oparbejdet eller bunden energi. Efter midten af 1100-årene tyder alt på, at det hjemlige energibehov til jernindvinding væsentligt overskred den årlige tilvækst, forbruget af træ til mange andre formål taget i betragtning. To geografisk adskilte producentgrupper blev afhængige af hinanden for deres livs opretholdelse, den ene havde behov for redskabsjern på grund af slidtabet ved årlig pløjning, den anden befandt sig, hvor ressourcer til jernfremstilling forekom i rigeligt mål, men hvor naturforholdene gjorde fødeproduktion vanskelig. Den kraftige byanlæggelse og stærke infrastrukturudvikling ca. 1150-1225 mere end antyder, at handel ikke skal ses som et appendiks til den produktive udvikling på landet, men som en grundlæggende forudsætning for etableringen og opretholdelsen af produktionen og dermed af det bygdebillede, som modellen søger at beskrive. Landboerne lå ikke primært under for ydre efterspørgsel eller byernes konsumtionsbehov, som byhistorikerne bliver ved med at stirre sig blinde på, men havde solgt deres sjæl til behovet for en nødvendighedsvare for at kunne overleve, fanget som de var i en fælde af befolkningspres med tilhørende krav om indre kolonisering og et fungerende marked. Det var en delikat balance med voldsomme konsekvenser for samskudviklingen.

»Bygder« er som mange andre symposiumsrapporter en blandet fornøjelse, et skud spreddehagl. Man har opstillet et (noget uklart) målfelt og bedt forskellige fagfolk om at fyre løs. Som altid i den slags sammenhænge rammer nogle mere centralt og bredt end andre, og bidragene er også her meget forskellige af lødighed, spændende fra oversigter uden noter eller problematisering, over ideskitsler og udkast til godt gennemarbejdede og egentlige videnskabelige artikler, der belyser en problematik og rejser spørgsmål af væsentlig betydning for forskningen.

Men »Bygder« er også interessant i en historiografisk sammenhæng. Historiens store fortælling er brudt sammen, forlyder det. Det skete, da historikere måtte afgive deres standsautoritet, ofre det objektivistiske vidensideal og opgive det materielle kildebregreb til fordel for et funktionelt og med det overgive fortiden til fortabelse i de mange historiers kludetæppe. Forskelle og forskellighed synes at være tidens løsen – de lokale sandheder, de differentierede virkeligheder, de forskellige perspektiver, der vanskeligt lader sig forene – lagt frem i en hærskaar af historiske studier, der søger at dokumentere, at fortidig virkelighed er og var mere differentieret, end som så (efter Simonsen, D. G. 2003: *Tegnets tid*. København, s. 11f.) De mange italesættere af fortiden er en konstant udfordring, som kræver det yderste af soliditet i det faglige grundlag og gør det vanskeligt for modeller at overgå til teori. Det er et demokratisk sundhedstegn for vores fag.

Jørgen Elsøe Jensen

Svein Haaland, *Lyngheden gennem årtusinder. Det europæiske hedelandskab*, oversat af Niels Hörlück Jensen. (Syddansk Universitetsforlag, 2006). 160 s., ill. 198 kr.

Heden er et kulturlandskab på retur. Det vidste allerede H. C. Andersen, da han i august 1859 i en vogn mellem Randers og Hjeremind skrev »Lyngen er et pragtfuldt Teppe/ Blomstrer mylre milevidt./ Skynd Dig, kom, om føie Aar./ Heden som en Kornmark staaer!«. I det væsentlige fik Andersen ret i sin forudsigelse, men stadig findes der et europæisk hedelandskab, der strækker sig langs Atlanterhavs- og Nordsøkylen fra Portugal til Norge. Man skønner, at ca. 20% af 1800-tallets heder er bevaret i vore dage. Hedelandskabet før og nu er emnet for denne bog, som udmønter resultaterne af et EU-projekt, Heatcult-projektet. Bogen er foreløbig kommet på fem sprog, og projektet har også sat sig spor i to vandredstillinger samt i en præsentation på EXPO2000 i Hannover, så formidlingen af dets resultater er i orden.

Det er tale om en vidende og oplagt præsentation af emnet, som dygtigt præsenterer de mangeartede fremtrædelsesformer som heden og hedebruget har i nord og syd. Illustrationerne er helt i top, og alt er særdeles pædagogisk fremlagt. Målgruppen er alle interesserede, og der er lige vægt på det kulturhistoriske og det biologisk-botaniske stof. Det fremstår klart, at hederne er menneskeskabte, et produkt af agerbrugets indførelse for 5000 år siden, der forudsætter en konstant vedligeholdelse. Et kapitel behandler den regelmæssige afbrænding af hedearealerne, der er nødvendig for, at de ikke springer i skov. Mellem hver 7. og hver 15. år skal der foretages kontrollerede lyngbrande, der sikrer den enkelte bonde en blanding af ung, moden og gammel lyng. Derudover finder man gode afsnit om hede-gårdenes byggekik og hedebrugets former, om hedeplanter og husdyr, og om planter og dyreliv. Der er naturligvis også en behandling af hederne i kunst og litteratur, hvor H. C. Andersen er en

af repræsentanterne for 1800-tallet opdagelse af disse førhen så ildesete områder. Hedebrugets økologiske samspil med naturen er en hovedsag for bogen. Lyngen kunne ud over til helårsgræsning bruges til et utal af formål så som strøelse under dyrene, risgærder, tagdækning, riskoste, brænde, fyld i sengebunde og dyner samt riskoste. Bogen skjuler det ingenlunde, men der er i den nok lidt begrænset fokus på, at hedebrug ikke kun rummer bæredygtighed og økologisk balance. Det udbredte såkaldte »Plaggenwirtschaft«, hvor udmarkerne skrælles for tørv til brug som gødning i indmarkerne samt til brænde og til tætning af husvægge, førte uundgåeligt til udpining af landskaberne. Befolkningsvækst og overgræsning kunne i tidligmoderne tid kun alt for let føre til erosion og sandflugt. Skulle man ønske sig mere, var det måske en lidt mere afvejet diskussion af hedesystemets bæredygtighed og dets historisk vekslende udbredelse og former. Man kan også finde et par småfejl: Humle blev ikke brugt til ølfremstilling fra 1300-tallet, men allerede fra 1200-tallet, og Olaus Magnus skildrer naturligvis ikke »pasningen af bier i Tyskland«, men i Norden. Alt i alt er der imidlertid tale om en smuk lille bog, der vil glæde de mange, som tager del i den udnyttelse af hederne, der er den mest givtige i vore dage, nemlig turismen. Det kan udregnes, at de årlige indtægter pr. ha. i en hollandsk hedepark er 4000 kr. Den stigende regning på naturværdiers pris er symptomatisk, men samtidig det, der kan garantere hedernes overlevelse i fremtiden.

Bjørn Poulsen

Bo Fritzboeger: *A windfall for the magnets. The development of woodland ownership in Denmark c. 1150-1830.* (Syddansk Universitetsforlag, 2004). 432 s., 298 kr..

Bogen er forfatterens disputats, som blev forsvaret i oktober 2004. Det er en flot, klassisk bogudgivelse i omslag trykt på lækkert papir velegnet til at gengive de mange illustrationer, som bogen rummer. Udstyret er også i orden med en stor velstruktureret litteraturliste samt et fyldigt index for både stednavne samt emneord. Mindre klassisk er, at udgivelsen er sket på engelsk. Det er selvfølgelig en nødvendighed, hvis man vil deltage i den internationale forskningsdiskussion, da det danske sprogområde er relativt begrænset. Oversættelsen er gennemført i et klassisk engelsk sprog, men indholdsmæssigt falder det næppe så heldigt ud vurderet med engelske briller, da en del udtryk er særegent danske inden for disputatsens emneområde, f.eks. udtrykket 'enemærke', som så må forklares. Tilsvarende benytter forfatteren i noterne at gengive mange uddrag fra kilderne på »gammeldansk«, mens de i selve teksten er oversat til moderne engelsk. Derved må en hel del sproglige nuancer gå tabt for udlændinge. I sidste ende kan man også diskutere, om forskningsfeltet internationalt er så stort, at det berettiger til udgivelsen på engelsk frem for en dansk-sproget udgave af disputatsen, hvor man med et nationalt skovhistorisk emne måske ville kunne vinde mere udbredelse i hjemlandet. Resultaterne kunne publiceres på engelsk i artikelform til det særligt interesserede publikum. Det er selvfølgelig en afvejning, som forfatteren har gjort sig.

Emnet er en skovhistorie med en særlig ejendomsretslig vinkel. Forfatteren forsøger med sit indgående kendskab til skovens udvikling at sætte fokus på ejendomsbegrebets udvikling. Selv om fokus er på skovene, bliver temaet udbredt til hele samfundet, da det er umuligt at fokusere alene på skovene. Til gengæld er der efterhånden rift om skovene, da der bliver knaphed på deres

ressourcer, og det skærper de ejendomsretlige spørgsmål i hele samfundet, netop udtrykt omkring skove. Det er genialt set, at retshistorien kan belyses med denne vinkel. Til gengæld må det også klart siges, at det er historikeren, som behandler materialet og ikke en jurist – det ville der givetvis være kommet en helt anden disputats ud af. Perioden af handlingen dækker strækker sig fra den tidlige middelalder, hvor vi begynder at få skriftlige kilder, der kan belyse ejendomsretlige spørgsmål, f.eks. landskabslovene, og frem til 1830 der er sat som den grænse, hvor ejendomsretsspørgsmålet er (stort set, viser det sig) afklaret, ved at al skovbesiddelse er i individuelt særeje. Det som værket handler om er meget kort fortalt overgangen fra fællesdrift og –eje til denne individuelle besiddelsesret, som vi kender i dag.

Disponeringen i værket er kronologisk i tre hovedperioder: 1150-1350, 1350-1750 og 1750-1830. Men forinden er der et større indledende afsnit om ejendomsbegrebets udvikling på europæisk plan og specielt møntet på skove. Afsnittet giver en god indføring i de komplicerede juridiske termer på området og diskuterer specielt rækkevidden af begrebet i de tidligste perioder, hvor fællesejendom med en senere tids norm kan opfattes som noget ukomplet, uudviklet, men i det hele taget står noget uafklaret indholdsmæssigt. Ejendomsret handler ikke så meget om relationen mellem personen og selve genstanden som om sanktionerede relationer mellem personer, der udvikler sig fra tingenes tilstedeværelse og retten til at bruge dem (s. 23). Derved bliver ejendomsretsspørgsmålet klart et magtspørgsmål i samfundet. Når det gælder skove, kan det konkretiseres til, at 3 faktorer er med til at forme hele spektret af skovejendom: aktuel skovudvikling (i landskabet), truslen om mangel (på træ)

samt udøvelsen af magt (s. 55). Kapitlet ledsages af nogle glimrende skitser af hvordan problematikken om forskellige ejendomsretsformer kan tage sig ud: *alminding* hvor alle uindskrænket har ret til udnyttelse, *overdrev* hvor bestemte bebyggelser har retten, *fællesskove*, hvor der ganske vist er sket en territorial opdeling, men hvor udnyttelsen sker i fællesskab, og endelig *skovlodder*, hvor individuel udnyttelse finder sted på de udskiftede lodder. Hele dette samspil mellem disse forskellige former er styrende gennem perioden. Samtidig optræder der vandrette og lodrette fællesskaber, hvor vandret betyder fælles udnyttelse af den samme ressource mellem forskellige ejere/brugere, f.eks. overskov (de høje stammer til tømmer og evt. brændsel) eller underskov (gærdselskov, brænde mv.) eller græsning, mens lodret betyder, at flere forskellige ejere og/eller brugere udnytter det samme område – f.eks. er retten til olden(svin), som bønderne kunne have, betinget af overskov med træer der kan producere olden. Denne multifunktionalitet i skoven betyder, at flere forskellige former for udnyttelse og ejendomsret er på spil samtidig.

For højmiddelalderen er det småt med kilder til at belyse et forhold som ejendomsret. De vigtigste kilder er af normativ karakter, nemlig de regionale landskabslove. Begrebet *alminding* optræder i mange sammenhænge som et ret diffust begreb, der kan dække over både skov og overdrev, men hvortil der er fri adgang. Men målt på antallet af omtaler behandler lovene egentlig indgående ejendomsretlige spørgsmål, og hvis man tolker denne normative kilde som udtryk for faktiske forhold, var der mange individuelle besiddelsesforhold til jord og skove – og relativt set betydeligt flere end der kan dokumenteres fra den senere periode. Der er nok ikke tale om en overgang til fællesskove fra indi-

viduelt ejede skove, men snarere om at kildematerialet ikke giver vidnesbyrd om fællesskove, hvor der ikke var de samme retlige problemer med at fastslå eller sikre besiddelsesforholdet. Til gengæld giver lov materialet indtryk af, at der var begyndende (stedvis) mangel på skov og træ.

I den følgende periode, der dækker over 400 år, skete der en styrkelse af de feudale relationer mellem godsejer og fæster, som også fik betydning for forandringer i udnyttelsen af og rettingerne til skove, samtidig med at statsmagten også styrkede sine greb. For det første betød det en gradvis overgang fra fællesejede skov til skove i særeje, typisk som enemærker hos en godsejer. For det andet betød det, at stort set al horisontalt fællesskab omkring overskov forsvandt – en skov havde nu kun typisk en ejer. For det tredje betød det en styrkelse af den vertikale deling af skovene, hvor en godsejer havde retten til overskoven, mens bønderne havde underskoven og græsningen. Forfatterens hypotese er, at det er et resultat af social uro i senmiddelalderen, kombineret med knaphed på træ, som gjorde, at en deling af ressourcerne på denne måde blev tvunget igennem. Hypotesen er interessant, men forekommer noget tyndt underbygget.

Også bøndernes skove kunne blive loddelte, mens driften fortsat var i fællesskab. Der viser sig mange særlige levn af ældre ejendomsforhold, når selvejere med en skovlod kunne få udvist træ i egen skov af kongelige embedsmænd – dog uden at skulle betale herfor. Ligeså må den generelle ret i Danske Lov (1683) til udvisning uden betaling af tørveskær, brænde og hegnsmateriale opfattes som en kompensation for godsbesiddernes beslaglæggelse af overskoven. Derfor kunne det også være vanskeligt at effektuere straffe for skovtyveri, da det hos almuen opfattedes

som legalt at tage det træ, som man havde behov for. Multifunktionaliteten i skovene med udnyttelse af tømmer, brænde, gærdsel, olden, græsning og jagt viste sig klart i denne periode, hvilket kunne have uheldige konsekvenser. F.eks. ville en total udnyttelse af underskoven fra bøndernes side være døden for overskoven, der ikke ville få fornyelse. Og tendensen gik helt klart i retning af, at skoven reduceredes kraftigt i perioden, selv om forfatteren ikke direkte analytisk kobler de to ting sammen, men der er ingen tvivl i bogen om, at der er en sammenhæng.

I det sidste hovedafsnit beskrives reformperioden, som betød en overgang til individuel skovejendom samt afskaffelse af alt fællesskab omkring udnyttelsen af skovene. Eller næsten, for forfatterens analyse viser, at i 1830 var der stadig i 1/6 af fredskovene vertikalt fællesskab omkring overskov og græsning. Fredskovsloven af 1805 var skelsættende både som udskiftningslov, der konstituerede den individuelle ejendoms- og brugsret til den særskilt indhegnede skov, og som en lov der fremmede overskovsdriften og dermed vendte nedgangen i skovarealet. Men allerede før 1805 var der tendenser til tilsvarende reformer med skovforordningen af 1781 for de kongelige skove (den kom samtidig med den store udskiftningslov for agerjorden), og der var allerede initiativer i gang på private godser. Samtidig begyndte også nye tiltag inden for skovdriften med inspiration fra tyske skovfolk og Gram/Langens konkrete reformer. 1805-skovforordningen var enestående i europæisk sammenhæng, og lige så enestående var, at der i Danmark i løbet af 1800-tallet ikke udviklede sig store konflikter omkring skovtyveri som der gjorde i de fleste andre europæiske lande. Forfatteren giver desværre ikke nogen bud på, hvorfor det forholdt sig sådan.

Alt i alt er det en spændende, velskrevet disputats om et meget videre emne end blot skovhistorie: det handler om magtrelationer i en 700-årig periode i det danske samfund, som ændrede sig radikalt i perioden, og hvor skovene også formindskedes voldsomt. I dette spændingsfelt udspiller disputatsens emne sig omkring ejendomsretlige spørgsmål. Bogen løfter sig til europæisk udsyn, samtidig med at der er overblik over den nationale udvikling. Blot kunne man ønske sig, at der var flere analyser på grundlag af de mange kilde-nære udsagn og –citater i den i øvrigt velstrukturerede bog.

Per Grau Møller

Paw Stylsvig Jeppesen: *Myten om den lykkelige selvejerbonde. Studier i fæste- og selvejergårdmænds vilkår i de midtfynske sogne Gestelev og Vantinge*. (Landbohistorisk Selskab, 2006). 157 s.

Den foreliggende lille bog er et tidligere speciale, der er udsendt uden omskrivninger eller særlige tilrettelæggelser i Landbohistorisk Selskabs studieserie. Det betyder, at bogen har alle de afsnit, der er nødvendige for at honorere kravene til et speciale, men som ikke nødvendigvis vedkommer en sagesløs læser. Vi skal således halvt gennem bogen, inden det begynder at blive interessant.

Der kunne ellers være kommet noget spændende ud af det foreliggende materiale, hvis det var blevet omskrevet til en helt anderledes fokuseret artikel. Emnet er selvejets etablering i to fynske sogne og en sammenligning med vilkårene for de nye selvejere og de tilbageblevne fæstere. Overgangen til selveje forløb nemlig helt forskellig i to nabosogne Gestelev og Vantinge på Midtfn. Den første gruppe selvejere i Gestelev købte deres fæstegårde i 1796, næste gruppe i 1831, mens vi skal helt frem til 1918,

inden alle i nabosognet Vantinge var blevet selvejere. Dette giver en fin mulighed for at sammenligne de økonomiske forhold for selvejere og fæstere inden for samme topografiske område. På selvejernes udgiftsside står udbetaling af købssum, forrentning og afdrag på lån, mens de tilsvarende udgifter for fæsteren er indfæstning, landgilde, hoveri og småredsel. Stylsvig Jeppesen kommer til det resultat, at der i perioden 1830-1865 var en forbavsende lighed i de gennemsnitlige udgifter til brugsretten for fæstebønder og selvejere, men mellem 1850 og 1855 fik fæstebønderne afløst deres hoveri med en høj kornafgift, ligesom de nye fæstere fra 1870 både måtte yde en højere kornlandgilde og betale en højere indfæstning. Fra 1890 vendte forholdene. Der foregik en jævn stigning i fæstebetingelserne, mens de bondeejede gårde steg kraftigt i handelsværdi.

Det er dog et spørgsmål om Stylsvig Jeppesen får alle facetter af hoveriet med i sine beregninger. Han opfatter den bevarede 1773 forening, som han kalder den, som dækkende for alle bøndernes hoveriforpligtelser. Den gjaldt imidlertid kun småhoveriet, mens avlingshoveriet var blevet frigivet efter Struensee's fald. Desuden omregnes hoveriet til for lav en takst, idet han kun sætter det til udgift med en almindelig daglejeløn og derved ser bort fra udgifterne til heste og redskaber i spanddagene. Ulemperne ved hoveriet var også spildtiden og problemet med, at hovbonden kunne blive kaldt til hove, når det gode vejr ellers gav ham forhåbninger om at få sit eget korn indhøstet. Hvordan kan man værdisætte den slags? Det afstår forfatteren også klogelig fra.

Stylsvig Jeppesen gør selv opmærksom på, at det kun er de årlige udgifter, han har sammenlignet. Han har ikke taget højde for den opsparing, der skete i selvejgårdene. Eller den eventuelt højere so-

ciale anseelse, der var forbundet med at være selvejer. Det første kunne godt være vist ved at inddrage selvejerens senere salgspris og skifterne efter de to brugergrupper. Den foreliggende undersøgelse har dog allerede været meget omfattende til et speciale. Men kan det stillede spørgsmål overhovedet besvares med undersøgelse af en generation alene?

Undersøgelsen af hvem, der ydede lån til de nye selvejere, er interessant. Det var en bred vifte med godsejer og køberens egen familie i spidsen. I næste omgang blev de høje renter og afdrag ofte klaret ved udstykning af selvejergårdene. Hvordan så det ud med betalingen af de nyeste selvejergårdes meget høje priser? Skete det også ved, at de

første selvejere lod deres salgspris stå som lån mod sikkerhed i de nye smågårde, ligesom godsejerne havde gjort over for dem selv?

Det er givet, at studentspecialer ofte tager nye og interessante undersøgelsesemner op – eller stiller nye gode spørgsmål. I dette tilfælde er det myten om selvejets lyksaligheder, der har været i fokus. Også inden for landbohistorien er det sejrherren, in casu selvejeren, der har skrevet historien og fremhævet selvejet på fæstets bekostning. Men jeg tror dog ikke, at nogen efter bl.a. den store landbrugskrise i 1930'erne har glemt usikkerheden forbundet med selvejet.

Birgit Løgstrup

VIKINGETID

Søren Michael Sindbæk: *Ruter og rutinisering – vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. (Multivers, 2005). 356 s., 268 kr.

Områder af vikingetids- og middelalderarkæologien har i en årrække været hærget af forestillingen om politisk magt som forudsætning for social og kulturel evolution. Kongemagt var en nødvendig betingelse for handel og bydannelse, mente man, fordi en centralmagt alene kunne opretholde den fred, som var forudsætningen for udveksling mellem mennesker, som ikke kendte hinanden. Uden den ville ran og kaos herske. Sindbæk tager et forfriskende opgør med denne socialantropologiske tradition i arkæologien, som har sit tankegods fra en gren af nyere europæisk tænkning, hvor konfliktspektet ses som grundlæggende for forståelsen af menneskers sociale adfærd.

Sindbæk griber i stedet fat i klassisk

liberal samfundstænkning, hvor overenskomst eller konsensus spiller en fremtrædende rolle. Social organisation befinder sig ikke i et absolut spændingsfelt mellem hegemoni eller anarki, mellem orden og kaos, men snarere i en tilstand af mere eller mindre konfliktfyldt overenskomst, baseret på gensidig afhængighed (interdependens). Den gensidige afhængighed udspiller sig i alle led af den vidtforegnede sociale praksis, som distribution og handel udgør.

Det medfører, at politisk magt fortoner sig som central forklaring på udvikling af fjernhandelen i vikingetiden, der er Sindbæks forskningsfelt. Fjernhandelen i denne periode bevægede sig i stedet fra udveksling som et generelt fænomen til handel som specifikt fænomen, idet forfatteren anvender Bourdieus tanker om distribution som udspillende sig i et kontinuum mellem ritual (gaveudveksling) og krig (markedsandel), alt efter graden af de udvekslendes be-

kendtskab, ligeværdighed og gensidige tillid. Fjernhandelens udvikling krævede først og fremmest etablering af rutiner og sociale strukturer, hvor igennem udvekslingen mellem gensidigt afhængige kunne foregå.

Med begrebet om gensidig afhængighed er der åbnet for anvendelsen af især Anthony Giddens strukturteori, der bygger på det grundprincip, at sociale strukturer og institutioner kun findes gennem deres fortsatte reproduktion i rutinemæssige handlinger, og derfor både er et resultat af og et udtryk for menneskers praksis. Det medfører, at fokus i undersøgelser af sociale strukturer og institutioner flyttes fra dem selv og enkeltindivider til socialt konstituerende rutiner ordnet i tid og rum.

Giddens strukturteori anvendes som en kategoriserings- og forklaringsmæssig ramme om behandlingen af emnet, der sigter på at give en oversigt og syntese over sammenhængen mellem organiseringen af vareudveksling og dannelsen af fjernhandelsruiter i Nordeuropa i perioden 700-1000. Det giver anledning til en række overvejelser om arkæologiske fundpuljer, de kildekritiske problemer omkring deres repræsentativitet og fortolkningsmulighed. Der tages fat på rutinerede knudepunkter for fjernhandel til forskel fra regionale markedspladser, vareprægede fundgrupper, som vidner om fjernhandel, spredningsmønstre og de historiske vilkår for fjernhandel i perioden.

I sin konklusion fremhæver forfatteren igen, at det arkæologiske materiale ikke kan give anledning til at mene, at det var en systematisk logik (dvs. overordnet styring), som organiserede udvekslingen, men at den skal ses i lyset af enkelte individers motiverede handlinger. Deres praksis konstituerede udvekslingen. Den foregik selvsagt ikke i et vakuum, men udfoldede sig i en samtidig virkelighed, hvor storpolitik, mar-

ked og samfundsforandring spillede nøgleroller, og hvor transport og oplagring fik central indflydelse på, hvor knudepunkter for fjernhandelen kunne opstå. Sindbæk ser klart, at de trafikale strukturer, der karakteriserer vikingetidens fjernhandel, og den tilhørende praksis som definerede, hvor knudepunkter som Hedeby, Kaupang og Birka, med fordel kunne etableres, sandsynligvis var forskellig fra den, der senere betingede middelalderens permanente byer. Det forholder sig netop sådan, at anlæggelsen af byer i Danmark i middelalderen skal ses i en anden sammenhæng, hvor behovet for nødvendighedsvarer står i centrum for anlæggelsen af et helt ny infrastruktur, der indbefattede ny stærk regionalisering af handelen, institutionalisering af en ny social praksis og af en periode med ny rutinisering. Det skete inden for en ganske kort periode ca. 1150-1225, og når infrastrukturen blev bibeholdt gennem århundreder, så vidner det om, at den nye sociale praksis, den grundlæggende afhængighed af handel med nødvendighedsvarer, kom for at blive.

Det er interessant, når nye socialantropologiske teorier tages i anvendelse på et arkæologisk genstandsmateriale, for det store og gennemgående problem i faget knytter sig til, hvad kendsgerninger kan bære af sammenfatning og fortolkning. For at afprøve mulighederne er det nødvendigt til stadighed at sammenfatte viden inden for nye teoretiske modeller for at stille den faglige erfaring til drøftelse. Det gør ondt, men det er fagets fremtid, sådan som fremtiden tegner sig. For den enkelte kan det synes sikrest at gemme sig bag et byzantinsk panser af stof, men det er nødvendigt at vove pelsen for at komme videre og især i arkæologi, der på grund af sit materiale og sin tidlige afgrænsning befinder sig i en periode med vanskelige referencepunkter.

Man kan betegne Sindbæks arbejde som en pionerindsats, og den bærer også pionerarbejdets præg af første forsøg på at rydde op og omordne gennem ny teoretisk tilgang. Afhandlingen er tilsvarende ikke letlæst og flydende, og den er også præget af de mange antagel-

ser og hypoteser, som arkæologer må tage i anvendelse for at tvinge deres stof ind i struktur og sammenhæng, men den er insisterende på sin opgave og temmelig berigende at trænge ind under huden af.

Jørgen Elsøe Jensen

MIDDELALDER

Tor Einar Fagerland: *Krigføring og politisk kultur i nordisk middelalder. De mellemnordiske konfliktene 1286-1319 i et europæisk perspektiv.* (Institutt for historie og klassiske fag, Norges Tekniske Universitet Trondheim, 2006). 194 s. (Findes også på <http://www.diva-portal.org/ntnu/abstract.xsql?dbid=699>, hvorfra bogen kan hentes gratis.)

Den første del af titlen på denne norske dr.art.-afhandling lover betydeligt mere end den holder. Til gengæld er vi noget bedre hjulpet med det næste led, selvom det gang på gang hævdes i afhandlingen, at der anlægges et nordisk frem for et nationalstatsperspektiv. Perioden fra mordet på Erik Klipping i Finderup Lade den 22. november 1286 til de nordiske kongeskitter i 1319 er en voldsomt turbulent og næsten uoverskuelig periode i alle de tre nordiske landes historie. Man kan bestemt ikke klage over manglende opmærksomhed på perioden fra tidligere nordiske historikere, fx har Halvdan Koht, Jerker Rosén, Hugo Yrwing, Allan Mohlin, I.M. Andersson og Kai Hørby publiceret til dels ganske omfattende bidrag til denne forvirrede periodes historie. Disse har imidlertid alle – med undtagelse af Halvdan Kohts – haft et nationalstatsligt udgangspunkt i den forstand, at vinklingen primært har været at bidrage til én af de nordiske na-

tionalstaters historie, noget som dog uvægerligt har inddraget også de andre daværende nordiske riger plus Nordtyskland. Det er således en oplagt god idé at hæve blikket på perioden til et fællesnordisk perspektiv – eller det, som man tidligere ville have kaldt et systemperspektiv, hvormed man i øvrigt nok i højere grad ville have fået åbnet blikket for, at også det nordtyske politiske rum i høj grad hører med til det (internationale) system, som her i spil.

I øvrigt lader det sig nok hævde, at afhandlingen trods de nævnte ambitioner får en vis 'svedocentrisk' overvægt i kraft af, at periodens vigtigste berettende kilde og vigtigste kilde til tidens politiske kultur, Erikskrøniken, har en sådan hældning.

Det er ikke forfatterens ambition at komme med nye empiriske tolkninger af periodens kildemateriale eller begivenhedsforløb. Her støtter han sig vist overalt på tidligere forskning. Derimod handler det om det omtalte nordiske perspektiv plus en undersøgelse af den politiske kultur, som kan aflæses af periodens begivenhedsforløb og kilder, samt ikke mindst at analysere periodens talrige militære aktioner i lyset af nyere litteratur om krigsførelse i europæisk middelalder. Sidstnævnte giver anledning til en interessant indføring i denne litteratur samt en analyse og konklusion, der viser at også militære aktioner

i det nordiske rum i denne periode var præget af samme påfaldende 'fredsommelighed' som tilfældet var i det øvrige Europa – men dog kun hvis man ser tingene fra et overklasseperspektiv. Plyndringer, afbrændinger, hærenes »leven af landet« og »den brændte jords taktik« gjorde det ikke lystigt at være bonde eller bybeboer i de berørte områder; i øvrigt bidrog periodens talrige borgbyggerier næppe heller til at øge de menige indbyggers glæde over tidens politiske kultur.

Forfatterens forholdsvis beskedne ambitioner, hvad angår selve hændelsesforløbet, er måske årsagen til, at han hverken inddrager den store publikation i anledning af udgravningerne på Hjelm i 1999 (P. Asingh & N. Engberg (red.): *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*, 2002), Allan Mohlins førnævnte bog om Christoffer II fra 1960 eller N.K. Andersens to-bindes monografi om Jens Grand fra 1943-44 samt forskellig anden relevant litteratur.

Man kan diskutere enkelte af afhandlingens tolkninger, såsom at det visse steder i teksten ser ud som om, at den norske kongeslægt søgte at hævde et arvekrav på den danske trone snarere end et arvekrav på gods i Danmark, at den stærke vægt på valgaspektet i forbindelse med kongevalgene i 1319 ikke var konstitutionelt bestemt, og at det største problem med ærkebispen Jens Grand var hans stillingtagen til fordel for de fredløse. Imidlertid kan det næppe bestrides, at forfatteren takket være sine tilgange til emnet på mange punkter når bedre og mere overbevisende fortolkninger end de hidtil set. Bl.a. forekommer det rimeligt sandsynligt, at den egentlige bagmand bag det berygtede Nyköpings gæstebud i 1317 var Erik Menved.

Denne afhandling fortjener altså også i høj grad at blive læst af danskere, som er interesserede i denne fascinerende,

men frygteligt vanskeligt overskuelige periode, hvor grunden til den danske kongemagts totale sammenbrud henimod 1332 blev lagt.

Anders Bøgh

Janus Møller Jensen (red.): *Broderliste, Broderskab, Korstog. Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk middelalder*. (Syddansk Universitetsforlag, 2006). 282 s., ill.

Broderliste Broderskab Korstog er 282 siders fordybelse i en enkelt og omfangsmæssigt meget beskeden kilde. En i vore dage ikke helt almindelig, men til gengæld velkommen udgivelse.

Omtrent halvdelen af bogen omhandler udelukkende en udredning af det lille kildestykke kaldet Broderlisten samt det samlingshåndskrift, det indgår i, den såkaldte Kong Valdemars Jordebog (som jeg her vil kalde håndskriftet på trods af, at der flere steder i bogen tages afstand fra netop denne betegnelse). Man får her en drøftelse af håndskriftets karakter og ophavssituation, problemerne i tolkningen af Broderlisten, identificeringen af personerne i listen og ikke mindst af den hidtidige forskningsdiskussion. Den resterende del af bogen bruges til at perspektivere kilden, sætte den i sammenhæng med sin tid. En sammenhæng som her altovervejende er korstogenes. Perspektivering er delt i to hovedafsnit med overskrifterne *Broderskab* og *Korstog* (heraf bogens titel). Der er tale om en antologi med i alt 11 indlæg af 10 bidragsydere, idet John Lind bidrager til både kilde og perspektiveringsdel. Antologier tillader som regel en bred margen i forhold til det opstillede emne. Her er margenen snæver, og måske derfor (eller takket være redaktøren Janus Møller Jensens styrende hånd) er der sammenhængskraft i den samlede udgivelse.

Der er en del gentagelser i bogen om

håndskriftets oprindelse, hvor mange personer der omtales i Broderlisten, farven på skriften og lignende. Det kan irritere, når man læser bogen i et stræk, men har den fordel, at de enkelte artikler kan bruges selvstændigt.

Broderlisten er en fortegnelse over omkring 215 personer (mænd), hvoraf vel godt en snes kan identificeres. Hovedparten af (eller alle) de identificerbare personer hører til i slutningen af det 12. århundrede og til dels begyndelsen af det 13. Listen er geografisk opbygget efter landsdele og i Jylland endvidere underopdelt i sysler. Der er overvægt af navne i det jyske, mens Skåne omvendt helt mangler. Om de første tre personer står, at 'disse tre er brødre' ('isti tres fratres'), mens resten af personerne endnu mere kortfattet blot er grupperet som 'brødre'. Typisk, men langt fra altid, er der tre brødre ad gangen, og der er næsten aldrig færre end tre.

Kong Valdemars Jordebog, som listen indgår i, rummer både jordebogsstof og en række andre tekster af blandt andet teologisk karakter. Teksterne er tidsmæssigt forskudte. Mens Broderlisten som nævnt hører til o. 1200, stammer det daterbare jordebogsstof typisk fra midt i 13. århundrede. Selve håndskriftet dateres normalt til o. 1300, men det er i øvrigt en datering, der anfægtes med kraft i denne bog.

Der er to grundspørgsmål til håndskriftet. Det ene er, i hvilken situation og med hvilket formål samlingshåndskriftet blev skabt. Det andet gælder de enkelte og forskelligt daterede stykkers »forhistorie«, hvilken sammenhæng de oprindeligt er indgået i.

Broderlisten står uden forklarlig sammenhæng med de øvrige dele af håndskriftet, og med sin frimureragtige fremtoning har den naturligt pirret til og udfordret forskerne. Også det samlede håndskrift med sine meget blandede tekster har været genstand for mange

debatter og ligefrem fejder, som uden at være egentligt afsluttede har ligget stille i de seneste årtier.

Bogen tager afsæt i den foreløbige afrunding af debatten, Tage E. Christiansens behandling af Broderlisten fra 1966. Det er flere steder under læsningen af bogen en fordel, hvis man har Christiansens artikel present (Tage E. Christiansen: *Istri tres fratres. Broderlisten i kong Valdemars jordebog*, i *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*, Kbh. 1966, s. 77-112. Tage E. Christiansens fortolkning af navnestoffet i Broderlisten refereres dog grundigt i Knud Pranges indlæg i denne bog, s. 94-98). Formålet med denne noget kaotiske artikel er at belyse Vederloven, den danske hirdlov nedskrevet i 1180'erne, at afgøre om den afspejlede hirdens virkelige tilstand, eller om den væsentligst var et stykke kongeligt propaganda. Christiansen hælder til det sidste, mens bl.a. Erik Arup mente det første. Christiansen hævder, at Arups opfattelse af Broderlisten som hirdfortegnelse førte denne til hans syn på Vederloven. Herved føres vi ind i en diskussion om, hvorvidt Broderlisten kan have været en fortegnelse over hirden eller en tilsvarende, selvstændig, organisering, hvilket Christiansen besværligt benægtende. Han anfører, at den geografiske fordeling på landsdele er meget skæv (omkring 40 personer i ét jysk syssel, kun tre i andre), desuden at bisperne er placeret i broderskaber i andre egne end der, hvor de besad deres embede. Der kan altså ikke være tale om en liste over hirdmedlemmer med lokalt kongeligt ombud. Da der således ikke kan etableres en sammenhæng mellem Broderliste og hird, falder iflg. Christiansen det sidste argument for at anse Vederloven som et reelt indført regelsæt.

Christiansen konkluderer altså, hvad Broderlisten *ikke* er. Han kan dog ikke

slippe den helt her og slutter med at pege på en analyse af de mangeartede og samtidige europæiske broderskaber som en indgang til bedre forståelse.

Som nævnt er bogen opdelt i en mere kildenær del og en hovedsageligt perspektiverende del. Jeg vil tilsvarende behandle de to dele hver for sig. Niels Henrik Holmqvist-Larsen indleder den kildenære del med en veloplagt fremlæggelse af håndskriftets omskiftelige tilværelse og af diskussionen om dets fortolkning. De fleste tolkninger afvises, på nær Michael Venges læsning af jordebogsstoffet som en afspejling af et velfungerende finansskammer. Dog omtales også F. Bojsens århundredgamle teori om, at håndskriftet bygger på Jakob Sunesens bogsamling, som en anskuelse, der kunne fortjene en nærmere undersøgelse (tilsvarende Prange senere i bogen, s. 97). Bojsen, der generelt er tendentiøs i sin vurdering af Jakob Sunesens betydning, mener at Jakob var »rejsemarskalk« for Valdemar Sejr, og at de fleste af håndskriftets tekster kan forklares hermed. Han har dog ikke taget stilling til det afgørende problem, at flere af teksterne rummer indhold fra efter Jakobs død i 1246. Holmqvist-Larsen lægger særlig vægt på de tilfælde, hvor Broderlisten har været fremme i debatten, hvilket synes at være relativt lidt. Skinnet bedrager imidlertid, Holmqvist-Larsen undlader blot at gentage, hvad Tage E. Christiansen tidligere har redegjort for. Status er, at meningerne om Broderlisten fortsat i det store og hele deler sig mellem, at man intet kan sige, og at listen har noget at gøre med kongens hird.

John Lind gennemgår håndskriftets oprindelse. Han konkluderer imod almen opfattelse og især mod Erik Kroman, at der ikke er gyldigt belæg for at henføre håndskriftet til Sorø o. 1300. Lind anfører Lund som et mere sandsynligt ophavssted end Sorø. Han præ-

senterer os derimod ikke for en ny date-ringsramme.

Knud Prange gennemgår en buket af de tvivlsspørgsmål, der traditionelt står om både Broderliste og håndskrift. Prange bidrager selv med vurderinger, men må i de fleste tilfælde konkludere, at der mangler yderligere undersøgelser for at nå videre. Man fristes til at sige, at det måske ikke blot er undersøgelser, men nok så meget kilder vi mangler. Prange hjælper selv med til at afhjælpe mangelen, da han inddrager en romansk gravsten fra Thy, med et navn, der eventuelt går igen i Broderlisten.

Tore Nyberg har taget håndskriftet i øjesyn for at sætte sig ind i skriveprocessen og dermed komme nærmere motiv og formål. Nyberg konkluderer, at jordebogsmaterialet er den bærende ide. Broderlisten kan ikke i forhold til håndskriftets opbygning indplaceres som en del af denne bærende ide, den kommer lidt abrupt og derfor uforklaret. Denne nye nærlæsning af håndskriftet efterlyses af flere af de øvrige bidragsydere, og Nyberg giver faktisk, gerne i sidebemærkninger, (sine) svar på flere af de spørgsmål, der stilles i andre af bogens afsnit.

Bente Holmberg fra Afdeling for Navneforskning gennemgår Broderlistens fornavn og tilnavn samt de problemer, der er i tolkningen af navnestoffet og identificeringen af de nævnte personer. Ved en kilde af denne karakter, hvor tolkningen af navnestoffet betyder så meget for forståelsen, er navneforskernes indsigt uundværlig, og præsentationen er meget velkommen. Nyt er det, at to af personerne muligt kan placeres midt i det 13. årh., en mulighed der vil virke forstyrrende på de fleste gængse tolkninger. Holmberg afslutter med at nævne en række videre undersøgelser, hun kunne have bragt frem, men finder uden for sit emne, der snævert er selve navneformerne. Det er lidt ærger-

ligt, at vi ikke får indsigt i mere af navneforskernes viden om en kilde, de kender bedre end de fleste historikere.

Hermed er vi blevet ført hele vejen rundt om de problemer, der omfatter tolkningen af kilden og dens navnestof. I særdeleshed er diskussionen om proveniens og datering blevet fornyet og af Tore Nyberg tilført ny substans. Med hensyn til identificeringen af personerne på listen er man kun kommet et ganske lille skridt videre, andet var vel heller ikke at forvente. Imidlertid er der på flere væsentlige punkter forskelle i bidragsydernes synspunkter, både i forhold til Kong Valdemars Jordebog og selve Broderlisten.

En af forskellene gælder antallet af skrivende hænder. Holmqvist-Larsen refererer til 'en gruppe skrivere' (s. 40), mens Prange erklærer antallet for usikkert, men dog hævder til 2+1. Nyberg konstaterer tværtom ved læsning af håndskriftet, at det er skrevet med en og samme hånd, mens Lind refererer til Nyberg uden at tage stilling.

En anden nuance er divergenserne i opfattelsen af håndskriftets karakter. Lind anker over, at håndskriftet kaldes Kong Valdemars Jordebog, da han kan tælle flere teologiske tekster end jordebogsstykker. Han tilskriver betegnelsen dansk forsknings manglende interesse for lærdomshistorie. Lind plæderer for, at man skal afskaffe betegnelsen »Kong Valdemars Jordebog« og erstatte det med det noget konstruerede »Codex Ex-Holmiensis A 41«. Jeg har selv noget svært ved at kapere denne betegnelse som et fremtidigt fælles referencepunkt i diskussionen. Imod Lind hævder Nyberg, at jordebogsstoffet netop er bærende, det der har betinget anlæggelsen af håndskriftet overhovedet.

Drøftelsen af ophavssted er ikke rigtigt ført til ende. Lind afviser meget kraftigt Sorø, afvisningen er dog hovedsageligt udformet som en tilbagevisning

af Erik Kromans meget skråsikre overbevisning om, at Kong Valdemars Jordebog blev til i Sorø. I stedet anbefales Lund, og Lind hævder til, at der kan være tale om en franciskansk rejsehåndbog herfra. Men når nu håndskriftet (formentlig) har befundet sig i Sorø i det 16. århundrede (Holmqvist-Larsen s. 53), burde vi have en forklaring på, hvorfor en franciskansk rejsehåndbog fra Lund er endt her.

Også dateringen af håndskriftet står meget åben. Lind og Prange afviser, at en af skriverne bør identificeres som Sorø-munken Johannes Jyde, der kendes fra o. 1300, således som det almindeligvis har været antaget. Det almindeligt godtagne 'omkring 1300' står altså ikke mere, men hverken Lind eller Prange giver en ny dateringsramme. Det gør til gengæld Nyberg, der ud fra skriften daterer meget åbent til slet og ret det 13. århundrede. Har både Nyberg, Lind og Prange ret, kan håndskriftet være fra Kristoffer d. 1.'s regeringstid og dermed samtidigt med de yngste af jordebogslisterne. Møller Jensen mener alternativt, at håndskriftet muligt kunne være fra 1330'erne, hvor Skåne var kommet under Sverige, hvorfor Skånes manglende tilstedeværelse i Broderlisten kunne forklares (s. 15).

Man afslutter således læsningen af denne afdeling af bogen med en konstatering af, at der hvad angår både Kong Valdemars Jordebog og Broderlisten (stadig) er væsentlige meningsforskelle, at der er uafklarede spørgsmål, og at der oven i købet ved tilbagevisningen af etablerede sandheder er opstået nye spørgsmål. Læseren er på ingen måde afklaret, men er vel nærmere bragt derhen, hvor man kan stille sine spørgsmål på et højere niveau. Dette skal ikke forstås som kritik, det er vilkårene, når man beskæftiger sig med en kilde som Broderlisten. Jeg er ganske enig i redaktørens afslutning på indledningen til bo-

gen: »Det var vel heller ikke at forvente, at vi med denne bog kunne løse alle problemer, hverken med Broderlisten specifikt eller med hele håndskriftet mere generelt« (s. 16).

Det havde været prisværdigt, men redaktionelt set vel også omkostningsfuldt og forsinkende, hvis der havde været en opsamling på disse spørgsmål. I hvert fald har denne del af bogen vakt nysgerrigheden og skabt et behov for at komme yderligere ind på kilden.

Selv er jeg godt tilfreds med Nybergs udlægning: At Kong Valdemars Jordebog er anlagt en gang efter det sidste daterbare enkeltstykke og før 1300 med særligt henblik på jordebogsstoffet. Jeg tolker videre, at håndskriftet vel så er bestilt af gejstlig kansler eller kammermester, hvad der vil kunne forklare meget af indholdet, om ikke alt. Hermed aktualiseres Arups gamle teori om, at håndskriftet blev til i kancelliet omkring 1260 (s. 49).

Det kan så ikke forklare, at håndskriftet (nok) er havnet i Sorø, og heller ikke hvad meningen med Broderlisten er. Men er der konsensus om Nybergs tolkning? Foreløbig står den ukommenteret.

Hvad Broderlisten angår, er der konsensus om, at nogle af brødresættene udgøres af kødelige brødre, mens andre ikke er det. Det sidste kan grundet kildematerialets beskaffenhed næppe bevises, og jeg savner lidt mere stillingtagen til de kødelige brødres optræden på listen. Prange tilbageviser præcist Tage E. Christiansens argument for, at nogle broderskaber bevisligt ikke kunne bestå af kødelige brødre (s. 95). En anden ting er, at listen i den overleverede form er forskrevet eller manipuleret. Det er tydeligt med Sallingsyssel, der er blevet til Jellingsyssel i håndskriftet (s. 99). Mig forekommer også navneformerne at være fortegnede, idet formerne Nigles, Pøter og Iones klinger skævt i forhold til tiden omkring 1200. Min viden

rækker imidlertid ikke til at udtale mig med sikkerhed, og spørgsmålet er ikke behandlet i bogen. For det tredje følger jeg gerne Bente Holmberg i hendes (forsøgsvis) tolkning, at tre personer kan have været konstituerende for listens broderskaber (s. 139), som det er gennemgående i flere af listens sysler. I de sysler, hvor der konsekvent kun er tre brødre i hvert broderskab, er den førstnævnte bror næsten lige så konsekvent nævnt med til- eller efternavn eller titel. Hvis der var tale om kødelige brødre, har man altså kunnet identificere de to øvrige, som kun står med fornavn, via den førstnævnte bror. Endelig synes systematikken i listen at flyde ud, jo længere man kommer østpå, kulminerende med Skåne, der er helt væk. Det er værd at overveje om Sjælland heller ikke hørte til den egentlige liste.

Alt i alt foreslår jeg følgende arbejds tese: Skriveren har taget sig frihed i forhold til sit oplæg fra omkring 1200. Sjælland er enten meget stærkt manipuleret eller tilføjet senere. Den oprindelige liste kan endnu ses i konturer i de jyske sysler og måske på Fyn. Den bestod af broderskaber med tre personer, hvoraf den første i hvert broderskab var identificerbar ved tilnavn eller lignende. De to øvrige var enten den førstnævnte 'brors' kødelige brødre eller på anden måde knyttet så tæt til ham, at de herved kunne genkendes alene ved deres fornavn. (157 af de 215 personer på listen er kun nævnt ved et typisk helt almindeligt fornavn, og det har altid undret, hvordan man i samtiden kunne vide, hvem der egentlig var tale om – her kunne være et svar på gåden). Den kreative opgave ville så være at prøve at rekonstruere den jyske del af listen ud fra denne grundtanke, et forehavende Tage E. Christiansen ganske vist kaldte uvederheftigt (Christiansen, s. 100), og som nok kun antydningvis kan realiseres. Man vil heller ikke dermed kunne for-

klare listens formål, men måske komme et lille skridt videre i forsøget.

Bogens anden halvdel består af seks artikler, tematisk delt op i emnerne 'Broderskab' og 'Korstog'. Opdelingen virker en smule kunstig, da de fleste af artiklerne beskæftiger sig med begge emner.

Lind behandler tidligt middelalderlige broderskaber, især fra 10.-11. århundrede og især i den nordøstskandinaviske kulturkreds. Broderskaber defineres som fællesskaber, hvor deltagerne er bundet sammen ved ed. Bl.a. 'rus' og 'væringer' ses som udtryk for broderskaber. Tilsvarende tolkes de svenske runestensforekomster rundt om Mälaren som udtryk for et broderskab; Lind kalder dem 'runestenslisten' og forstår dem som en skriftlig liste svarende til Broderlisten. Fokus er lidt fjernt fra Danmark og Broderlisten, og Lind erkender da også at artiklen 'måske ikke har bragt os nærmere en forståelse af', hvad Broderlisten er. Ikke desto mindre er tolkningen af Broderlisten som et muligt udtryk for et ældgammelt skandinavisk edsbroderskab betydende ved at være unik for denne bog, hvor samtidige europæiske paralleller ellers er den ramme, Broderlisten sættes i.

Lars Hermanson fra Sverige tager afsæt i sin egen tese om det 12. århundredes Danmark som et slægts- og venskabsstyret samfund samt i Kurt Villads Jensens fremstilling af Knudsgilderne som korstogs-broderskaber, der af kongen blev inkorporeret i et større korstogsbroderskab, nemlig hirden. Knudsgilderne betegnes som en formalisering af venskabsforhold, hvori kongen formelt indgik horisontalt som ligeværdig broder, men reelt ved sin rolle som skytshelgenens (Knud Lavards) efterkommer og arvtager styrkede sin vertikale magt. Altså en fase i 'statsformeringen', hvor den gode korstogssag fremmede kongens mulighed for at øge

sin magtudøvelse. Hermanson beskæftiger sig egentlig kun ganske lidt med selve Broderlisten og afslutter da også afdæmpet med at konstatere, at det er 'værd at overveje', om Broderlisten kan indplaceres i denne sammenhæng.

Norske Bjørn Bandliens ærinde er vist nok at beskrive, hvor stor en rolle korstogsideologien spillede i Norge i det 12. og 13. årh. Han forudsætter, at broderskabstanken er et kristent fænomen og i særdeleshed en følge af korstogsideologien, og finder derfor korstogsideologien, og finder derfor korstogsideologien, og finder derfor korstogsideologien, hvor der forekommer beskrivelser af broderskaber, og omvendt. Broderskabstanken kan han umiddelbart aflæse af de hirdregler, der blev nedskrevet i Danmark og Norge i 12.-13. århundrede, ligesom beretninger om helte, der ikke drikker eller horer, udtrykker broderskabsideologi. Korstogsideologi ser man for eksempel, når litteraturens helte bekæmper dæmoner og trolddom eller kæmper i den hellige Olavs navn. I det lys ses også de norske borgerkrige som indre korstog. Bandlien konkluderer ikke overraskende, at både korstogs- og broderskabsideologi var særdeles udbredt og stærkt rodfæstet i Norge.

Bandliens fremstilling af broderskab og korstog som to sider af samme sag følges op i de næste bidrag. Kurt Villads Jensen finder, at det kildemateriale, der direkte kan belyse Broderlisten er for spinkelt i sig selv, til at man kan konkludere en religiøs sammenhæng. Broderlisten har heller ikke i sin udformning nogen indlysende europæisk parallel. Alligevel når Villads Jensen til den konklusion, at der bag Broderlisten er et religiøst broderskab med korstogsformål. Hertil når Villads Jensen ved at drage slutninger om forhold, der ikke omtales i kilderne, men i øvrigt »passer tvangfrit ind i vores billede af perioden«. Til disse slutninger hører påvisningen af, at der fandtes en ridderkultur i Danmark

som i resten af Europa, selvom kildematerialet til den danske ridderkultur mangler. Villads Jensen ræsonnerer videre, at der med ridderkulturen givetvis også har været de europæisk kendte følgefænomener: religiøse broderskaber. Af den danske hirdlov (Vederloven) ses, at også hirden op mod 1200 var organiseret som et religiøst broderskab, hvilket fører os frem til, at Broderlisten sandsynligvis er en liste over personerne i netop det broderskab, Vederloven omtaler. Villads Jensen leverer hermed den vel mest specifikke tolkning af Broderlisten, der indtil nu er set (dog foregribet af ham selv i 2002, se diskussionen nedenfor).

Janus Møller Jensen gennemgår med suverænt overblik adskillige og mangeartede kildeeksempler på korstogstankens betydning i Danmark, i praksis og mentalt. Resultatet af gennemgangen fremlægges allerede i tekstens begyndelse: 'korstogstanken gennemsyrede det danske samfund ... fra den øverste top til den mindste havnebonde' (s. 215). Korstogstankens store betydning i Danmark fører sammen med den kendsgerning, at edsbroderskaber i det øvrige Europa ofte forbandtes med korstogs-ekspeditioner, til antagelsen, at Broderlisten må ses i forbindelse med korstog. Da der synes at være stor tidsmæssig spredning i Broderlistens identificerbare navne (jvf. Holmberg), antages det videre, at listens formål ikke var udrustningen af et bestemt korstog, personerne var snarere medlemmer af en korstogsorden svarende til Knudsgilderne og tilsvarende højjaristokratiske ordener i Europa. Det virker ikke helt konsekvent, når Møller Jensen før denne konklusion har paralleleriseret Broderlisten med engelske lister, der refererer til netop en konkret korstogssammenhæng.

Karen Skovgaard-Petersen slutter af med at præsentere en anden kilde, som flere andre steder i bogen bruges til at

knytte Broderlisten til korstog. Kilden er den samtidige beretning om en dansk-norsk korstogs ekspedition til Jerusalem i 1191 (De profectioe danorum in Hierosolymam, udg. i M. Cl. Gertz, *Scriptores minores historiae danicae*, bd. 2, 1918-20, s. 443-92). Ved siden af den generelle introduktion til kilden lægger Skovgaard-Petersen især vægt på en gennemgang af de seks deltagende danskere med særligt henblik på muligheden for at genkende dem i Broderlisten, hvilket kun delvis er muligt. Egentlig gælder det kun en af de seks, med mindre man gætter på grundlag af fornavne alene. Skovgaard-Petersen trækker i øvrigt sin personalanalyse lige hårdt nok, da hun som Møller Jensen gerne vil gøre en af deltagerne, Agge Stigsen, til Valdemar den Stores søstersøn (oplysningen er via Niels Lund hentet i Trap Danmark) og til deltager i belejringen af Acre i 1189.

Janus Møller Jensen angiver i forordet, at det er korstogsforskningens resultater, der har gjort det aktuelt at nyvurdere Broderlisten, og korstogsaspektet er som her beskrevet også altdominerende i bogens anden og tredje del.

Grundtanken i udredningen af forholdet mellem Broderliste og korstog er (lettere forenklet), at ridderkulturen skabtes af korstogsbølgen, broderskaber af ridderkulturen. Derfor skal broderskaber ses som religiøst betonedede sammenslutninger med sandsynlige korstogsformål, og Broderlisten må afspejle et sådant broderskab. Hermanson tilføjer endnu en dimension, nemlig bagvedliggende kongelige magtbestræbelser. Er det danske kildemateriale for spin-kelt til klare konklusioner, borger de mange europæiske parallelere herfor. Så langt synes de fleste at være enige.

Man har imidlertid inviteret Djævelens Advokat indenfor i form af John Lind, der hævder, at Broderlisten kan tolkes ind i en traditionel skandinavisk

organisering af edsbroderskaber, der gik et halvt årtusinde tilbage i tiden. Et fænomen fra før korstog, ridderkultur og endda kristendom. Konteksten er her skandinavisk og traditionel i stedet for europæisk og samtidig. Skal antagelsen føres videre (hvad Lind ikke gør), kan de højmiddelalderlige religiøse broderskaber anskues som udtryk for, at der var kommet en ny ideologisk fernis på eksisterende sociale realiteter. Hermed lægger jeg muligvis Lind ord i munden, han ikke vil være ved, men én følgeslutning af hans indlæg er indiskutabel og i modstrid med de øvrige indlægs synsvinkel: Der er ikke en entydig sammenhæng mellem broderskabstanken og korstogsideologi. Falder denne entydighed, falder i hvert fald det meste af Bandliens konstruktion.

Jeg er ikke i stand til at vurdere, hvor langt man kan gå ad de linjer, Lind har trukket op, hans kildemateriale er også erkendt spinkelt. Men en videre drøftelse af, hvad broderskaber og mere specifikt edsbroderskaber er, synes oplagt.

Korstogsaspektet dominerer ikke bare omfangsmæssigt, men også retningmæssigt, forstædt sådan, at den positive etablering af sammenhængen mellem korstog og Broderliste er næsten enerådende. Nogle steder skal man være temmelig velvilligt stemt for at følge i forfatterens fodspor. For eksempel tolker Bandlien det 12. århundredes beskrivelse af Jomsvikingerne indbyrdes ret strenge regelsæt som udtryk for korstogsideologi: de måtte ikke bagtale hinanden, ikke holde kvinder, og de skulle adlyde lederen. En organisation som Jomsvikingerne kan vanskeligt tænkes uden et regelsæt af denne karakter, og sagaens beskrivelse behøver således ikke være en kristen efterrationalisering og anvendelse af senere ideer på en svunden tid. Med mindre man antager, at Jomsvikingerne som sådan kun er en mental konstruktion fra det 12. år-

hundrede. Så vidt går Bandlien dog ikke.

Det samme logiske problem gør sig gældende i analyserne af hirden. Den norske hirdlov tolkes af Bandlien som udtryk for broderskabsideologi, mens Villads Jensen læser den danske hirdlov derhen, at hirden reelt var et (religiøst) broderskab eller snarere en broderskabsorden. Begge slutter ud fra lovenes blanding af kasernedisciplin og fællesskabsfølelse, idet det tages for givet, at disse elementer, eller i hvert fald kombinationen af dem, *kun* kan tolkes som skandinaviske udtryk for ridderordner eller militært-religiøse broderskaber. Igen kendetegnes tolkningen ved alt det, den udelukker: Lydighed, disciplin og 'broderlig omsorg' er efter denne logik utænkelige begreber uden for korstogssammenhæng. Påstanden om hirden som et primært religiøst broderskab er under alle omstændigheder svær at sluge. Den norske konges hird havde præcise militære og administrative funktioner i et veludviklet hierarki af kongelige embeder. Den danske hird er kildemæssigt dårligere belagt, men der skal gode grunde til at antage, at den var væsensforskellig fra den norske.

Korstogsprojektet, som så mange forskere har dedikeret sig til, tager yderligere et par skridt med denne bog, der altså placerer såvel Broderlisten som kongens hird i rækken af korstogsrelaterede fænomener. Med disse yderligere skridt øges afstanden også til dem, der ikke har dedikeret sig.

For den uindviede synes mange af konstruktionerne om korstogenes rolle efterhånden at hvile på et noget spinkelt grundlag. Et eksempel er Knudsgilderne, der spiller en meget væsentlig rolle i denne bog. Mange af antagelserne bygger på Kurt Villads Jensens artikel *Knudsgilder og korstog* fra 2002, hvor han i øvrigt også fortolker Broderlisten i et korstogsperspektiv og således fore-

griber bogens tema (Kurt Villads Jensen: »Knudsgilder og korstog«, i *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, 2002, s. 63-88). Villads Jensen vil påvise, at Knudsgilder havde med korstog at gøre, en påvisning der fører ham frem til den tese, at kongens hird, som den er beskrevet i Vederloven, i virkeligheden var Knudsgilderne organiseret som en korstogsorden. I spidsen stod kongen og under ham stod ordensmestrene, nemlig personerne nævnt i Broderlisten. Disse ordensmestre indgik igen i de lokale Knudsgilder, der havde Knud Lavard som skytshelgen. Ordenen skabtes ved, at kongen centraliserede lokale ordener (gilder) omkring sig selv og Knud Lavards gravkirke, og udbyggedes ved, at han derefter selv dannede nye lokale afdelinger. Ordenen, altså hirden eller Knudsgilderne, var en korsfarerorden.

Der skal en del antagelser til for at nå frem til denne tese, og forfatteren erkender da også selv, »at det skriftlige materiale i sig selv måske er lidt vel spinkelt til at bære så vidtrækkende konklusioner«. Den grundlæggende byggesten er, at Knud Lavard var en korstogshelgen, og at Knudsgildernes brug af ham som skytshelgen signalerer, at de havde et korstogsformål. Dette er den eneste direkte kobling mellem Knudsgilder og korstog. Resten af argumentet er indirekte, nemlig ved at Knudsgilder forbindes med hirden (vederlaget) og Broderlisten. Herved og ved at tillægge hird og Broderliste korstogsformål på grundlag af, at de er edssammenslutninger/broderskaber, fremkommer der et indicium på, at Knudsgilderne havde korstogssigte. Tolkningen af Broderlisten som et religiøst og militært fællesskab med korstogssigte spiller således en væsentlig rolle i etableringen af sammenhængen Knudsgilder-korstog, det konkrete grundlag for etableringen af denne sammenhæng er, at op til 6 af de 215 perso-

ner i listen kendes fra korstogssammenhæng. Den sidste byggesten er, at 'perioden var gennemsyret af korstogstanken'.

Villads Jensen skriver udtrykkeligt at hans udnævnelse af Knudsgildernes medlemmer til korsfarere grundet kildesituationen blot »er en konstruktion blandt mange andre mulige«. I flere af denne bogs artikler gøres tesen til faktisk grundlag for nye teser, om hvilke man med god ret kunne tage samme forbehold som Villads Jensens ovenstående. Møller Jensen får med bl.a. dette afsæt (igen) placeret Broderlisten som en fortegnelse over en korsfarerorden (216-17, 235). Lars Hermanson får med samme udgangspunkt (igen) placeret Broderlisten som en fortegnelse over Knudsgilderne, knyttet til Ringsted kirke og tanken om at være kristenhedens forsvarere (163-66). Der et meget stort element af ringslutning her: Broderlisten var et argument for at se Knudsgilderne som korstogsgilder, nu er Knudsgildernes korstogsorientering argument for at Broderlisten er en korsfarerliste.

Efter denne systematikens logik må man forvente, at det i den kommende korstogslitteratur vil være et givent udgangspunkt, at hirden var et korstogsbroderskab og Broderlisten en mere eller mindre eksplicit korsfarerfortegnelse, ligesom Knudsgilderne her skrånket gøres til korsfarer-ordner. Dermed underbygges argumentet om, at tiden var 'gennemsyret af korstog', med endnu et par byggeklodser, det argument, der sammen med argumentet om den nødvendige europæiske parallelitet ofte i sidste instans er det, der skubber de genstridige kilder på plads, når nye korstogsrelationer skal fastslås.

For en gammeldags kildekritiker begynder disse konstruktioner byggende på andre konstruktioner at se noget luftige ud. Denne bekymring har flere af bogens forfattere imidlertid garderet sig

mod på forhånd. Ifølge dem har gammeldags kildekritik stået i vejen for egentlige hypoteser (s. 10). Ligesom »Den hyperkritiske og skeptiske kildeforskningstradition«, i forhold til Broderlisten repræsenteret ved Tage E. Christiansen, betegnes som en 'mekanisk og metodisk set .. dybt utilfredsstillende måde at argumentere på' (s. 203 og 205).

Opgivelsen af den strenge kildekritik giver mulighed for at drage slutninger om forhold, der ikke er kilder til at belyse, hvis blot de 'passer tvangfrit ind i vores billede af perioden i øvrigt' (s. 205). Når billedet af perioden består af korstog og atter korstog (f.eks. s. 215), er der således åbnet op for vidtrækkende slutninger; nye eksempler på hvordan korstog omsluttede eller indkapsledes i næsten ethvert socialt og mentalt fænomen kan dynges ovenpå de allerede fundne.

I en replik til en kritiker, der mener at korstogsforskningen ignorerer de økonomiske og politiske motiver, skriver Møller Jensen: »Jeg tror blot ikke, at det har været hensigten i den nyere danske korstogsforskning at *erstatte* politiske, økonomiske og sociale motiver med religiøse motiver, men derimod at forsøge at tage de sidste alvorligt« (s. 224). Jeg har umiddelbart svært ved at finde de økonomiske og sociale indgangsvinkler i »nyere dansk korstogsforskning«. Møller Jensens påstand modificeres af f.eks. Carsten Selch Jensen: *Valdemar Sejrs korstogsbevægelsen og den pavelige reformpolitik i 1200-tallets første halvdel*, Historisk Tidsskrift 102, 2002, s. 23-53. Om danskernes deltagelse i korstog siges det s. 34 »En væsentlig begrundelse har givetvis været en oprigtig overbevisning om, at de derved opfyldte deres forpligtelser over for Gud og næsten«. Endvidere s. 36: »De timelige privilegier var dog ikke de eneste, der blev korsfarerne til del – og bestemt heller ikke de vigtigste ..« og s. 38: »Afladen har således gi-

vetvis været den væsentligste begrundelse for mange til at tage korset og aflægge løfte om korstog«. Trods forbeholdene i de enkelte udsagn er tendensen klar: de religiøse motiver, særligt afladen, var den bærende begrundelse for at deltage i korstog. Kildegrundlaget er 24 pavelige skrivelser til Danmark samt Henriks Livlandskrønike.

Men det er ikke denne sag, der her er mit ærinde. Det interessante her er det faktum, at »korstogsforskningen« er et subjekt med en mening. Der er tilsyneladende en så fælles opfattelse af tingene blandt danske korstogsforskere, at man kan udtale sig på alles vegne.

Alle korstogsforskere er selvfølgelig ikke enige om alt, men pointen er, at forskelligheder betyder meget lidt. Ambitionsniveauet synes at være at få mængden af argumenter for korstogenes enorme betydning til at indgå i en eksponentielt stigende kurve. Denne søgen efter kvantitet bliver netop selvforstærkende, idet mængden af allerede konstaterede korstogsrelaterede fænomener ofte anvendes som argument for at placere yderligere fænomener i samme lys.

Bunkerne med indvundne konklusioner bliver stadig større, men der samles ikke brikker til et puslespil, i hvert fald kun korstogenes eget. Hermed mener jeg, at der mangler tegn på, at korstogsforskningen overgår fra kvantitet til kvalitet, fra (den, synes jeg, næsten besværgende) registrering af beviser og indicier på korstogenes tilstedeværelse og betydning til forklaringer med sammenhængskraft.

Janus Møller Jensen konkluderer i sit forord, at 'Det synes som om, at Hørby havde ret, da han mente, at et korstogsformål ville løse de fleste problemer med at forklare Broderlisten« (s. 15). Det er denne anmelder ikke blevet overbevist om.

Michael Kræmmer

NYERE TID

Stefan Persson: Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca. 1525-1640. (Makadam förlag, Göteborg/Stockholm, 2005). 474 s., indb. 330 sv. kr.

Stefan Perssons disputats er en både stor og ambitiøs bog. Emnet er forholdet mellem statsmagt og bønder i den tidligt-moderne stats tidlige fase, og det behandles både på rigsniveau og særligt for den gamle grænseprovins' Gønge herreds vedkommende. Efter svensk mønster er bogen klart teoretisk funderet, men den repræsenterer også en eller rettere to ganske omfattende empiriske undersøgelser.

Teoretisk fremdrager forfatteren indledningsvis tre positioner. For det første er det sociologen Georg Simmels teori om fællesskab og modsætninger som socialt produktive former, herunder det påtvungne fællesskab, der kan skabe et mere dybtgående fællesskab. For det andet inddrages den gensidige proces omkring formulering af identitet mellem statsmagt og undersåtter i provinsen med udgangspunkt hos Peter Sah-lins. Og endelig for det tredje møder vi Gerhard Oestreichs teori om social-disciplinering. Samlet handler det om en stigende inddragelse af lokalbefolkningen i »staten« på forskellig vis, og det handler om den forhandling, der fandt sted mellem parterne. Videre inddrager forfatteren også kommunalisms-diskussionen, hvor han vender sig mod Blickles forestilling om en autonom kommunalisme, men tager udgangspunkt i en forestilling om en mere gensidig proces mellem statsmagt og lokal-samfund.

Fra dansk side ser forfatteren især på den traditionsrige diskussion om bøn-

dernes forværrede vilkår, »forværrings-tesen«. Her forekommer det dog anmelderen, at forfatteren overser, at nyere forskning hovedsagelig placerer forværringen efter 1625 eller endda efter 1640 og dermed efter hans periode, hvad der på forhånd gør hans senere diskussion af dette emne ret futi!

Efter disse indledende afsnit falder bogen i to hoveddele: én om rigsniveauet og én om Gønge herred. I den rigshistoriske del beskæftiger forfatteren sig med landgilde, skatter og arbejde som relationer mellem kongemagt og bønder, eller – som det siges – som »interaktionens tre grundpiller«. Konkret beskæftiger forfatteren sig med forskellige former for afkortninger, begunstigelser og lignende som udtryk for, at kronen søger at skabe en positiv social relation. Forfatteren gennemgår systematisk Kancelliets Brevbøger vedrørende disse emner for årene 1576-79, 1609-15 og 1640-41.

I kapitlet om »landgilderelationen« kan forfatteren vise en lang række eksempler på nedsættelse af landgilde, dog hovedsagelig med tre begrundelser: påvisning af, at landgilden var »for høj« i forhold til naboer, landgildedefrihed som løn for funktioner som foged og lignende og endelig et udbredt mønster med at bevilge et års landgildedefrihed for bønder, hvis gårde var brændt, herunder efter krigshærgninger. Selve den systematiske gennemgang af emnet og påpegningen af disse tre hovedbegrundelser er prisværdig. Resultaterne overrasker vel næppe dem, der kender periodens landboforhold, men det har ikke været fremlagt så klart og systematisk før.

Derimod er jeg noget mere tvivlende over for de tolkninger, forfatteren lægger ned over materialet. For det første mener han, at disse landgildeafkortnin-

ger viser en omfattende positiv forhandling mellem kongemagt og bønder, hvor kronen med udgangspunkt i egeninteresse tog vidtgående hensyn og dermed bidrog til at skabe en positiv relation, hvor kronen blev anerkendt som et nådigt herskab. For det andet mener han ikke at kunne finde nogen »forværringskurve«, fordi han i alle tre perioder finder bønder og lensmænd, der argumenterer med, at det var nødvendigt med afkortninger, hvis ikke godset skulle stå øde.

Det sidste synspunkt kan undersøgelsen ikke bære. Som bekendt kan man ikke bruge antallet af klager som vidnesbyrd over, hvor slemt folk har det. At fremhæve risikoen for ødegods var et standardargument i datiden, som både bønder og lensmænd fandt hensigtsmæssigt. Vil man se på de realøkonomiske forhold, må man i stedet se på ødegodsprocenter, omfanget af restancer og højden af indfæstningen. Alle disse markører viser, at bønderne i fredstid de fleste steder klarede sig udmærket frem til Torstenssonkrigen. I øvrigt er de valgte år for undersøgelsen uhensigtsmæssige. De første ligger i højtskatteårene efter syvårskrigen. Næste undersøgelsesperiode rækker fra blomstrings- og lavskatteårene lige før Kalmarkrigen til årene under og lige efter krigen, som i øvrigt var den af tidens krige, som den danske befolkning slap lettest fra. Og endelig ligger tredje periode lige *før* en krig og ikke lige efter – dvs. at man var kommet over den forrige krig og havde ret gode år. De tre perioder kan derfor slet ikke tegne den langsigtede udvikling.

Selve det at se på landgildeafkortningerne som en relation er derimod mere forfriskende og interessant. Forfatteren kan også have ret i, at der blev opbygget eller vedligeholdt en positiv relation, når kongen gav landgilddefrihed for dem, hvis gårde var brændt. Det er rigtigt set,

at kongen netop fremstillede landgildeafkortninger som benådninger, om end der mod slutningen var en bevægelse mod standardregler. Forfatteren får bare efter min mening omfanget af nåden til at se større ud, end det var. Han bliver overvældet af at finde så mange sager om det, men han synes at glemme, at mange handler om enkeltbønder eller – byer. Og kronen var altså godsherre for ca. 35-40.000 bønder, så selv flere snese sager på et år behøver kun at berøre en meget lille andel af disse. Jeg tror derfor, at den samlede betydning af disse benådninger var mindre end forfatteren gør – ikke bare realøkonomisk, men også mht. at forme bøndernes forhold til kongen. Og uanset at det hver gang skulle bevilges, tror jeg, at bønderne tenderede mod at mene, at landgilddefrihed for fogder og bønder, hvis gårde var brændt, var en forholdsvis rodfæstet ret.

Næste kapitel handler om skatter og offentlige arbejder. Mens landgilden var principielt uforanderlig i perioden, steg disse byrder kraftigt. Det er forfatteren naturligvis opmærksom på, og han berører også relativt kort kronens argumentation for skatterne og tonen i skattebrevene. Ikke desto mindre handler forfatterens analyse af disse som relation mest om forskånelser og lempelser. Han kan her vise en række meget interessante forhold – f.eks. en meget velindarbejdet praksis med at lade bønderne i Halland og Blekinge slippe med halv skat, som klart viser en særlig hensyntagen til rigets grænseprovinser. Mere velkendt er det naturligvis, at også kronens ugedagsbønder slap med halv skat. Det konkluderes, at skatten gradueres efter en blanding af sædvane og skatteevne. Det er ikke forkert. Men jeg synes, at der gøres for lidt ud af, at det altdominerende og dynamiske i relationen bestod i, at kronen stadigt hyppigere krævede skatter og arbejder, som hver gang var et særligt krav og hver

gang skulle sættes og argumenteres igennem. Det var efter min mening mere frugtbart at studere den proces dybere end de ret beskedne forskånelser. Noget lignende gælder analysen af de offentlige arbejder, der dog har en selvstændig værdi i, at dette fænomen ellers er ret uudforsket.

Disse analyser på rigsniveau har alt i alt blandet værdi. De svækkes af, at de valgte årstal virker tilfældige, og at i hvert fald nogle af de stillede spørgsmål er u hensigtsmæssige i forhold til materialet. Principielt er det fint at se kronens krav om landgilde, skat og arbejde som relationer og at analysere dem som sådan. Det stærke fokus på begunstigelser er dog ikke fri for at få relationen til at se næsten entydigt positiv ud – i bedste overensstemmelse med Lund-traditionens harmonitænkning. Jeg kan dog følge forfatteren i, at det »påtvungne fællesskab« hermed øges, men ville – med udgangspunkt i hans egen Simmel-inspiration – lægge mere vægt på konflikterne og deres udgang..

Bogens største og bedste del er dog analysen af forholdene i Gønge herred. Et stort kapitel præsenterer herredet og dets socioøkonomiske struktur. Forfatteren kan med rette pege på en mangesidet økonomi og en fleksibel gårdstruktur med hyppige gårddele. Han går dog efter min mening for vidt i nogle regnestykker over befolkningsstørrelsen. Dels ender han på en ikke helt gennemskuelig måde med at regne med en bestemt omregningsfaktor fra skattebetalere antal beboere, dels tillægger han nogle skatteregnskaber for stor udsagnskraft. Når skattelisterne viser, at antallet af karle, inderster mv. udgjorde 353 i 1606, 614 i 1610, men 206 i 1613, er det dristigt at tage det som udtryk for en voldsom befolkningsstigning 1606-10 fulgt af et endnu voldsommere fald under krigen. I hvert fald det sidste skal der nok være noget om, men noget tyder

på, at man har været mere nidkær i beskatningen i 1610 end før og efter. Det er særligt sålænde, da hele stigningen det år ligger på grupperne »karle for halv løn« og »gårdmænd« (inderster). Det næste kapitel handler om afkortninger i Gønge herred. Det viser nogenlunde samme mønstre som på rigsplan.

Bogens største (næsten 100 sider) og vigtigste kapitel handler om relationerne mellem krone og bønder i Gønge herred i forbindelse med forsvaret og især periodens krige. Forfatteren beskriver dels de konkrete forhold i forbindelse med opstilling af væbnede styrker, forsvar mod svenskerne mv., dels både bøndernes og kronens argumentationer. Forfatteren kan vise, at både krone og bønder faktisk appellerede til et fællesskab og en fælles identitet, og at bønderne i Gønge herred ud over lokale identiteter også formulerede sig som »danske«, men kun sjældent som skåninger. Videre ses det, at de kun i ringe grad var modtagelige for svenske appeller. Omvendt var der grænser for samarbejdet. Bønderne i Gønge herred nægtede at indstille deres handel med bønderne på den anden side, og deres forsvarsmæssige indsats var svingende og bl.a. afhængig af de generelle krigsforhold. Den danske konge både appellerede og truede, men veg tilbage for alt for skræppe repressalier her ved grænsen. Det er umuligt at yde dette store kapitel retfærdighed på disse linjer, men det er særdeles spændende og dybt væsentligt.

I to lidt kortere kapitler diskuteres Gønge herreds stilling til kronen i øvrigt. Der argumenteres for, at herredet havde en særstilling i 1500-tallet, men at det i 1600-tallet i stigende grad indtoges under en centralisering, mistede sin særstilling og oplevede en socialdisciplinering, der udgik fra centralt hold. Forfatteren diskuterer samtidig igen kommunalismebegrebet, og han argumenterer udmærket for, at kommuna-

lismen i Gønge herred i høj grad var skabt og fremmet af en statsmagt, der selv var med til at skabe og forhandle med de organer, der kan ses som kommunalistiske.

En fælles anke både mod de ellers fine kapitler om Gønge herred og de efter min mening knap så gode kapitler om rigsniveauet er forfatterens meget begrænsede skelnen mellem kongens relation til bønderne som *konge* eller *statsmagt* og som *godsherre*. Både på rigsniveau og i Gønge herred var kongen både statsoverhoved og godsherre for halvdelen af bønderne, men kun statsmagt over for den anden halvdel. I spørgsmålet om landgilde møder vi udelukkende kongen som godsherre, når det gælder skatter og »offentlige arbejder« er det en blanding, men når kongen appellerer til forsvarsviljen, er det som statsoverhoved. Det betyder, at kongen snart taler til halvdelen af bønderne, snart til alle. Det gør forfatteren næsten intet ud af. Det hænger selvfølgelig sammen med, at kilderne dels ikke skelner, dels stort set kun kan belyse relationerne konge-bønder, men næsten ikke relationerne mellem de private godsejere og deres bønder. Ikke desto mindre burde forfatteren have reflekteret mere over det. I en række sammenhænge er det vigtigt, om vi møder et fællesskab – påtvunget eller ikke – af alle bønder i herredet eller blot af kongens bønder.

Ambitiøs var ét af de ord, jeg indledningsvis hæftede på Stefan Perssons afhandling. Sine steder er den nok *for* ambitiøs, idet undersøgelserne på rigsniveau kun delvis er vellykkede og kræver mere kontekst for at give fuld mening. Men også her er der trods alt gods i det, og bedømt på sine bedste dele er det en meget fin afhandling, vi har for os.

Carsten Porskrog Rasmussen

Steffen Heiberg: *Christian 4. – en europæisk statsmand*. (Gyldendal, 2006 (første udgave 1988)). 480 s., indb. 299 kr. (vejl.).

Det netop overståede renæssanceår 2006 har ikke blot budt på udstillinger, foredrag, koncerter, modeshows, øl og renæssancemad, men har desuden resulteret i genudgivelsen af hele tre reviderede biografier om dansk renæssances to fyrtårn, henholdsvis Tyge Brahe (1546-1601) og Christian 4. (1577-1648). Førstnævnte adelige astronom tager Alex Wittendorf sig flot af i sin *Tyge Brahe*, der udkom første gang i 1994, mens Benito Scocozza i *Christian 4.* har et skarpt blik for denne konges mindre heldige politiske og private prioriteringer. Den tredje biografi, der her skal anmeldes, er Steffen Heibergs bog om *Christian 4.* med titlen *Christian 4. – en europæisk statsmand*. I lighed med Scocozzas værk så Heibergs bog første gang dagens lys i 1988, hvor alle sejl var sat til for at festligholde 400 års jubilæet for begyndelsen på Christian 4.s regeringstid, selv om denne periode jo egentligt først startede med kroningen 29. august 1596.

Lad det med det samme være sagt, at det er en fornem præsentation, som Heiberg har leveret. Bogen er velskrevet og informativ, billedmateriale og – kvalitet er helt i top og litteraturlisten opdateret til år 2006. På sin vis er titlen dog lidt misvisende, eftersom det ikke blot er Christian 4., men faktisk hele Danmarks historie 1577-1648, som vi her får præsenteret. Dertil er der blevet plads til en spændende og tankevækkende karakteristik af Christian 4., hvor ikke mindst kongens bevidste brug af arkitektur og billedkunst til iscenesættelse og legitimering af politik og privatliv bliver grundigt undersøgt.

Allerede i bogens forord tager Heiberg et opgør med de to sejlivede anta-

gelsler om Christian 4.s store forbrug af alkohol og kvinder, som især Benito Scocozza har gjort sit til at holde i live i sin *Christian 4.* og ottende bind af *Politiken* og *Gyldendals Danmarkshistorie*. Det er korrekt, at Christian 4. i perioder drak meget, og at han fik 23 børn, men karakteren af kongens laster er mere nuanceret end som så. Heiberg anfører for det første, at et vist alkoholforbrug var normen i 1600-tallets nordeuropæiske fyrstehuse samt, som allerede Palle Lauring var inde på i *Christian den Fjerdes riger og lande* fra 1967, at ikke et eneste af Christian 4.s over 3.000 personlige breve fra 1589-1648, bærer præg af, at kongen skulle have været beruset. Hvad kvinderne angår, bør man ligeledes holde sig for øje, at vi faktisk kun kender til et tilfælde af, at Christian 4. skulle have begået decideret utroskab. Det stammer fra 1611, hvor kongen bedrog sin dronning med den københavnske borgermesterdatter Kirsten Madsdatter. Dermed ikke sagt, at Heiberg tegner et rosenrødt billede af sin hovedperson. Vel beskriver Heiberg Christian 4. som initiativrig, ansvarsbevidst og kunstnerisk interesseret, men det pointeres også, at kongen kunne være yderst utålmodig, smålig og rethaverisk. Alt i alt uheldige egenskaber hos en konge, hvis trang til selvhævdelse og tro på egne fortræffeligheder i henhold til Heiberg blot fik yderligere næring grundet manglen på en ordentlig rollemodel i barndommen.

I forhold til 1988-udgaven har Heiberg i den stærkt reviderede 2006-udgave også ændret bogens titel fra *Monarken, mennesket og myten* til *En europæisk statsmand*. Man skulle syntes, at alene Christian 4.s mange rejser, kunstskatte og slotte kunne gøre ham fortjent til denne titel. Heiberg har dog valgt titlen med den begrundelse, at Christian 4. herskede over et europæisk imperium, der strakte sig fra Elben til Nordatlan-

ten, og som kontrollerede den vitale vand- og handelsvej Øresund. På denne baggrund var Christian 4., ikke mindst i de gode år 1613-25, i stand til at føre sin egen selvstændige udenrigs- og sikkerhedspolitik på den europæiske scene. Der var tale om en dagsorden, hvor håndhævelsen af det danske Østersøherredømme – *Dominium Maris Baltici* – på Sveriges bekostning var det centrale omdrejningspunkt. Christian 4. var overbevist om, at også hans rige skulle have sin plads i solen og midlerne til at sikre Danmarks stormagtsposition og internationale prestige var i kongens øjne professionelle hære, orlogsskibe, befæstede byer samt handelskompagnier og manufakturer, der kunne holde landet forsynet med alt fra krydderier til krudt og klæde. De kongelige moderniserings- og centraliseringsbestrebelse strandede ofte på rigsrådets og adelens modstand, men havde dog den positive sidegevinst, at København, hvor regeringskontorerne og den hastigt voksende orlogsflåde havde hjemme, nu for alvor blev at betragte som en hovedstad.

Kongens fald fra magtens tinde, tabet af det danske Østersøimperium og begyndelsen på Danmarks hundredårige tilværelse som fattig og perifer småstat indtraf med Kejserkrigen (1625-29), hvor Christian 4., 17. august 1626, led sit store nederlag i slaget ved Lutter am Barenberg. I kølvandet på det nationale traume fra 1864 og det 20. århundredes radikale og antimilitaristiske historietradition har det været almindelig praksis at betragte Christian 4. som Europas krigsgale pauseklovner, men det er heldigvis en grøft, som Heiberg ikke falder i. Christian 4.s indblanding i Trediveårskrigen skyldtes ifølge Heiberg Christian 4.s ønske om at bremse svenskerne og de tyske katolikkers ekspansion i Østersøen, hvortil selvfølgelig kommer den enorme prestige, rollen som protestantismens forsvarer ville give. I ud-

gangspunktet kunne Christian 4. uden tvivl have spillet en væsentlig politisk og militær rolle i det urolige tyske rige, men til kongens store uheld tilbød feltherren Albrecht von Wallenstein i maj 1625 den tyske kejser sin tjeneste. Overfor en så formidabel modstander og organisator var Christian 4.s muligheder for at fremtvinge en militær afgørelse stærkt begrænset, ligesom der også var kejserens anden general, Tilly, at tage hensyn til. Christian 4.s stædighed og frygt for prestigetab forhindrede en diplomatisk løsning inden nederlaget ved Lutter am Barenberg 1626 og den efterfølgende kejserlige besættelse og udplyndring af hertugdømmerne og Jylland 1627-29. Dette politiske og militære nederlag blev et knæk, som Christian 4. aldrig forvandt. Ondt blev efterfølgende kun til værre i takt med Kejserkrigens ødelæggelser, Kronborgs brand, skilsmissem fra Kirsten Munk og den stigende afhængighed af købmændenes kredit og stændernes skattebevillinger. Strået, der knækkede kamelenes ryg, var Torstenssonfejden (1643-45), hvor den danske orlogsflåde og drømmen om *Dominium Maris Baltici* for altid blev knust i søslaget ved Femern. Christian 4. reagerede på alle disse ulykker med megen bitterhed, men formåede samtidigt effektivt at iscenesætte sig selv i en martyrolle, der havde mange ligheder med Kristus på korset, hvilket efter Kejserkrigen kom til udtryk i både bygninger og billedkunst.

Som det forhåbentligt fremgår af ovenstående er helhedsindtrykket af Heibergs bog overordentligt positivt, selv om en lidt grundigere korrekturlæsning kunne være ønskelig. Bogomslagets bagside postulerer uden videre, at Christian 4. var Danmarks og Norges konge 1588-1648, hvilket ellers med rette modsiges på bogens side 30-45, hvor den adelige formynderregerings styre 1588-96 er grundigt behandlet. I

billedteksten på side 127 ser det ud som om, at det var Tyge Brahes fader og farfader, der lå begravet i Hellig Tre Kongers Kapel i Roskilde, selv om det vitterligt var Christian 3. og Frederik 2. og en henvisning på side 137 er helt forsvundet. Det er heller ikke korrekt, når Heiberg på side 220 skriver, at det udelukkende var de københavnske storkøbmænd, der i større omfang investerede i Christian 4.s nye handelskompagnier. Alene Aalborgs magistrat og købmandsaristokrati satte således 11.000-12.000 dalere i et af kongens saltkompagnier og bidrog med 5.000 dalere til det østindiske kompagni. Det ville desuden have været rart med nogle oversigtskort over Christian 4.s svenske og tyske felttog, og det kunne have været interessant, om Heiberg i sit afsluttende kapitel *Manden og myten*, havde forholdt sig mere grundigt til det billede af Christian 4., der eksisterer i folketro, historiebøger, romaner, skuespil og jubilæumsår.

Det er dog for småting at regne i en yderst fyldestgørende biografi, hvor selv den symbolske betydning af Christian 4.s berømte fletning gøres til genstand for nærmere overvejelser. Denne anmelder vil derfor også godt vove pelsen med den konklusion, at *Christian 4. – en europæisk statsmand* skal have en stor del af æren for, at Christian 4., også efter at støvet fra Renæssanceåret 2006 har lagt sig, fortsat og med rette vil kunne bære den noget højstemte, men stadigvæk rammende betegnelse som vor hele kongelængdes mest levende døde.

Jakob Ørnbjerg

Torben Thim: *Christian IV og hans roser*. (Gyldendal, 2006). 168 s., 249 kr.

Torben Thims bog om Christian IV og hans roser er et værk af stor billedmæssig kvalitet. Bogen er yderst appetitlig i

flot tryk med talrige renæssancestik og illustrationer. Efter en noget vakkende og nølende start med en kort (og for emnet temmelig ligegyldigvirkende) beskrivelse af forholdet mellem Christian IV og Tyge Brahe samt en beskrivelse af Elisabeth I af England som *Rosa electa* »Den udvalgte rose« kommer forfatteren til sagen. Der laves en analyse af de roser der med mere eller mindre sikkerhed befandt sig i de kongelige haver i København. Thim er virkelig på hjemmebane når det kommer til beskrivelser og bestemmelser af renæssanceroserne. Til dette arbejde har forfatteren nøje gennemgået og analyseret en række samtidige beskrivelser og afbildninger af dyrkede roser såsom planteregistraturer, Flora Danica og Gottorfer Codex. Dette arbejde er velgennemført og informativt og munder ud i et udførligt og veludført leksikon over renæssancens roser. Dette lille leksikon glimrer ved flotte billeder og beskrivelser med rosernes latinske og danske navne, årstal hvorfra rosen er kendt samt en beskrivelse af rosens udseende, duft og anvendelighed. For folk med bare et gran af roseninteresse vil disse beskrivelser give én lyst til med det samme at beplante større arealer med renæssanceroser.

Derudover indeholder bogen gode afsnit om Rosenborg, Kongens Have, renæssancens haver og urtegårdsmænd samt renæssancens plantehandel. Disse kapitler ligger fint i tråd med bogens emneområde og medvirker til at skabe en god helhed i værkets første del. Der er gode og, for anmelderen, nye oplysninger eks. i afsnittet om »Renæssancens plantehandel« hvor Thim giver forklaring på hvordan Christian IV skaffede roser til sine haver. Forfatteren har fundet kilder på rosenindkøb fra både Danmark og Holland. Endvidere beskrives der i dette kapitel, hvordan en belgisk-fransk botaniker ved navn Carolus

Clusius i Leiden var med til at opbygge en af Europas første botaniske haver og sikkert har været medvirkende årsag til, at kongen kunne bestille hundredvis af rosentræer fra Holland.

For at dryppe lidt malurt i bægeret må det dog nævnes at værkets generelle historiske gennemgange ikke er af høj kvalitet. Beskrivelserne af de generelle forhold i renæssancen er meget korte og simple og man sidder med følelsen af, at Thim skulle have holdt sig tættere til sit kerneområde, selve rosen- og haveemnerne. Der er ikke benyttet notehenvvisninger og det er noget forstyrrende især når der er tale om citater. De manglende notehenvvisninger kan undre, især fordi der er en udførlig illustrationsliste og et register bag i værket, hvori man kan se sidetalshenvvisninger til både tekst og illustrationer. Litteraturlisten lader meget tilbage at ønske. For det første er ikke alle brugte værker medtaget – således henviser forfatteren på s. 118 til Dansk Biografisk Leksikon, og på side 49-50 til »Kancelliets Brevarium« (Kancelliets Brevbøger?) men disse værker er ikke medtaget i litteraturlisten. Endvidere er der ikke medtaget utrykte materiale i litteraturlisten, på trods af at dette tydeligvis benyttes.

Forfatteren er ikke konsistent når det kommer til opsætningen af illustrationsteksterne, således bringes der på s. 96 to illustrationstekster der henviser til s. 97, hvor der er vist to tavler fra »Den lille Codex«. Tavlenumrene er dog ikke med på billedet og der skal nærmere granskning til for at bestemme at tekst og illustration passer sammen oppefra og ned med læseretningen. Man bliver dog lidt forvirret når man på side 98 oplever, efter endnu mere granskning, at på denne side passer teksten til illustrationerne læst oppe fra og ned men denne gang mod læseretningen!

Forfatteren skriver i sin indledning, at han stødte på mange relationer til roser

– og han måtte have det hele med. Til dette formål benyttes bogens anden del. Dette er bogens største svaghed, for selvom det er klart at forfatteren vil vise den mangeartede brug af roser og rosen-symboler i den danske renæssance bliver bogens anden del et sammensurium af mere eller mindre rosenrelaterede emner. Det kan i forhold til bogens hovedemne give god mening på side 126 at give en beskrivelse af den rigt rosen-smykkede kanon en såkaldt »Rosenkartouf« som Christian IV i 1601 lod gøre til Københavns forsvar. Da dette giver læseren viden om kongens egen brug af roser som udsmykning. Men det giver for anmelderen ikke mening at bruge en side på at beskrive en »Rosengalej« hvorom der med forfatterens egne ord »er påfaldende få oplysninger om galejens aptering og skæbne andet end navnet« (s. 124), og derefter have en helsides illustration af en model af Frederik III's galej. Denne galej er ganske vist udsmykket med stiliserede roser på agterskibet, men det virker alligevel lidt søgt.

Det kan også undre hvorfor forfatteren laver en flere sider lang påførsel af rosentitler på kvinderne i Christian IV's liv, da det ikke er anmelderen bekendt, at Christian IV kaldte hverken dronnin-

gen, Kirsten Munk eller Vibeke Kruse for »sin rose« og da forfatteren, som nævnt, ikke benytter sig af noter lader dette sig ikke umiddelbart efterprøve. Dronning Anna Cathrine behæftes titlen »rosen uden torne«, Kirsten Munk bliver kaldt »den tornede rose« og Vibeke Kruse for »sommerens sidste rose«. Illustrationerne til beskrivelsen viser kvinderne afbilledet med roser i håret og på tøjet og det skal retfærdigvis siges, at forfatteren kort behandler dette, men det er ikke der hovedvægten bliver lagt i afsnittet. Generelt kan man sige om værkets anden del, at der mangler struktur og at en samlende konklusion, som evt. trak nogle linjer i brugen af roser og rosensymbolik i renæssancen havde kunnet redde meget.

På trods af de historiske afsnits simpelhed og de noget springende rosenemner i bogens sidste del, er bogens styrke, analysen af renæssanceroserne og renæssancehavens anlæg og planter, så overbevisende, at »Christian IV og hans roser« bestemt har sin berettigelse. Læsere med interesse i roser og haveanlæg i renæssancen bliver godt oplyst af dette værk og de utroligt smukke illustrationer er en sand fryd.

Ulla Egeskov

ENEVÆLDEN

Peter Henningsen: *I sansernes vold – Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I+II*. (Landbohistorisk Selskab, 2006) 1104 s., 398 kr.

Denne disputats er et pragtstykke og frugten af en fantastisk arbejdsindsats kombineret med en usædvanlig evne til at holde boldene fra en kilde- og littera-

turliste på 66 sider oppe i luften! Det blev til 1100 sider med mange spændende resultater og mange provokationer til læseren. Kort fortalt vil Peter Henningsen (PH) finde ud af, dels om den danske bonde i 17- og 1800-tallet var så dorsk, som han blev fremstillet i den samtidige litteratur, og dels hvorfor antropologernes beskrivelser af nuværende bondesamfund i de tredjedele lande

verden over lignede så meget det danske fra for 200 år siden. Findes der et universelt bondesamfund uafhængigt af tid og sted?

Efter en omhyggelig præsentation af sin forskningsstrategi og metode afslutter PH sit kapitel 2 med en læservejledning og tips for at komme i gang igen, hvis man var faret vildt alligevel. Så vidt jeg kan se, er det ikke tænkt som spydighed eller sagt for sjovt, og det får mig til at overveje, hvad det er for en læser, PH forestiller sig til sin bog? Er han bange for, at det er en anden dorsk, der kun var fristet af titlens løfte om sex, og derfor ikke ville kunne finde vej gennem de mange sider trods klar indholdsfortegnelse og register? Men en sådan ville aldrig – trods fristelserne – gribe til disse to murstensbind!

Kapitlerne 3 og 4 er den obligatoriske historiografiske gennemgang. Her præsenteres de positivistiske landbohistorikere, der deles i traditionalister, der var stort set enige i samtidens bondeforagt, og revisionister, der gjorde bønderne entreprenante og progressive. Dernæst kommer de materialistiske og immaterialistiske etnografer og til sidst de teoretiske antropologer. Grupperne er ordnet efter deres nytteværdi for PH, med de sidste så afgjort på hæderspladsen. Antropologerne må dog lægge øre til en reprimande om deres for universelt sete bondesamfund. Også fortræffelighederne af Foucaults diskursanalyser og andre forfatteres inspirationer bliver omtalt. – Jeg er så heldig, at jeg ikke hører til landbohistorikerne, og derfor ikke skal forsvare mig over for Peter Henningsens påstand om gruppens teoriløshed. Jeg er heller ikke etnograf, der tilsyneladende kun har set noget af lyset, og jeg er ikke antropolog som kan sole sig i forfatterens store begejstring for deres konglomerat af teorier. Jeg har altid været historisk antropolog, selv om jeg først i 1990'erne lærte, at det hed så-

dan. Mao. jeg har ikke noget i klemme, når jeg nu skal se nærmere på PH's resultater.

Kapitlerne 5-8 er bogens 2. del og beskriver bonden i standssamfundet, dvs. i statens juridiske, kulturelle, sociale og institutionelle praksis. Et underligt synonymt brug af stat og samfund! I disse kapitler defineres bonden efter sit sociale tilhørsforhold ifølge de lovmæssige kilder. I bogens 3. del – kapitlerne 9-17 – om de sociale distinktioner er vi på vej væk fra standssamfundet og går til rangsamfundet, hvor bonden i begyndelsen stadig ligger på laveste trin, han er i sin – jeg havde nær sagt – jordbundenhed ikke med i stræben efter højere rang. Denne stræben foregår hovedsageligt i bysamfundet. Det er da også derfra, foragten for bonden stort set kommer. Men ligeledes udfolder landsbysamfundets spidser, præster og degne – især hvis de var af bondeslægt – deres negative syn for at markere deres opnåede forskel. Men præsteslægternes repræsentanter var også godt med. Det vender jeg tilbage til. De bedrestillede bønder er med på stigen efter midten af 1700-tallet. Denne bogens 3. del rummer mange nye erkendelser, der sætter den hidtidige meget fattige etikettebeskrivende forskning på plads. Rangsystemet og den kultur, det var skabte, var meget mere, ja, det medførte endog en kulturel borgerkrig! (s. 524ff).

Kapitlerne 18-20 danner bogens 4. del om »de andres« forestillinger om den danske bonde, mens 5. del prøver i sine seks kapitler at nuancere det danske bondesamfund efter hovedsagelig geografiske forhold. For det viser sig nu, at jyderne slet ikke var så dyriske og dorske, det var nemlig bønderne fra Lolland-Falster og især Sjælland, der jo også levede tættest på den københavnske skrivende elite, mens fynboerne og dem fra Langeland lå ind i mellem. PH fandt ud af, at godsstrukturen i de for-

skellige danske egne bestemte bondens livsstil og verdenssyn. I Jylland var der langt mellem godserne og landsbyerne, derfor var bønderne ikke så meget konfronteret med deres herrer. På Sjælland var der »livegenskab – vornedskab« (s. 647ff og s. 935), der manede til fatalisme, druk og dorskhed hos bønderne, som derfor hengav sig i sansernes vold. Jeg er dog noget forbavset over, at alle jyderne blev skåret over en kam. Efter PH's beskrivelse af godsstrukturerne ville jeg have troet, at de østjyske bønder fra de gode jorder med mange herregårde i Vejle, Skanderborg, Århus og Randers amter måtte høre til den sjællandske kategori. Men de falder måske ind under andre distinktioner, så som f.eks. forskellen mellem godsejere af gammel adel og profitmaksimerende nye borgerlige, idet den gamle adel beholdt sin faderlige rolle over for bonden, mens de borgerlige, der efterhånden ejede op til 2/5 af herregårdene, gjorde bønderne passive i forhold til nytænkning.

I bogens sidste del før konklusionen vil PH se på, om der var realitet bag ved de nedladende skrifter fyldt med foragt. Med mange forskellige metoder også fra moderne interviews i tilbagestående samfund måtte konklusionen blive: »Bondens fortidsrettede blik, idealet om enshed og frygten for misundelse og forgørelse (alt sammen omhyggeligt redegjort for i kapitlerne forud) skabte en kultur og et forbrugsmønster, hvor man forsøgte at holde velstanden, anderledeshed og alle former for afvigelser skjult for sine naboer« (s. 917). Mærkeligt nok fortsætter PH lidt senere med: »Bondens tankegang, hans verdensanskuelse og moralske normer sigtede alle mod en eneste ting: Bevarelsen af status quo. Skulle der endelig kunne tænkes en forandring, som var acceptabel, var det som regel en forandring, der skulle genoprette gamle mytologiske tilstande« (s.

919). Var bonden nu velbeslået og blot skjulte det? Men bagstræberisk / fortidsrettet var han i hvert fald!

Som det helst skulle være fremgået, er jeg trods alt meget imponeret over og dybt fascineret af Peter Henningsens store fortjenstfulde arbejde. Men jeg blev sandelig også provokeret, det vil jeg vise ved især to punkter. Som antropologiinspireret forsker er PH's resultater opnået ved hjælp af store armsving. Her tænker jeg bl.a. på den unuancerede fremstilling af bondesamfundet. Hvor er husmanden blevet af? Han er blevet til bonde, selv om den økonomiske målestok for definitionen var baseret på jordtilliggende og derfor ikke passer på husmanden. De deraf følgende konsekvenser i landsbyfælleskabet gav ham en helt anden kultur end bondens. Han var ofte i bondens brød og måtte ikke være med som beslutningstager ved landsbystævnerne, men han skulle rette sig efter bestemmelserne. Mange undersøgelser viser også, at man holdt sine fester med sine egne – især de kirkelige. Jeg har indtryk af, at byfolkenes opfattelse af den grå almue uden for voldene har smittet af på PH og – for at tage munden fuldt – på antropologerne. For landsbyen vidste om hinandens hierarkisk økonomiske og kulturelle ståsted.

Det andet punkt, jeg vil hancelere lidt over er, at PH giver en mængde citater, som dokumenterer de andres nedladenhed og foragt. Og som læser er man til sidst helt overbevist om f.eks. præsternes arrogance, hvis ikke man i sidste øjeblik var kommet i tanker om, at man jo faktisk selv har fundet mange andre eksempler i andre sammenhænge. Mine eksempler afspejler præsternes medmenneskelighed, som selvsagt ikke står i modsætning til foragt – og dog måske: Fra senmiddelalderen finder jeg vidnesbyrd om præsternes bekymring for befolkningens helbred. De efterlyser læger (Paul Helgesen allerede i 1527), de

læser selv et par semester medicin, noget Christian IV allerede havde opfordret til. Sidst i 1700-tallet og længere frem søger en række præster dispensation for kvaksalveri, fordi de føler sig nødsaget til at hjælpe de syge sognebørn, fordi embedslægen boede alt for langt væk. Det jeg med andre ord savner, er en repræsentativitetsanalyse af det kildemateriale PH benytter. Så vidt jeg kan se, er det meste blevet til i forbindelse med situationer, hvor hierarkiet spillede en rolle, som ved opkrævning af tienden, eller hvor præsten var lokal administrator som kongens *man on the spot*. I bedste tilfælde kan disse citater bruges til at *illustrere* præsternes nedladdenhed, men vores hæderkronede kildekritik må ikke forsømmes. Den er stadig vores fundament eller i det mindste vores primære must, vi kan dernæst bruge den funktionalistisk og supplerer med konstruktivistiske, diskursive, sprogligt vendte og mange andre analyser. Og når jeg nu er ved det, så er jeg på den ene side imponeret over den teori- og metoderigdom, PH kan anvende og jonglere med. Det hænger for det meste

fantastisk godt sammen, men også her gælder det plukmetoden, en form for funktionalistisk metode eller rent ud sagt eklekticisme. Uden nærmere analyser af de rigtig mange indfaldsvinklers værdier for undersøgelsen bruger PH dem der, hvor det passer ind i hans danske bondesamfund for 200 år siden. Lige gyldig om de beskriver gaucho-bønderne i Mexico i 1930 eller bønderne i Usbekistan i 1970'erne. Det er meget provokerende, men så sandelig også tankevækkende.

Selv om det kan lyde som en selvmodsigelse, så har PH's værk været fornøjelig læsning, netop fordi jeg ofte blev tvunget til at standse op og genoverveje min oprindelige opfattelse for dernæst at modificere den. — Hvad fandt Peter Henningsen ud af mht. sine to hovedspørgsmål? Konklusionens svar er – til trods for tusind siders nuancerende analyse – alligevel, at den danske bonde var lidt dorsk, og det universelle bondesamfund eksisterer også helt uden for tid og rum – kun enkelte nuanceringer var nødvendige.

Gerda Bonderup

19. ÅRHUNDREDE

Britta Andersen, Dorte Christensen & Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Herregårdenes Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lensafsløsningsloven 1919*. (Dansk Center for Herregårdsforskning, Skippershoved, 2006). 125 s., 198 kr.

Alle institutioner må profilere sig nu om stunder. Det gælder naturligvis også det i 2004 stiftede Dansk Center for Herregårdsforskning, der er oprettet i samarbejde mellem Gammel Estrup – Jyllands Herregårdsmuseum, Nationalmu-

seet, Arkitektskolen Århus og Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet. Og forskningsinstitutioner profilerer sig jo bl.a. ved at holde konferencer og udgive foredragene i antologiform. (En praksis som vil blive tiltagende vanskelig i fremtiden jo større presset bliver på os for at publicere i refereeede tidsskrifter – som det så mundret hedder nu om stunder.)

Foreliggende bog er altså det første lidt mere omfattende resultat på tryk af Herregårdscentrets målrettede og meget succesrige satsning på det, man kalder

herregårdenes Indian Summer, dvs. groft sagt sidste halvdel af 1800-tallet, hvor herregårdene og deres sociale liv fik en (foreløbig?) sidste voldsom opblussen under indtryk af særdeles gode økonomiske og politiske konjunkturer.

Det i dag mest manifesterede udtryk for denne opblussen er de mange herregårde, som fik en mere og især mindre vellykket oppudsning eller totalombygning i én eller flere af de historistiske stilarter, som florerede i perioden. Dette beskæftiger kunshistorikeren Anne Grethe Sværke sig med i et ph.d.-stipendium, og hun redegør her kompetent for først og fremmest statistiske forhold omkring disse mange ombygninger med Steensgård på Langeland som illustrativ case. Dette følges op af John Erichsen, som fortæller den mærkelige historie om, hvordan Pederstrup på Lolland blev ombygget og udvidet i den helt store slotsstil for så i 1938 at blive skrælet af til det beskedne klassisistiske hus, som i dag står og minder om den store landbo-reformator C.D.F. Reventlow, som byggede huset 1813-22. I betragtning af, at Pederstrup vel var noget i retning af det næstmest imponante private slotsbyggeri i 1800-tallet (med Frijsenborg som nr. 1) må man nok beklage dette udslag af hastigt skiftende smagsretninger i byggeriet.

Endnu findes også mange steder større eller mindre rester af de fornemme herregårdsparker, som perioden også eksellerede i. Kirsten Lund-Andersen og Margrethe Floryan skriver her om henholdsvis Hofmangsgaves og Nysøshaver/parker, mens Mette Smed skriver om ejerslægters begravelsespladser i parkerne eller andre steder på godset. (Under læsningen har undertegnede glædet sig over, at Fonden Realdania har besluttet at anvende et større millionbeløb på restaurering af udvalgte herregårdshaver.) Udenfor parkerne lå der gerne store skovarealer, og Jesper

Laursen fortæller om de kolossale ressourcer, der på de større godser blev investeret i at kunne afholde repræsentative og udbytterige jagter i skovene. Derudover får vi en artikel af Kirsten Rykind-Eriksen, der med udgangspunkt i møbler på Sæbygård fra perioden fortæller om, hvorledes møbelproduktionen for de bedre kredse foregik på dette tidspunkt samt om det betydelige ideologiske tankegods, som var nedlagt i denne produktion.

Det hele rammes smukt ind af en indledende og en afsluttende artikel af Carsten Porskrog Rasmussen om de større linier i periodens gods- og anden historie præget af vanlig sans for klar og letforståelige fremlæggelse af de vigtigste røde tråde.

Der er kræset for publikationens grafiske udformning bl.a. med en masse gode illustrationer, så alt i alt er der tale om et godt supplement til Nationalmuseets store herregårdsværk, selvom overlappinger i forhold til dette forekommer. Alt i alt en udgivelse, som tjener Dansk Center for Herregårdsforskning til ære.

Anders Bøgh

Bodil K. Hansen: *Familie- og arbejdsliv på landet ca. 1870-1900. En undersøgelse af ægteskabsdannelse, familieførøgelse og arbejdsliv med særligt henblik på ændringerne i kvindernes arbejde.* (Landbohistorisk Selskab, 2006). 368 s., 298 kr.

Vi ved meget om mændenes arbejde i landbruget, om dyrkningsmetoder, afgrøder og ejendomsstrukturer på landet i 1800-tallet, men langt mindre om kvindernes rolle i arbejdslivet og i familien, der var centrum for gårdenes drift. Det forsøger Bodil K. Hansens bog (BKH) at råde bod på ved at sætte fokus på hverdagslivet på gårdene i de sidste tre årtier af 1800-tallet.

Bogens tese er, at der i løbet af perio-

den 1870-1900 skete store ændringer i familiedannelsen, i fordelingen af arbejdet mellem kønnene og i forholdet mellem husbond og tyende. Den økonomiske udvikling og højskolernes påvirkning var drivkræfterne bag de store forandringer. BKH sætter fokus på gårdmandsfamilier, da de betragtes som toneangivende i landdistrikterne, og på hverdagslivet på gårdene, fordi det kan bringe kvinderne – gårdmandskonerne – frem i lyset. Der ses nærmere på forlovelse, vielse, fødsler og familiedannelse i relation til forpligtelser over for søskende og forældre. Herefter beskrives hvordan arbejdet på gårdene blev organiseret. Emner som gårdbyggeri, kost og arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder analyseres. Bogen afsluttes af et kapitel om forholdet mellem husbond og tjenestefolk. Her ser BKH nærmere på tyendets levevilkår i husholdningen, og hvilke konflikter, der kunne opstå i dagligdagen.

Der er benyttet et stort og broget kildemateriale. BKH benytter således folketællinger, kirkebøger, amtshistoriske årbøger, privatarkiver i Rigsarkivet, privatarkiver i privateje, Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv, landbrugstidsskrifter, lokalaviser, skønlitteratur, politiprotokoller fra de lokale underretter, der opbevares i landsarkiverne m.m. Dele af materialet benyttes til kvantitative undersøgelser og andre dele til kvalitative undersøgelser. Men desværre gennemgås materialet ikke med kritiske øjne indledningsvist, og derfor er det til tider svært at se, hvor vidt man kan gå i tolkningen af kildematerialet.

Undersøgelsen tager udgangspunkt i ét område ved Holbæk, ét på Møn og ét i Vestjylland; en klar begrundelse for, hvorfor netop de områder er valgt, får vi dog ikke. Ni udvalgte sogne i undersøgelsesområderne danner rammen for de kvantitative undersøgelser. I afsnittene

om familiedannelse mener BKH at kunne vise, at der i de sidste 30 år af 1800-tallet skete et skift fra, at gårdmandsægteskaber var »arrangerede« ægteskaber til at være »kærlighedsægteskaber«. Der er ingen tvivl om, at ægteskabet var en central institution for gårdmandsfamilierne, men anmelderen mener, at man på baggrund af de fremlagte analyser skal være meget varsom med at konkludere, at der ligefrem skete et skift i synet på ægteskabet i løbet af tre årtier.

Mejeriarbejdet beskrives indgående, og BKH viser, hvordan det flyttes væk fra husholdningen til andelsmejeriet. Først ses nærmere på tiden indtil 1880, hvor kvinderne spillede en central rolle. Hidtil har kvindernes deltagelse i mejeridriften dog ikke fået meget plads i historien, men BKH viser, hvordan kvinder allerede fra 1830'erne blev uddannet mejersker af Det kongelige danske Landshusholdningsselskab. Uddannelsen tog to år og foregik på de største gårde. I 1870'erne var der uddannet 250 mejersker, og BKH ser nærmere på en del af deres ansøgninger om optagelse på uddannelsen. Ansøgningerne skaber et billede af dygtige og stræbsomme kvinder, der med deres viden kunne sætte deres præg på landbrugsdriften og ikke mindst skabe sig en selvstændig stilling med god løn og status. Og det var netop kvindernes selvstændige stilling samt mejeridriften økonomiske betydning, der gjorde det til et fag, som mændene begyndte at interessere sig for. De faglige indlæg henvendte sig til mænd, der efterhånden som andelsmejerierne blev oprettet, kom til at dominere. BKH viser, hvordan højskolerne bidrog til denne videnskabeliggørelse af faget, og erindringsstof og materiale fra landbrugsudstillinger viser, hvordan kvinderne tog fat på mejeridriften i dagligdagen.

I perioden 1882-1890 blev der oprettet ikke færre end 711 andelsmejerier i

hele landet, og de fik sammen med andelsbevægelsens andre initiativer betydning for arbejdsdelingen mellem kønne på gårdene. BKH karakteriserer det som en »indre revolution« på gårdene, for en af række kvindens arbejdsopgaver forsvandt fra gårdene – eksempelvis forarbejdning af mælk, ølbrygning og brødbagning. På andelsvirksomhederne overtog mændene i vidt omfang tidligere kvindearbejde, men BKH viser også, at der fandtes en del kvindelige mejeribestyrere, der dog i tilfælde af indgåelse af ægteskab måtte overgive deres stilling til ægtemændene. Af andelstiden fulgte en ny og ulig fordeling mellem mænd og kvinders arbejde, og kvinderne måtte finde nye roller. Højskolernes bud var, at de skulle uddanne sig inden for sygepleje, blive lærerinder, eller lære håndarbejde, og sidstnævnte passede ideelt til et tilbagetrukket og servicebetonet liv i de nye grundmurede stuehuse. Mændene derimod stod for det produktive, det arbejde, der gav indtægter, og det udadvendte liv.

Det er prisværdigt, at BKH har turdet give sig i kast med mange forskellige kildetyper; der er med garanti inspiration at hente for andre, der interesserer sig for de behandlede emner. Men dele af bogen lider dog under, at undersøgelsesperioden er kort – kun 30 år – og at

der behandles mange aspekter ud fra det brogede og til tider spinkle kildemateriale. Det betyder, at BKH blot antyder en række interessante aspekter ved kvinders liv på landet i slutningen af 1800-tallet, men der bliver ikke rigtigt taget hul på egentlige analyser af dem.

Det fremgår af bogens forord, at den har en lang tilblivelseshistorie, de første undersøgelser blev således lavet allerede i 1983-1986. Selv om der har været lagt kræfter i at opdatere manuskriptet, så bærer bogens referencer alligevel præg af, at det er over 20 år siden, at de første linier blev skrevet. I bogen burde der i videre omfang være inddraget nyere undersøgelser inden for demografisk forskning, bygningshistorie samt landbrugshistorie generelt.

Teksten ville have haft godt af en ekstra gang korrekturlæsning, for der er mange sjsuskefejl i bogen.

På trods af indvendingerne skal kapitlerne om mejeridriften fremhæves, dér analyseres et spændende kildemateriale, som belyser bogens teser. Her er der virkelig nyt at hente, og analyserne tilføjer nye aspekter til landbrugshistorien. Min anbefaling er derfor: læs bogen med forbehold og lad kvinderne komme frem i lyset.

Anette Jensen

PERSONALHISTORIE OG BIOGRAFI

Helge Scheuer Nielsen: *Viggo Hørup. Et portræt*, 148 s., kr. 85,00. Kan bestilles på mail: hsnbf@bog.dk

»Og man siger: Herregud, at de ikke kom videre i 30 år, hvorfor løb de ikke deres vej, hvorfor døde de ikke af ked-somhed, hvor gad de?« Sådan skrev Viggo Hørup nogle få måneder inden

han selv døde – måske delvis af ked-somhed. Den fejrede journalist og leder-skribent mistede i 1890'erne gejsten efter 30 års kamp, som han beskrev ved århundredeskiftet i en række gribende, melankolske artikler om sin epoke, hvor liberal politik stod i stampe trods folkelig medvind. Man ærede den dødssyge Hørup med en ministerpost i 1901, og

hans nærmeste venner, Edvard Brandes og svigersønnen Vilhelm Nielsen, sørgede året efter for en pompøs begravelse og en trebinds udgave af hans artikler. Men derefter blev der meget stille om Viggo Hørup. Det radikale Venstre havde ham knap nok som ikon og slet ikke som ideologisk forbillede ved grundlæggelsen i 1905. Det første skrift om ham, advokaten Erik Henrichsens lille bog fra 1910, skubbede faktisk Hørup ned af piedestalen.

Der skulle gå næsten fyre år, før dagbladet Politiken i 1941 følte forpligtelsen til at fejre Hørups 100-årsdag. Historikeren Erik Arup, der ellers helst tænkte på ting før år 1400, skrev en temmelig uinspireret levnedsskildring af den store partifælle. Men i de følgende årtier blev Viggo Hørup så at sige genopdaget – skrivende mennesker blev nærmest berusede af at læse hans artikler og skildrede deres begejstring i biografier eller kommenterede tekstsamlinger. Juristen Sven Clausen 1952, siden Søren Krarup 1961, Ebbe Reich 1968. Mere grundige biografier af Karsten Thorborg 1981 og Torben Krogh 1984. Især var Thorborgs bog afgørende og værdifuld med optrykket af Hørups spændende private korrespondance. Endelig Søren Mørchs festlige billed- & tekstbog ved Ekstrabladets 100-år i 2004.

Det sidste skud på denne gren af Hørup-bøger, *Helge Scheuer Nielsens: Hørup. Et portræt*, er i næsten enhver henseende en modsætning til Søren Mørchs bog. Den er lige så upræsentios som Mørchs er stor og pralende. Men den nye bog vil måske få sin betydning i rækken, fordi den graver et lag dybere end de foregående. Forfatteren har hengivet sig til Hørup-studier i årevis og ikke skyet det besværlige, men grundlæggende arbejde at finde (formodentlig på mikrofilm) og afskrive de mange hundrede artikler, som ikke blev trykt i

Hørup i Skrift og Tale fra 1902-04. Efter sigende forbereder Helge Scheuer Nielsen en ny og større udgivelse af disse artikler. Den foreliggende bog kan altså betragtes som et forarbejde eller indledning til denne tekstsamling.

Bogen har ingen indholdsfortegnelse, men man kan opdele den i fire hovedkapitler. Først en helt kort levnedsskildring, dernæst 50 sider om Hørups synspunkter, men kun i et meget begrænset udvalg, forhold til Socialdemokratiet, til Københavns bystyre, til kirken, til sædelighedsfejden, til retsvæsenet. Men mærkværdigt nok ikke et ord om de sager, som helt optog ham og samtiden og den nærmeste eftertid: parlamentarismen, forsvarssagen, provisorielovgivningen, sociallovgivning, toldpolitik. Derefter 30 sider om hans forhold til de nærmeste åndsfæller: brødrene Brandes, Drachmann, Henriette Steen og Bjørnson. Til sidst et kort, men værdifuldt afsnit om den ellers yderst sky Hørups udtalelser om sig selv og sin barndom. Men bogen indeholder altså meget lidt om det der var livet og saltet i Hørups tanker og virksomhed, politik. Den forsøger heller ikke på at adskille den unge Hørups skarpe synspunkter fra den ældres, mere afklarede meninger som politiker og redaktør. Bogen skildrer Hørup mere som en litterære æstet end som den kæmpende politiker.

Der er ingen tvivl om Helge Scheuers umådelige viden om Hørups artikler. Han giver da også talrige citater til bedste, som er mindre kendte. Men det er kedeligt, at de er skåret i kortere bidder og blandet sammen med forfatterens mellemtekster uden lineskift eller ændret skriftsnit. Bogen kan bruges som en første introduktion til Hørup og diskussionen om denne spændende personlighed i dansk historie.

Kristian Hvidt

Ioann Bruun & Flemming Weye, *Smør og mønter. Historien om storkøbmanden og møntsamleren Lars Emil Bruun*. (Forfatterforlaget Attika, Sankelmarksvej 13, 4760 Vordingborg). 208 s., 298 kr.

L.E. Bruun har i dag først og fremmest bevaret sit ry, fordi han sørgede for, at hans enestående, store nationale møntsamling skulle opbevares i hundrede år efter hans død som en reserve for Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Samlingen skulle i den forbindelse katalogiseres på forsvarlig vis, hvilket skete i de følgende år. Såfremt der ikke er indtruffet en af de forudsete ulykker, brand, tyveri eller lignende, skal den efter de hundrede år sælges på auktion i København til fordel for arvingerne. Samlingen blev nogle år efter Bruuns død overdraget til opbevaring på Frederiksborg-museet, hvis daværende direktør, Otto Andrup, gerne tog imod den store deponering. På Frederiksborg-museet befinder samlingen sig stadigvæk, og dens indhold står – nu dog kun i et vist omfang – til rådighed for dansk og international forskning, ligesom udvalgte stykker fra samlingen indgår i Frederiksborg-museets særudstillinger.

Det er klart, at samlingens formodede betydelige værdi må interessere L.E. Bruuns arvinger, og det er lige så klart, at historisk interesserede personer, der på deres livsbane krydser L.E. Bruun værk bliver nysgerrige. En del af sin professionelle og private tilværelse tilbragte Bruun i den stadig eksisterende 'villa' i Havnegade 29 på Gammelholm i København, nu sæde for Arbejdernes Andels Boligforening. Da Flemming Weye-Hansen, mangeårig direktør for AAB, for nogle år siden skrev domicilet's bygningshistorie, blev han fascineret af Bruuns skikkelse, og da det viste sig, at der hos Bruuns efterkommere,

især medforfatteren, Ioann Bruun, var en del skriftlige efterladenskaber fra Bruun og ganske mange fotografier, var grunden lagt til et samarbejde, der nu har manifesteret sig i den foreliggende bog.

Bruuns fædrene familie kom fra Ordrup, nord for København, og denne tilknytning, specielt til Lindegaarden, kom til at betyde meget for L.E. Bruun, som fik betydelige lokale ejendomsinteresser. Faderen, Ole Bruun, var ikke den bedste husholder, og beretningen om Bruuns læretid i Holbæk, der bygger på hans egne optegnelse, skildrer tidlige ungdomsår, præget af hårdt arbejde, liden søvn, dårlig kost og elendige boligforhold. Afgørende for Bruuns numismatiske interesser synes bekendtskabet med den i Holbæk boende malermester Holm at have været. Holm var numismatisk interesseret, og ægteparret Holm tog sig af den unge Bruun, som siden med glæde mindedes de timer, han havde tilbragt hos dem.

Bruun oprettede 1883 selvstændig virksomhed i form af en smørpakkereforretning, 'The Copenhagen Preserved Butter Company', hvor det drejede sig om at pakke smør i dåser og derefter at få dem solgt, dvs. eksporteret verden over. Oprindelig var virksomheden under beskedne former i stueetage og kælder på Halmtorvet 14 (i dag Rådhuspladsen), hjørnet af Jernbanegade. Da firmaet voksede, købte han ejendomme Gothersgade 101 samt Åbenrå 18 og 24, hvor han opbyggede en betydelig virksomhed med dåsefabrikation og pakning af smør, som han år for år forhandlede sig frem til at kunne få tilført. Flere virksomheder kom til, 1908 således 'The Northern Preserved Butter Company' og 1909 'The Copenhagen Export Company'.

Tilværelsen var næppe altid en dans på roser for Bruun, hårdt arbejde var der altid, om det så var en tilsyneladende

luksuøs rejse til Mellemamerika og Cuba i 1910, så var det først og fremmest en forretningsrejse, hvor der skulle sælges smør, og hvor det også gjaldt om at orientere sig i hjemlige konkurrenters aktiviteter. Selv om Bruun rejste med sin ret nygifte, anden hustru, Tony, så var hun næppe heller i tvivl om rejsens formål, og hun efterlades i dagens løb ofte hjemme på hotellet. Tilsvarende indtryk får man fra den anden store rejse 1920, ligeledes med Tony, den går tværs over USA. Som dokumenter fra en succesrig og hårdtarbejdede forretningsmands liv, er de to rejsedagbøger bestemt af interesse.

Man kunne måske forvente, at der i Bruun's efterladte papirer også var en del om numismatik. Men det synes næsten ikke at være tilfældet. Her havde Bruun nok det meste af sin viden i hovedet, således om hovedparten af provenienserne på stykkerne i samlingen (oplyst af Georg Galster). Et enkelt øjebliksbillede fra USA-rejsen 1920 er besøget hos den legendariske storsamler Virgil Brandt, en Chicago-brygger, som boede på sit nærmest mennesketomme bryggeri – det var jo i Forbudstiden. Bruun har åbenbart haft forretninger at gøre med Brandt (som næsten alle storsamlere har Bruun nok været en slags 'gentleman-dealer'), og da han opsøgte Brandt i hans hjem fik han et nedslående indtryk, soveværelset, hvor der var nogle kasser med mønter (resten var i jernkasser i banken) var noget af det uhyggeligste Bruun havde set!

Bogen er udarbejdet med stor omhyggelighed, og forfatterne, der jo ikke er uddannede historikere, har med nidkærlighed forfulgt de mange spor, der er efter Bruun. Resultatet er blevet et rimeligt sammenhængende billede af en stor forretningsmand, der som person næppe har hørt til de nemmeste, hverken i bekendtskabskredsen eller i familiemæssig henseende. Bruun havde en stærk

nationalfølelse, og den var nok en medvirkende årsag til dispositionen omkring Møntsamlingen. Hertil kom en ældgammel aftale om, at Bille-Brahe samlingen på Hvedholm skulle fungere som reservesamling for Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Denne aftale blev således respekteret, da Bruun som et led i lens afløsningen i 1922 erhvervede samlingen, formidlet af overretssagførerne Christian Hede og Holger Hede.

Bogen er godt redigeret, den er velillustreret og har mange bilag, dels testamente og fundats for møntsamlingen, men også breve af særdeles privat art. Fint personregister.

Jørgen Steen Jensen

Niels Barfoed: *En kriger. Portræt af Ole Lippmann*. (Gyldendal, 2005). 496 sider, 375 kr.

En karikatur på historieforskningen lyder, at eftersom fortællingen om frihedskæmpernes betydelige militære rolle i kampen mod nazisterne 1940-45 efterhånden er blevet grundigt gennemhullet, er der heller ikke grund til at forske mere i emnet. Det er imidlertid at skylle barnet ud med badevandet. Historien om frihedskampen er altid vedkommende, fordi den cirkler omkring handlingsmennesker, hvis historie turde have noget at sige eftertiden. Det er uden tvivl grunden til, at genblikket på frihedskampen har fået en renaissance de seneste år med bl.a. professor Knud J.V. Jespersens tobindsværk *Med hjælp fra England* om Danmark og SOE (Special Operations Executive; briternes bud på at koordinere modstanden mod nazisterne i Europas besatte lande) (1998-2000), Sven Ove Gades mammutbiografi om Frode Jakobsen (2004) og journalisten Ninkas interviewbog *Om lidt er de borte* med flere af modstandskampens topfolk i hovedrollerne (2005).

Denne biografi om Ole Lippmann (1916-2002) kommer vidt omkring; vi føres fra epokegørende nybrud i medicinsens verden – han arbejdede i en virksomhed, der solgte remedier til sygehuse – og menneskets nære verden til storpolitik før, under og efter verdenskrigen. Bogens tyngdepunkt er besættelsesårene, hvor Ole Lippmann i krigens sidste fase blev SOEs øverstkommanderende i Danmark.

Det er i flere avisanmeldelser blevet anført, at denne biografi ikke bidrager med megen ny viden. Det er rigtigt for så vidt, at forfatteren Niels Barfoed ikke tilbyder nyfundne enkeltudsagn, der rækker langt ud over hovedpersonen. Forvandles denne konstatering til et argument, turde den faghistoriske interesse i bogen være begrænset. En sådan påstand vil imidlertid ramme ved siden af pointen: forfatterens fortjeneste ligger i vinklingen af historien. Med sit biografiske afsæt – som andet og mere end en rekonstruktion af et levet liv – udspændes et klart blik på de afgørende træk i det 20. århundrede. I denne fortælling er Anden Verdenskrig den begivenhed, der for alvor ændrede Lippmanns syn på verden omkring ham.

Bogen analyserer, hvordan de gruppevækkende erfaringer med de altopslugende politiske totalønsninger betød, at disse mistede enhver tiltrækningskraft på den unge mand. Derfor kasserede Ole Lippmann sin barndoms glimtvisse sympati for de ideologiske tryllerecepter, hvor indflydelsen koncentreredes; hvor respekten for enkeltindividet veg til fordel for ideologien. Dette førte ham

videre ind i den internationale modstandskamp under verdenskrigen.

Følelsen for medmenneskets kår fulgte Ole Lippmann ud af verdenskrigen og prægede ham resten af livet. Så han under den efterfølgende kolde krig gav sit besyv med imod den undertrykkende kommunisme. Han søgte at organisere nødhjælp til Ungarn, da Sovjetunionen invaderede landet i 1956, og hans hjerte bankede resten af livet for polakkerne, der også blev kuert af Kreml.

Når det er overflødigt at fortælle, at biografien er uhyre velskrevet, skal det nævnes, at Niels Barfoed skriver med nerve, fortællelyst og menneskekundskab, så læseren får et godt billede af den livsglade, superintelligente Lippmann. Når Barfoed anfører, at hans hovedperson, der fyldte 29 år i 1945, blev voksen med modstandskampen, har det velsagtens dobbelt betydning. Vel beundrer Niels Barfoed handlingsmennesket Lippmann, men biografien antyder også, at det kostede sin pris at blive voksen med den konstante bevidsthed om 24 timer i døgnet at skulle være i stand til at træffe beslutninger, der kunne betyde liv eller død for sig selv og andre. Det skal ikke forstås sådan, at Lippmann post-1945 var blottet for empati og humor, for det var bestemt ikke tilfældet. Men i tilspidsede situationer kunne han – hvis jeg har forstået bogen rigtigt – udvise en følelseskulde over for mennesker, der ikke opfyldte hans store forventninger, som knappest talte til hans fordel.

Christen Bonde

20. ÅRHUNDREDE

Sven G. Holtsmark, Rolf Hobson og Tom Kristansen (red.): *Stormakten, Sverige og Norge 1905 til integritetstraktat*. (Cappelen Akademisk Forlag, 2005). 208 s., 298 nkr.

Udenrigspolitik, sikkerhedspolitik og militærhistorie kan både være hjemstedet for drengvidenskabelig fascination af skæg og blå briller og kontrafaktisk historieskrivning og for de mest skarp-sindige motivanalytiske behandlinger, hvor evnen til at håndtere et multifaktoriel kompleks af årsager og bevæggrunde er i højsædet. I denne antologi er det den sidstnævnte side, som dominerer. Resultatet er en højst læseværdig bog.

Der er vel ingen, som i dag tror, at der var en overhængende fare for en krig mellem Norge og Sverige i forbindelse med unionsopløsningen 1905. Ganske vist var der rumlen på begge sider, og der var da også kræfter i Sverige, som ønskede at sætte de radikale og obsternasige nordmænd på plads. Men disse kræfter havde især indflydelse i de nationalromantiske 1890'ere. Vel inde i det 20. århundrede var det helt anderledes på begge sider af grænsen. Det indebærer, at forestillingen om en krigsrisiko er og bliver en myte. Den nytiltrådte svenske koalitionsregering, ledet af den konservative realpolitiker Christian Lundeborg, lod allerede sommeren 1905 forstå, at man, under forudsætning af, at Norge ville give køb med hensyn til grænsefæstningerne, ville acceptere en fredelig unionsopløsning. Det viser Gunnar Åselius i sin glimrende artikel om den svenske holdning. Tilsvarende er der ingen tvivl om, at Christian Michelsen på den norske side var en lige så klog realist, der havde et vågent blik for, hvor langt Norge kunne gå i udæskelsen

af svenskerne, og som samtidig havde politiske styrke til at bemestre sit eget indenrigspolitiske bagland. Af den interne diplomatiske korrespondence, der citeres i Patrick Salmons klarøjede artikel om det britiske syn på sagen, fremgår det da også, at man her havde et godt kendskab til, at det var disse grundholdninger, som var fremherskende på begge side af Kølen. Så langt den indenrigspolitiske side af sagen.

Hvad angår den udenrigspolitiske situation fremgår det af såvel Boris Barths artikel om de tyske interesser, af Sergej Sjlilovs om de russiske samt af nævnte artikel om britisk stillingtagen til unionsopløsningen, at stormagterne havde størst interesse i at holde den svensk-norske konflikt på et lavpunkt, hvorfor det var bydende nødvendigt at undgå indblanding. Man havde nok at gøre med andre, mere betændte konflikter. Den sociale uro ulmede i såvel Helsingfors og Skt. Petersborg, rivaliseringen i Marokko mellem Tyskland og Frankrig, som Rolf Hobson analyserer med franske briller, kunne også virke faretruende, ligesom efterdønningerne af den russiske svækkelse efter den fatale krig med Japan og tabet af flåden ved Tsushima spillede ind. UK var derfor mest interesseret i en opretholdelse af status quo i Norden, hvor man på den ene side så med venlige øjne på en norsk selvstændighed, der kunne være en garant for at holde Rusland tilbage i Nordnorge, og på den anden side havde interesse i ikke at lade Sverige fremstå som ydmyget og svækket, idet en sådan situation kunne indebære, at Sverige graviterede mod Tyskland. Den generelt spændte situation i Europa bidrog således også til, at der ikke blev krig i Norden. Det var i Storbritanniens interesse at søge en balance mellem svenske og

norske standpunkter; også selv om det fra norsk side kunne opleves som et svigt. Det var i russisk interesse at hindre alle tendenser til alliancer i nabolandene, hvorfor man som det første statsmagt skyndte sig at anerkende et uafhængigt Norge i håb om herved at kunne komme britiske interesser i forkøbet. Endelig var man fra tysk side heller ikke interesseret i en konflikt. Man havde nok i sit – bl. a. i Marokko – ligesom man også fra tysk side var skeptisk overfor en nordisk forsvarspagt og en samlet og dermed stærk nordisk neutralitet. På den anden side var man fra tysk side også bevidst om, hvilket potentielt magtvacuum en svækkelse af Sveriges stilling kunne få for magtbalancen og stabiliteten i Nord-Europa. Af Boris Barths artikel fremgår det desuden, at man i Østrig-Ungarn, Tysklands vigtigste allierede i Centraleuropa, så med megen skepsis på norsk demokrati og løsrivelse. Der var her nationer, med Ungarn i spidsen, som kunne bliver animerede til at foretage sig noget lignende. Sagt på en anden måde: den europæiske koncert fungerede, skønt svækket efter 1871, stadigvæk. I det mindste i mindre centrale dele af Europa.

Af en antologi at være hænger denne bog forbløffende godt sammen. Der er ikke meget, som stritter. De forskellige nationale bidrag udviser en høj grad af enighed om det overordnede. Det samlede billede er éntydigt. Læseren kan selv se nærmere på detaljerne ved at læse bogen, hvor man samtidig ved vejs ende har fået et lettilgængeligt og omfattende overblik. Bogen er til slut ledsaget af et stort og fyldigt billedmateriale, hvoraf det meste ikke ses i de gængse fremstillinger. Den er hermed anbefalet på det varmeste.

Niels Kayser Nielsen

Karen Gram-Skjoldager *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940*. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006). 167 s., 188 kr.

Den danske gesandt i Berlin 1912-1924 og udenrigsminister 1924-26, Carl Moltke, var en af hovedrepræsentanterne for »Tysklandsskolen« i den danske udenrigspolitik i mellemkrigstiden. Som sådan kom han også til at spille en stor rolle i den danske grænsepolitik, der af gode grunde havde nær sammenhæng med Tysklandspolitikken. »Løsenet maa i Stort og Smaat være Korrekthed og Kulans i alle Forhold. Det er det bedste Grænseværn vi kan give os selv«, skrev Moltke til Udenrigsministeriet i juni 1923. Da Moltke blev udenrigsminister i den første Stauning regering i april 1924, kunne han udføre sin anbefalede grænse- og Tysklandspolitik, hvilket blandt andet gav sig udslag i den dansk-tyske voldgiftstraktat af juni 1926. Moltkes Tysklandspolitik blev siden videreført af P. Munch, der som Moltke så grænsespørgsmålet som et underordnet element af den tyskorienterede neutralitetspolitik, og ligeledes som Moltke så en »tabuisering« af grænsespørgsmålet som det helt centrale element i forsvaret af den nye grænse. Ifølge Karen Gram-Skjoldager var Tysklandsskolens tilpasningstænkning den eneste sammenhængende grænsepolitiske strategi, der kunne give svar på Danmarks svage og isolerede stilling i grænsespørgsmålet. Derfor accelererede og accentuerede grænsespørgsmålet den danske tilpasnings- og samarbejds politik, som Tyskland også så en stadig større interesse i, at Danmark førte. Efterhånden slog Tyskland sig derfor til tåls med den dansk-tyske grænse, uden dog at fragive sig grænsespørgsmålet som pressionsmiddel. Den tyske besættelse af Dan-

mark og den efterfølgende besættelses-tid blev kulminationen i dette spil.

Det er en skarp og klar analyse af det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigspolitik 1920 til 1940, Karen Gram-Skjoldager leverer i sin bog *Grænsen ligger fast*, der er den første samlede vurdering og analyse af grænsespørgsmålets betydning i dansk udenrigspolitik i mellemkrigstiden. Den manglende og efterspurgte sikkerhed omkring den nye dansk-tyske grænse var en meget væsentlig, og i dansk udenrigspolitisk forskning noget overset, faktor for den tyskorienterede neutralitetspolitikens styrke i mellemkrigstidens Danmark. Karen Gram-Skjoldager får med sin bog slået grænsespørgsmålets store udenrigspolitiske betydning fast, og brugen af Hans Branners småstatsperspektiv som teoretisk ramme giver analysen en teoretisk styrke, om end en yderligere inddragelse af disse overvejelser i konklusionen ville have været på sin plads.

En væsentlig analytisk styrke i Karen Gram-Skjoldagers bog er inddragelsen af den indenrigspolitiske grænsepolitik. Det er dog fortrinsvis den danske politik overfor det tyske mindretal, og forsøget på at integrere det tyske mindretal i det danske samfund med de meget liberale mindretalsskoleordninger, som Gram-Skjoldager behandler. Der er således ikke tale om en ligevægtet analyse af henholdsvis udenrigs- og indenrigspolitikken, men om at dele af indenrigspolitikken inddrages som et element af udenrigs- eller Tysklandspolitikken. Det er på sin vis en skam, for det kunne have bragt analysen af det sønderjyske spørgsmål et stykke videre, at se på en lidt bredere del af indenrigspolitikken i Sønderjylland. Ved kun at behandle mindretalspolitikken giver Karen Gram-Skjoldager den danske vilje til tilpasning overfor den sydlige nabo lidt for stor vægt.

I det danske udenrigsministerium tal-

te man efter 1920 om behovet for en »følt« grænse, der tydeligt markerede nationalitetsskiftet. Den politik blev i særligt grad udmøntet i spørgsmålet om »den lille grænsetrafik« og den lokale befolknings ret til at krydse grænsen. Her stod den danske regering og Udenrigsministeriet meget fast på en relativ snæver fortolkning af begrebet den lille grænsetrafik, der kun gav indbyggere med familiemæssige eller erhvervs-mæssig forbindelser på den anden side af grænsen ret til et særligt grænsepas, mod et mindre gebyr end for de almindelige nationale pas. Det udløste gang på gang heftig tysk irritation, og i juli 1921 skrev Carl Moltke et ganske skarpt brev til Udenrigsministeriet om, hvad han anså for en forfejlet dansk grænsetrafikpolitik. Spørgsmålet om oprettelsen af en tysk toldstation i Tønder og en dansk toldstation i Flensborg blev afvist af det danske udenrigsministerium med den klare bagtanke, at en tysk toldstation i Tønder med den trafik, der ville følge, ville forlænge byens danske integration betydeligt. Spørgsmålet om de tyske tjenestefolks ophold i Danmark i 1923-25, som Karen Gram Skjoldager selv behandler, var et andet eksempel på den restriktive danske grænsetrafikpolitik. Grænsetrafikpolitikken var i 1920'erne det danske udenrigsministeriums stærkeste kort i grænsespørgsmålet, da det fra tysk side var et klart ønske at opretholde de økonomiske og kulturelle forbindelser med de afståede områder. Her var den danske politik i Sønderjylland langt fra »en passiv og reaktiv politik, der tog form efter de udfordringer mindretallet stillede myndighederne over for«, som Gram-Skjoldager hævder. Den danske grænsetrafikpolitik var en aktiv grænsetrafik med det klare overordnede princip for øje at »grænsen ligger fast.«

Det ændrer ikke ved, at Karen Gram-Skjoldagers analyse af grænsespørgs-

målets betydning for den danske udenrigspolitik er veludført, og heller ikke ved at Karen Gram-Skjoldagers bog er et væsentligt bidrag til en større forståelse for grænsspørgsmålets betydning for dansk udenrigspolitik i mellemkrigstiden.

Morten Andersen

Alfhild Nakken: *Å holde på sitt. Den dansk-norske arkivspørgsmålet i mellemkrigstiden.* (Universitetsforlaget, Oslo. 2006). 199 s., 229 nkr.

Det overrasker nok de fleste læsere, at arkivpolitik også kan være udenrigspolitik, men det viser Alfhild Nakken ikke desto mindre i sin bog om udveksling af arkivalier mellem Danmark og Norge i mellemkrigstiden. Bogen belyser primært de norske forberedelser til forhandlingerne, og det gik ikke stille for sig, for der var flere aktører på banen, både faghistorikere, arkivfolk og politikere. De så bestemt ikke ens på, hvad der skulle inkluderes i forhandlingerne, og hvordan sagen skulle gribes an. De landsdækkende aviser i både Danmark og Norge beskæftigede sig også med sagen gennem hele perioden, og arkivsagen var i hvert i fald i Norge en sag, som optog befolkningen.

I Norge er der lavet flere undersøgelser af arkivforhandlinger mellem Norge på den ene side og Danmark og Sverige på den anden side, men Alfhild Nakkens bog er den første, der behandler forhandlingerne i mellemkrigstiden. I forhold til Danmark startede forhandlingerne om udveksling af arkivalier i årene efter 1814, og der har været forhandlet flere gange siden – senest i 1980'erne. Det er sket til trods for den såkaldte 1851-konvention, der udtrykkeligt fastsatte, at Norge ikke kunne gøre krav på udlevering af flere arkivalier end de, der allerede var udleveret i perioden efter 1814.

I 1800-tallet spillede den norske administrations behov for nyere sager en væsentlig rolle i overdragelsen af sager fra Danmark til Norge, men i 1920'erne talte man om udlevering af historiske materiale. Kravet var båret af nationale følelser, og der blev appelleret til den danske moralske forpligtelse til at udlevere udvalgte arkivsager, der blev betragtet som nationale symboler og kædet sammen med forestillingen om Norges suverænitet i unionstiden. Arkivsagen blev genoptaget, forhandlinger blev sat i gang, og arkivsagen tog form. Det var et kompliceret spørgsmål, der blev taget hul på, for hvordan skulle arkivsagen afgrænses? Det kom blandt andet på tale, at museumsgenstande også skulle indgå som krav i forhandlingerne, men man endte dog med at holde sig til arkivalierne. Kravene til Danmark blev formuleret af et nævn, der måske lidt overraskende refererede til Utenrigsdepartementet.

I 1929 havde nævnet gjort klar til at indlede forhandlinger med Danmark, og hovedkravet var regeringsprotokollerne (registre og tegnelser) i Danske Kancellis arkiv. Fra dansk side blev der lagt vægt på, at man skulle følge de udleveringsprincipper, som var blevet fulgt ved tilsvarende forhandlinger med Sverige, Tyskland og Island, og man afviste det norske hovedkrav. Forhandlingerne førte ikke til noget resultat, og de blev skrinlagt for en tid.

I 1929 var det politikere, der forhandlede, men i 1937 blev arkivsagen taget op igen og denne gang af den danske rigsarkivar Linvald og den norske rigsarkivar Steinnes, der begge var tiltrådt i deres embeder få år forinden. Den personlige forbindelse mellem dem kom til at spille en afgørende rolle for, at arkivforhandlingerne førte til en udveksling af arkivalier. Den nationale argumentation, der gjorde sig gældende i 1920'erne, blev lagt på hylden, og der blev taget

endnu en etape mod den endelige løsning af det dansk-norske arkivspørgsmål. I 1937 blev der sendt arkivalier fra Danmark til Norge, og i 1939 imødekomm Norge danske ønsker om arkivsager.

Det norske hovedkrav om, at regeringsprotokollerne skulle til Norge, blev dog ikke imødekommet i mellemkrigs-tiden. Først med arkivaftalen mellem Danmark og Norge i 1991 blev de centrale protokolrækker deponeret i »Danske Magasin« i det norske rigsarkiv i Oslo.

I Alfild Nakkens bog er den norske vinkel på arkivsagen i fokus, og man er ikke tvivl om, at den var en stor sag i Norge. Og netop dét skulle være den eneste indvending mod bogen: at den primært handler om forberedelserne til forhandlingerne i Norge samt de interne stridigheder mellem norske faghistorikere, arkivfolk og politikere. Men det dansk-norske arkivspørgsmål havde også en dansk side, og hvor stor var arkivsagen egentlig i Danmark? Det får vi ikke klar besked om, selvom det ville være oplagt at perspektivere den norske debat i højere grad.

En række af bogens hovedpersoner er portrætteret, efterhånden som de optræder i teksten, og det er nyttigt, da bogen bringer mange aktører på banen. Derimod er fotografierne af arkivalierne triste, og det er mærkværdigt, for arkivudvekslingerne i 1937 og 1939 indeholdt blandt andet pergamentbreve af forskellig oprindelse, Kristian den 2.'s arkiv, norske dokumenter i Den Arnamag-næanske Samling og meget andet materiale, som med garanti har et stort potentiale som illustrationsmateriale. Det er synd, at de pågældende arkivalier ikke udnyttes bedre som illustrationer, for arkivsagen kunne med rette have været præsenteret i en lidt mere indbydende indpakning.

Bogen kan absolut anbefales, for den viser, at udenrigspolitik kan have mange nuancer, og at kemien mellem de personer, der sidder ved et forhandlingsbord, kan have afgørende betydning for, hvad anstrengelserne ender med. Den er skrevet i et let forståeligt sprog, og den belyser det måske lidt »støvede« emne fra en interessant vinkel.

Anette Jensen

BESÆTTELSESTIDEN

Henrik Gjøde Nielsen: *Tre byer – tre befrielser. Aalborg 5. maj 1945 – 23. maj 1947. Helberskov 5. maj 1945 – 10. maj 1945. Hals 5. maj 1945 – 17. maj 1945.* (Nordjyllands Historiske Museum, 2006). 48 s., 60 kr.

Bogen *Tre byer – tre befrielser* handler om befrielsesdagene i maj 1945 i tre nordjyske byer, Aalborg, Hals og Helberskov. Forfatteren, museumsinspektør Henrik Gjøde Nielsen, skitserer desuden tiden under besættelsen, når kon-

teksten gør det nødvendigt – og for sidstnævnte bys vedkommende hører vi også lidt om 1930'erne, da både kvasifascisterne i LS og nazisterne i DSNAP agiterede kraftigt i området.

De tre byer havde forskellige kår under krigen, men det er fælles, at befrielsen trak sine blodige spor alle tre steder. I Aalborg havde hersket stor tysk aktivitet under krigen, da byens flyvebase blev anset som strategisk vigtig af både tyskere og briter. Flyvebasen var således det britiske luftvåbens eneste strate-

giske bombemål i Danmark. Gestapo oprettede en afdeling i byen, og danske håndlangere strømmede til. Fem blev senere dømt for landsforræderi og henrettet, og bogen giver korte biografier af hver enkelt. Befrielsen gik mindre glat i Hals og i Helberskov. Her var de britiske befrielsestropper længere om at nå frem. De nordjyske frihedskæmpere regnede åbenbart sig selv som en brik i sejralliancen, og man fandt det derfor ikke nødvendigt at vente på briternes mellemkomst. Det førte til flere blodige fejder, når Værnemagten pure nægtede at overgive sig til frihedskæmperne.

Selv om det er i udkanten af bogens begivenhedshistoriske skildring, pirrer det nysgerrigheden, når forfatteren kort bemærker, at den store tyske byggeaktivitet og troppeudstationering i Aalborg »gav grøde i den lokale økonomi« (s. 9). Det står ikke klart, hvad der menes hermed, men bemærkningen kan være interessant at forfølge. Undersøgelser fra flere sognekommuner på Als viser, at de lokale myndigheder indkasserede ekstra store skatteekstraindtægter, da de lokale landmænd stærkt øgede deres indkomster på grund af besættelsens opskruede priser på landbrugsvarer. Det betød, at der kunne igangsættes flere offentlige anlægsarbejder under krigen – altså i en tid, der er stemplet national krisetid (Inge Adriansen m.fl.: *Als og Sundeved 1940-45*, 2. udgave, Museet på Sønderborg Slot 2005, s. 32). Jeg ved ikke, om noget sammenligneligt går igen i Aalborg og omegn, men det kunne være spændende at undersøge. Hvis det er tilfældet, vil lokalhistorien for alvor kunne give den nationale historie et nuancerende sidespark.

Christen Bonde

Søren Peder Sørensen: *De ungarske soldater. En glemt tragedie fra den tyske besættelse af Danmark under 2. verdenskrig*. (Museet for Varde By og Omegn, 2005). 160 s., 175 kr.

I slutningen af 1944 blev en del af den trængte ungarske hær beordret til det besatte Danmark for at bistå deres nazityske allierede, så de kunne frigøre tropper til kamp andetsteds. Ungarerne – der talte godt 12.000 soldater plus pårørende – var kun i Danmark i kort tid, og efterlod sig ikke store spor i begivenhedshistorien. Soldaterne blev spredt ud over hele landet – fra Nordjylland til Bornholm. Ligesom ungarene til tider mødte sympati fra danskere, der ellers ikke var venligtsindede overfor besættelsesmagten, afgav ungarene i flere tilfælde løfter til modstandsbevægelsen om at hjælpe mod tyskerne, hvis de gjorde væbnet modstand ved den fremtidige befrielse, som alle vidste snart kom. Der findes også eksempler på, at der ikke altid herskede idel lykke mellem de ungarske styrker i Danmark og tyskerne. Ungarerne var, som forfatteren skriver, fanget i en krig, der ikke var deres.

Kildematerialet, der belyser, hvad ungarene foretog sig under deres korte ophold i Danmark, er spredt, men det er lykkedes journalisten Søren Peder Sørensen at lave i bedste forstand grundig research og begå en velskrevet bog, hvor sammenhænge dominerer over detaljer.

Selvom *De ungarske soldater* – som i øvrigt også er udkommet i både tysk og ungarsk oversættelse – er endnu et (lille) bidrag til nuanceringen af historien om Besættelsen, som i disse år flås op og sættes sammen på ny, er det ikke her, bogen er mest interessant. Historien om de ungarske soldaters ophold i Danmark er ret udramatisk i forhold til så meget andet fra verdenskrigens tid, og forfatte-

ren forsøger heller ikke at fremmase mere *Sturm und Drang*, end kilderne kan bære.

Fortællingen om ungarene er fint placeret i sin kontekst – i hvert fald lurer nutidssigtet under overfladen. Søren Peder Sørensens varme medfølelse med ungarene, der kort efter krigen blev underkastet endnu et undertrykkende, totalitært regime, skinner klart igennem. Forfatteren berømmer ligeledes de danskere, der hjalp de trængte ungarene under deres ufrivillige ophold i Danmark. Nutidens flytningestrømme flimrer på nethinden, men associationen tager aldrig overhånd.

Christen Bonde

Niels Barfoed: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen.* (Gyldendal, 2001). 2. udg., 457 s.; Niels Barfoed: *Krigeren. Portræt af Ole Lippmann.* (Gyldendal, 2005). 488 s.

Niels Barfoed har et stort forfatterskab bag sig af såvel journalistisk som akademisk karakter. Desuden har han også udgivet digte og debatbøger. I de senere år har flere af hans udgivelser udforsket skæringspunktet mellem storpolitik og eksistens. Det gælder også de to foreliggende bøger, som er portrætter af Ole Lippmann og Peter P. Rohde.

Ole Lippmann (1916-2002) er først og fremmest kendt som afløser for Flemming B. Muus på posten som den ledende repræsentant i Danmark for Special Operations Executive (SOE), den britiske organisation til understøttelse af de europæiske modstandsbevægelser under Anden Verdenskrig. Mindre kendt er det, at han også var direktør for en større medicinalvarevirksomhed og sit liv igennem til stadighed var engageret i efterretningsarbejde. Lippmann levede et på alle måder eventyrligt liv. Født i en solid, borgerlig familie, hvor faderen var ejer af medicinalvare-

virksomheden Simonsen & Weel. Den unge Lippmann var politisk interesseret, men uden faible for 1930'ernes stærkt aktivistiske miljøer på højre og venstre fløj. Han hældede nærmere mod Det Radikale Venstre og havde en vis inklinations mod kulturradikalismen, uden på nogen måde at være ukritisk over for denne. Han var udset til at overtage direktørposten i Simonsen & Weel, og som kun godt tyveårig var han for firmaet på forretningsstudierejse jorden rundt, hvor han stiftede bekendtskab med Storbritannien, USA, Japan, Kina og Sovjetunionen. En rigtig verdensmand blev han i en ung alder. Under besættelsen kom han i kontakt med illegale kredse. Særlig vigtig var forbindelsen til den borgerlige efterretningsmand Svend Truelsen. I 1944 kom han med SOE's mellemkomst til Storbritannien, hvor han gennemgik træning med henblik på at blive faldskærmsagent for briterne. Han opnåede rang af britisk *major*. Lippmann overførtes til Danmark i februar 1945, hvor han blandt andet blev SOE's kontakt til Frihedsrådet og de politiske kredse og i øvrigt havde til opgave at fremme briternes mål i Danmark, herunder særlig at facilitere overgangen fra krig til fred. Efter krigen blev tiden overvejende viet arbejdet med familiefirmaet, men han fastholdt kontakten til efterretningsmiljøet. Under Ungarnsopstanden 1956 var han udsendt af Dansk Røde Kors med henblik på at få et feltlazaret ind i landet. Her blev han fanget i dilemmaet mellem Røde Kors' krav om absolut upartiskhed og sit eget ønske om at tage parti for de undertrykte ungarene.

Barfoed kan ikke, og gør ikke i øvrigt heller ikke forsøg på at skjule, at han er ganske indtaget i Lippmann, som han i øvrigt havde et personligt forhold til i dennes sidste år. På sin vis forstår man ham godt. Lippmann var et fascinerende undtagelsesmenneske. Men frem for at

blive bogens styrke, eller blot i det mindste en charme, bliver denne fascination af og uskrømtede tagen parti for Lippmann bogens store svaghed. Hovedpersonen hugges ud i et sammenhængende stykke, så livsforløbet står fuldstændig modsætningsløst, og de brudperioder og modsætninger, som den almindelige læser selv kan registrere, forbigås. Det virker i længden lidet overbevisende og egentlig også temmelig kedeligt. Talrige er de for livsforløbet åbenlyst interessante aspekter som man enten ikke får noget at vide om, eller som der skøjtes hen over. Hvorfor blev Lippmann aldrig dansk værnepligtig? Hvordan blev denne radikaler udenrigspolitisk aktivist og – som titlen siger – »en kriger«? Hvorfor skøjtes der på mindre end 10 sider hen over de helt afgørende besættelsesår fra 9. april 1940 til august 1943? Hvad lavede Lippmann i 1940, 1941, 1942, 1943? Vi får det ikke at vide. Men et godt gæt ville jo være, at Lippmann ligesom de fleste danskere tilpassede sig og passede den daglige dont. Helt ude i hampen og ekstremt utroværdigt er omtalen af en forretningrejse til Tyskland i vinteren 1943/44, hvor Lippmann under dække af sine forretninger skulle have spioneret til fordel for den allierede sag. Barfoed springer let og elegant over det forretningsmæssige perspektiv, men væver længe, upræcist og aldeles ukonkret over det efterretningsmæssige. Det rigtigt interessante er jo, at Lippmann faktisk *handlede* med Tyskland, trods sin afsky for nazismen og sin støtte til de allierede. Netop dér ser vi, at Lippmann var ganske normal og var i stand til at rumme de samme dilemmaer og selvmodsigelser som størstedelen af den danske befolkning. Men det tematiseres overhovedet ikke af Barfoed. Man savner også en diskussion af, hvordan Lippmann dengang og i sit senere liv egentlig forholdt sig til det faktum, at

hans arbejde for SOE på sæt og vis gik mod hans egen overbevisning. Lippmann var i 1944-45 entydigt en modstandens mand i opposition til de såkaldt »gamle politikere«. Men reelt var den britiske udenrigspolitiske interesse i Lippmanns aktive periode – februar-maj 1945 – netop at få genindsat de »gamle politikere«, og det var Lippmann død og pine tvunget til at arbejde efter, hvad han i øvrigt også gjorde. Det er da et dilemma, der vil noget, men heller ikke det behandles tilfredsstillende.

Lippmann-biografien nærmer sig med andre ord det hagiografiske, og den rejser grundlæggende det spørgsmål, om man rent faktisk ikke gør »store mennesker« som Lippmann mindre og kedeligere ved at skrive et så modsætningsløst portræt af dem.

Barfoeds bog om Peter B. Rohde (1902-1978) er langt mere vellykket. Rohde var cand.mag. i dansk og engelsk og var en interesseret observatør af 1930'ernes politiske omvæltninger og skrev om disse i aviser og tidsskrifter. Han var i Sovjetunionen i 1935 og meldte sig i 1939 ind i DKP. Rohde var blandt de internerede kommunister i kølvandet på Tysklands angreb på Sovjetunionen i 1941. Han flygtede fra Horsørødløjren 29. august 1943 og kom derefter til Århus, hvor han på vegne af DKP skulle reorganisere en tidligere oprullet Frit Danmark-gruppe. Her mødte han Ina Haxen (1905-2002), med hvem han dannede par og senere blev gift med. Han blev i december 1944 taget af Gestapo og tilbragte 5 måneder i fangenskab, det meste af tiden i Frøslevlejren. Rohde og Ina Haxen genoptog deres samliv efter krigen. Begge var aktive i DKP, fuldt loyale på partilinen. De medvirkede engageret i den offentlige debat og stillede gerne op med den store hammer, når folk, der enten var medlemmer af eller tilknyttet DKP, fræveg partilinen. Ina Haxen havde jødiske

aner, og Peter B. Rohde delte hendes passionerede engagement for staten Israel, hvor de ofte var turister i årene efter krigen. Den grasserende antisemitisme i Stalins Sovjet, som DKP lydigt eftersnakkede, bragte parret på koalitions-kurs med partiet. I skrift og tale opponerede de to kommunister mod begivenhederne i Sovjetunionen og mod DKP's følgen trop. I 1953 kom det til et brud, hvor de begge med godt en måneds mellemrum blev ekskluderet, Haxen først. Derefter fulgte en ond, skånselsløs og livslang kamp mod de tidligere fæller i DKP og i det kulturradikale miljø. Rohde og Haxen var personae non gratae i det miljø, der indtil da havde været deres hele liv. Kampen for oprejsning og anerkendelse førte de i fællesskab, begge til deres dages ende.

Barfoeds bog giver et interessant indblik i det indspiste kommunistiske og kulturradikale miljø (i København), hvor lejr-tænkningen var så omfattende, at man som udenforstående vanskeligt kan forestille sig det. Særlig er det fascinerende at se, hvilken rolle Mogens Fog spillede i det som formidler (og manipulator) mellem partiet og de tilknyttede kulturpersonligheder. Bogen igen-giver Barfoed også interessante og overbevisende læsninger af kildematerialet, der overvejende består af personlige breve og miljøets skriverier i aviser og tidsskrifter. Barfoed indvier læseren i, hvordan han undervejs i forsknings-processen fandt ud af, at Ina Haxen var forfatter til adskillige centrale breve og endda også publicerede materialer i Peter B. Rohdes navn. Der er således også grundlæggende tale om et dobbeltportræt af et ægteskab frem for kun en bio-

grafi af Rohde. Man forstår, at det fundamentalt var en fælles kamp de to kæmpede. Men man indvies også i ægteskabets konflikter – som for feres vedkommende handlede om forskellige temperamenter og deraf følgende forskellige holdninger til de tvister, parret gerådede i med deres tidligere frænder i »miljøet«. Man får også indblik i den bevægende loyalitet, der prægede ægteskabet. For læseren rejser det sig som et centralt spørgsmål, hvorfor Rohde og Haxen dog var så opsat på at få oprejsning af og anerkendelse fra folk, de både var stærkt uenige med, og som også havde behandlet dem temmelig skidt. Barfoed peger på betydningen af de krigs- og trosfællesskaber, som de begge havde været en del af i 1930'erne og 40'erne – og som de trods stridighederne fortsat identificerede sig med og ikke fuldstændigt kunne kappe forbindelsen til uden at miste væsentlige dele af deres identitet.

Det er helt tydeligt, at kildematerialet i Rohde-bogen har gjort meget mere modstand end i tilfældet med Lippmann-bogen – og derfor er *I unåde* også blevet en bedre bog. Barfoed har kæmpet med stoffet, og den for ham (og læseren) overraskende erkendelse af, at bogen *måtte* blive et dobbeltportræt frem for et portræt af Peter B. Rohde alene har kun givet styrke og nerve til fortællingen. Det bliver for både Barfoed (og til dels læseren) hårdt tilkæmpet indsigt, og – i det mindste for læseren – derfor meget kærere indsigt end i tilfældet med det overfladiske og modsætningsløse portræt af Lippmann.

Niels Wiium Olesen

EFTERKRIGSTIDEN

Kirsten Lylloff: *Barn eller fjende? Uledsagede flygtningebørn i Danmark 1945-1949*. (Danmarks Pædagogiske Universitet, 2005). 310 s., 290 kr.

Under Den Røde Hærs fremrykning i vinteren 1944-45 blev millioner af tyskere fanget i en lomme ved Østersøkysten. Eneste flugtvej for såvel civilbefolkning som militærpersonel var over havet. I løbet af krigens sidste måneder havnede på denne baggrund ca. 250.000 tyske flygtninge i Danmark, heraf 70.000 børn under 15 år.

Efter kapitulationen stod de danske myndigheder med en række midlertidige flygtningelejre, oprettet af den tyske besættelsesmagt, hovedsageligt i militærforlægninger, men også i beslaglagte skoler, idrætshaller osv. Da det viste sig umuligt at få disse flygtninge sendt tilbage til Tyskland, trods ihærdig indsats fra skiftende danske udenrigsministre, oprettede den danske regering i september 1945 Flygtningeadministrationen, der under ledelse af den tidligere socialdemokratiske minister Johannes Kjær-bøl fik organiseret flygtningeforsorgen og samlet de tyske flygtninge i bevogtede lejre flere steder i landet. Disse lejre husede flygtninge indtil 1949, hvor hjemsendelsesprocessen var tilendebragt.

Den gængse vurdering af den danske indsats har indtil slutningen af 1990'erne været den, at trods negativ indstilling til tyske flygtninge i den danske befolkning, så fik disse en udmærket behandling. De danske myndigheder løste under svære omstændigheder en humanitær opgave tilfredsstillende. Den eneste videnskabelige behandling af emnet, Henrik Havreheds disputats fra 1987, gik så langt som til at konkludere, at –

trods enkelte svipsere grundet en kaotisk befrielsessommer – så fandt man næppe på dette tidspunkt et land, der gav tyske flygtninge en så god behandling som Danmark.

Derfor vakte det betydelig opmærksomhed, da læge Kirsten Lylloff i slutningen af 1990'erne stillede stærke spørgsmålstejn ved denne tolkning. Nu foreligger hendes ph.d.-afhandling fra 2004 på tryk, og her argumenteres der indgående for, at grundfortællingen om behandlingen af tyske flygtninge skjuler omfanget af en regulær humanitær katastrofe. Elendig forplejning, katastrofale boligforhold og manglende lægehjælp medførte, at 13.000 døde i løbet af 1945 – herunder 7.000 børn under 5 år. Der kunne altså konstateres en markant overdødelighed blandt især børn. I det begrænsede omfang disse dødstal overhovedet er blevet omtalt tidligere, så er de blevet forklaret som følger af strabadser under flugten til Danmark. Lylloff argumenterer i sin bog for, at det derimod var det tragiske resultat af en bevidst dårlig behandling. Det danske samfund havde efter 5 års besættelse ingen medlidenskab med tyske flygtninge, der blev udsat for et regulært etnisk had, hvor det blev opfattet som unational optræden at hjælpe dem.

Bogen sætter fokus på den absolut svageste gruppe af flygtninge, de ca. 10.000 uledsagede flygtningebørn. Gennem omfattende studier af flygtningeadministrationens arkiver, der ikke tidligere har været benyttet af historikere, viser Lylloff, hvordan disse børn blev udsat for en hård og ubarmhjertig behandling uden tanke på de belastninger, disse børn i forvejen havde været udsat for – traumatiserede af krigen og uden deres primære omsorgspersoner.

Et stort ansvar placerer Lylloff hos le-

deren af Flygtningeadministrationen, Johannes Kjærbøl, der udnyttede en modvilje mod alt tysk efter krigen til at retfærdiggøre en hård behandling. Kjærbøl var blevet kompromitteret gennem samarbejdspolitikken, og han havde brug for en sag, hvor han kunne lægge afstand til denne politik. Med til historien hører også, at de tyske flygtninge generelt blev anset som en del af besættelsesmagten, hvor ikke kun Flygtningeadministrationen men også Frihedsrådet argumenterede for, at for meget hjælp til disse mennesker kunne bringe Danmarks status som allieret nation i fare. De tyske flygtninge blev på denne måde taget som gidsel i danske bestræbelser på at trække nogle streger i sandet i forhold til samarbejdspolitikken under besættelsen. Hvor meget dette betød på højeste regeringsniveau er dog ikke helt velbelyst i bogen, der ligeledes ville have vundet en del ved en mere eksplicit diskussion af besættelsestidens politiske historie. Ligeledes savnes en indplacering i forhold til den generelle danske flygtningepolitik før og under besættelsen. Et forskningsområde, der siden 2000 har været genstand for stor opmærksomhed.

Lylloff argumenterer endvidere for, at den totale isolation og bevogtning af de tyske flygtninge hindrede, at navnlig flygtningebørnenes skæbne blev en del af den offentlige debat, hvilket kunne have vakt en medfølelse med børnene. Den dårlige behandling, som især prægede børnelejrene i Københavnsområdet, blev således strengt holdt uden for offentlighedens kendskab. Flygtningeadministrationen gik her en balancegang, hvor man på den ene side udnyttede en stærk anti-tysk stemning i befolkningen, men samtidig bestræbte sig på at hindre, at børnenes forhold blev genstand for »den almindelige empati, som de fleste voksne har over for børn« (s. 180). Derfor valgte myndighederne den

meget dyre løsning at lade en bevogtningstyrke på 10.000 mand isolere over 200.000 mennesker i samfundet. Lylloff understreger her det ironiske i, at myndighederne bagefter lagde stor vægt på den økonomiske byrde, som Danmark herved påtog sig. I virkeligheden prioriterede Kjærbøls administration isoleringen langt højere end de økonomiske udgifter.

Fortielsen af denne humanitære katastrofe fortsatte efter at de sidste flygtninge havde forladt lejrene i februar 1949. I 1950 udgav Flygtningeadministrationen selv en hvidbog over behandlingen af tyske flygtninge 1945-49. Et skønmaleri, hvor Kjærbøl og hans medarbejdere fik lejlighed til at bidrage til en bestemt orkestrering af administrationens eftermæle, hvilket holdt i over 50 år – sikkert hjulpet på vej af senere tiders ønske om ikke at grave for meget i denne sag.

Lylloffs stærke moralske indignation er en styrke, idet beretningen fremstår som medrivende og intens historieskrivning. Bogen, som i modsætning til tidligere bøger om emnet desuden er kilde-mæssigt ganske velfunderet, skal derfor hilses velkommen som et længe tiltrængt men sent erkendt opgør med grundfortællingen om de tyske flygtninge.

Bogens personlige stil har dog samtidig givet anledning til beskyldninger om overdreven moralisme og kategoriske domme over fortiden uden tilstrækkelig sans for tidens kontekst. Især fra forfatteren Arne Gammelgaard, der i et avisindlæg fra sommeren 2006 kaldte det en skændsel, at bogen indbragte forfatteren ph.d.-graden.

Lylloff abonnerer på, hvad man kunne kalde en historisk konstant. Hun anser det for et normativt humanitært ideal, at ethvert samfund har en moralsk forpligtelse til at hjælpe de mennesker, der af nød havner så at sige på dets dør-

måtte – uanset politiske forhold eller disse flygtnings nationale og etniske baggrund. Under forsvaret af sin afhandling, der trak fuldt hus og gav massiv medieomtale, blev hun konfronteret med sin stærke moralske indignation. Tiden var dengang en anden, og Danmark var i 1945 ikke forpligtet af internationale konventioner som i dag, lød det fra salen. Med andre ord skulle dette tages i betragtning i vurderingen af de danske myndigheders politik. Lylloff svarede skarpt, at dette vel ikke betød, at man kunne behandle folk efter for-godtbefindende. Og i bogen gør hun meget ud af at argumentere for, at almindelig sund fornuft burde have sagt datidens aktører, at navnlig uledsagede flygtningebørn var specielt udsatte for psykiske lidelser af den behandling, de blev udsat for.

Lylloffs arbejde placerer hende blandt den nyere generation af besættelsestidshistorikere, der undersøger dels marginaliserede grupper og dels dem på den forkerte side i det danske samfund. SS-frivillige, tyskerpiger, sortbørshajer, danske nazister, Gestapo-håndlangere, jødiske flygtninge og nu altså også tyske flygtninge i krigens malstrøm. Desuden er bogen, som også andre nyere udgivelser om mellemkrigstidens og besættelsestidens danske flygtningepolitik, et eksempel på, hvordan historikerens emnevalg ofte afspejler aktuelle spørgsmål. I dette tilfælde de senere års diskussion om den aktuelle danske flygtningepolitik.

Lars Andersen

Arne Gammelgaard: *På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. (Museet for Varde By og Omegn, 2005). 240 s., 250 kr.

I februar 1945 blev 250.000 civilister kommanderet til Danmark fra det så godt som slagne Tredje Rige. Tyskerne

blev placeret i alt fra skolelokaler til flygtningelejre, der var opbanket i situationen. Den sidste flygtning forlod Danmark fire år senere. Arne Gammelgaard har en stor del af sit liv interesseret sig for disse mennesker. Anmeldte bog er resultat af et meget stort arbejde.

Bogens formål er at placere flygtningenes historie i Danmark i kontekst. Selv om bogens idé er god, er resultatet til tider skingert. Forfatteren slår ud til højre og venstre, f.eks. mod de forskere, der har argumenteret for, at hverdagslivet i Danmark ikke led så meget under Besættelsen som tidligere antaget. Ved sin indkredsning af konteksten – krigens sidste måneder – henter forfatteren det tunge retoriske skyts frem. De ubudne gæster kom til et »skamferet« (s. 39) og »nødlidende« (s. 42) samfund, der var forvredet til ukendelighed af »dehumanisering« (s. 41). Hævnfølelsen over alt tysk var enormt – og uanuanceret. Når de civile flygtninge derfor fik en usædvanlig kølig modtagelse i Danmark, var behandlingen ifølge Gammelgaard overraskende god.

Efterhånden som bogen folder sig ud, bliver det tydeligt, at *På Hitlers befaling* særligt er vendt mod ph.d. Kirsten Lylloff. Hun har bl.a. i en artikel i *Historisk Tidsskrift* (1999) påvist, at den danske lægestand i 1945 i flere tilfælde lod hånt om deres lægeløfte (indstiftet 1815) om at hjælpe nødlidende mennesker uanset f.eks. national baggrund. Et lægeløfte, der som professionens rygrad burde være helligt uanset folkestemning. Imod dette dystre billede tegner Arne Gammelgaard sin noget lysere – men langt fra rosenrøde – version af flygtningenes historie via mange uddrag fra samtidige dagbøger og breve flygtningene imellem. Materialet beretter om deres lange forhold i de spartanske danske lejre, og det er spændende – ofte bevægende – læsning.

Meget af kontroversen om de tyske

flygtninges historie synes at bunde i to forskellige allerede i udgangspunktet. Den første er i selve ordvalget. Hvor den ene part ser tyskerne som ubudne gæster, der blev behandlet overraskende godt, ser den anden part flygtninge, som søgte tilflugt i et ellers civiliseret samfund. Et samfund, der ikke var sit ansvar voksent. En anden faktor er tidsperspektivet. Ser vi isoleret på året 1945, falder historiens dom næppe ud til det datidige Danmarks fordel; ser vi i stedet – som Gammelgaard – på hele tidsrummet 1945-49, bliver billedet lysere. De fleste af flygtningene synes at være kommet fysisk til hægterne, mens de var i Danmark.

Christen Bonde

Kristine Midtgaard: *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65.* (Syddansk Universitetsforlag, 2005). 390 s. 275 kr.

Småstat, magt og sikkerhed er en redigeret og forkortet version af Kristine Midtgaards ph.d.-afhandling fra 2003 omhandlende det meget væsentlige FN-spor i dansk udenrigspolitik. Det var et forsømt emne i dansk historieforskning indtil Midtgaard begyndte at beskæftige sig hermed, indledningsvis med specialafhandlingen om dansk FN-politik i de første efterkrigsår, derpå med bogen om Jutlandia-ekspeditionen og endeligt med ph.d.-arbejdet om dansk FN-politik frem til 1965, der blev udgivet som monografi i 2005. Der er tale om en fornem undersøgelse, der væsentligt forøger vor viden om FN-politikken, men også om danske politikeres udenrigspolitiske tænkning. Dermed rækker bogens indhold reelt ud over dens titel.

Bogen er disponeret forholdsvis enkelt først med en indledning indeholdende en præsentation af emnet, den eksisterende litteratur m.v. Derpå følger et signalement af den danske FN-vision (s.

39-93). Det handler om, hvordan de politiske partier gerne så, at FN skulle virke i en ustabil verden præget af konflikt mellem Øst og Vest, men som årene gik også med Den tredje Verden som aktør. Denne fremstilling efterfølges af seks kapitler omhandlende den førte danske politik frem til midten af 1960'erne. Der er analyser af Danmark og Koreakrigen 1950-53 (s. 94-141), Danmark og Unting for Peace-planen 1950-54 (s. 142-164), Danmark og Suez-krisen 1956 (s. 165-200), oprettelsen af en stående dansk militær FN-beredskabsstyrke 1958-64 (s. 201-233), Danmark og koloniafviklingen 1949-65 (s. 234-279) og endelig spørgsmålet om international nedrustning og atomkontrol 1949-65 (s. 280-333). Der er tale om omfattende og kildenære analyser baseret på læsning af primært aktmateriale af såvel dansk som amerikansk proveniens herunder både statslige og private arkiver. Desuden er anvendt kilder fra FN's *United Nations Official Records*. Fremstillingerne vidner om en betydelig og slid-som indsats. I bogens niende kapitel følger da en analyse af forholdet mellem den danske FN-vision og den førte danske FN-politik (s. 334-357). Bogen afrundes med en konklusion. I forhold til ph.d.-afhandlingen har Midtgaard valgt ikke at bringe en større analyse af spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN, men denne er siden offentliggjort i *Historie* 2006/1.

Midtgaard bemærker indledningsvis, at undersøgelsens tilgang er historisk ideografisk (s. 26), og at hun således ikke sigter mod at opstille nogen teori til forståelse af undersøgelsens emne. Imidlertid ses det, at fremstillingen i betydelig grad henter inspiration i IP-teorien. Midtgaard anvender således Goldstein og Keohanes empatiske forståelse (empathic understanding) og mønstergenkendelse (pattern recognition) til belysning af ideernes betydning for uden-

rigspolitikken, men også og især Hans Branners analyser af småstaters handle- rum i international politik. Midtgaard skriver om Branners »brede magtforståelse« (s. 29). Desuden knyttes der an til Ole Karup Pedersens disputats, men hvor Karup Pedersen analyserede P. Munchs politik med udgangspunkt i dennes ytringer i politisk-sociale sammenhænge, idet han ifølge Midtgaard langt hen tog dem for gode varer, så analyserer Midtgaard mere, om den sikkerhedspolitiske tænkning, hun analyserer sig frem til, nu også var »reel«. Endelig støtter fremstillingen sig til Olav Ristes såkaldt kritisk-empatiske metode.

Midtgaards beslutning om at anvende politologiske teorier til at fremme den historiske forståelse af fortiden er prisværdig så meget desto mere som at forsøget herpå falder frugtbart ud. Når det er tilfældet, har det efter min opfattelse sin årsag i, at Midtgaard ikke forfalder til den nemme løsning at konkludere sikkert på et spinkelt kildemateriale – der arbejdes i bund – men også at hun, så vidt jeg kan bedømme, har en sikker fornemmelse af, hvad IP-teorien kan anvendes til, og hvor dens begrænsninger ligger. Det er simpelthen godt håndværk.

I de empiriske analyser er forholdet mellem FN og NATO et gennemgående tema. Her er det en konklusion, at NATO i den danske politik på kort sigt skulle sikre freden, medens FN på længere sigt skulle virke for afspænding. Som sådan supplerede medlemskabet af FN og NATO hinanden. Og når det angår spørgsmålet om, i hvilket omfang danske politikere i FN-politikken tog hensyn til Sovjetunionen, er det Midtgaards vurdering, at dette spillede en vis rolle i de tidlige 1950'ere, men at hensynet til Sovjetunionen siden gled ud (s. 194, jf. den sammenfattende konstatering s. 361). Den konklusion passer no-

genlunde med den vurdering, Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS) i 2006 nåede frem til i udredningen om *Danmark under den kolde krig*, om end DIIS i højere grad betonedede, at forholdet til Sovjetunionen til stadighed var genstand for overvejelse i den danske NATO-politik. Omvendt må Midtgaards konklusion ses som stående i modsætning til konklusionen i Bent Jensens *Bjørnen og haren*, hvor det er en vurdering, at Danmark tog udstrakt hensyn til sovjetisk politik (s. 653).

En vigtig brik i bogen er som antydet analysen af den danske FN-vision. Det er Midtgaards konklusion, at denne bestod i at fremme »en legalistisk, norm- og værdibaseret verdensorden«, der karakteriseres som idealistisk, men samtidig vurderes som realistisk. Rationalet er, at fastholdelsen af FN som en central sikkerhedspolitisk organisation var den bedst tænkelige »ramme for udvikling af en kvalitativ ændring i grundlaget for reguleringen af det internationale system, fordi et sådant system ville være det ideelle grundlag for varetagelse af Danmarks nationale sikkerhed.« (s. 85). På lidt mere almindeligt dansk betyder det, at eftersom småstater ikke har stor gennemslagkraft i international politik, så er det mere realistisk at appellere om international retsorden, værdifremme og lignende. Desuden ligger det i Midtgaards analyse, at småstaten Danmark var i stand til at anvende FN-politikken offensivt. Det er ikke noget tilfælde, at ph.d.-afhandlingen hed »Småstatens offensive magt- og sikkerhedsstrategi«. Midtgaards vurdering fremstår overbevisende, men er omvendt ikke overraskende. En noget nær tilsvarende vurdering ses således i udredningen *FN, verden og Danmark* (DUPI, 1999, især s. 44-46), om end DUPI vel ikke helt i samme grad betonedede FN-politikken som offensiv. Det, der efter min opfattelse først og fremmest er Midtgaards

fortjeneste, er, at hun tematiserer (nogle af) de politiske partiers positioner i spørgsmålet om den danske FN-vision. Hvad dette spørgsmål angår, er det en vurdering i bogen, at de »demokratiske partier over en bred kam« (s. 85) ønskede, at småstaterne i FN førte en aktiv politik.

Det er en vurdering, der måske nok tåler en nærmere efterprøvning, men omvendt må det indvendes, at bogen først og fremmest dokumenterer Socialdemokratiets FN-vision, i nogen grad De Radikales og kun i mindre grad De Konservatives og Venstres. Midtgaard er selv opmærksom herpå, men hun bemærker, at det betydelige fokus på Socialdemokratiet er begrundet i, at Socialdemokratiet – alene eller sammen med andre partier – dannede regering i størsteparten af den behandlede periode (s. 39). Det er naturligvis korrekt, men hvis man ønsker dokumenteret den *danske* FN-vision, og det anfører Midtgaard, at hun gør, så er det dog næppe noget tilstrækkeligt argument. Midtgaard synes i stedet at kolportere en forestilling om, at Socialdemokratiets politik før eller siden også blev Danmarks politik. Formuleringer som at »de borgerlige delte« FN-visionen peger i den retning (fx s. 49). Som sådan er det lidt af en tilsnigelse, når kapitlet hedder »Den danske FN-vision«. Så vidt jeg kan bedømme, skaber det en vanskelighed et par hundrede sider længere fremme i bogen. For efter seks grundige og oplysende undersøgelser af den førte FN-politik, analyserer Midtgaard nemlig forholdet mellem FN-visionen og FN-politikken. Midtgaard kommer her naturligt nok tættere på de forskellige politiske partier, end hun gjorde i kapitlet om FN-visionen. Det konstateres, at Socialdemokratiet, De Konservative, Venstre og De Radikale alle sondrede mellem et kortsigtet og langsigtet perspektiv i sikkerhedspolitikken, hvor

FN-visionen repræsenterede det langsigtede perspektiv, medens NATO-politikken ifølge de tre atlantpartier mere skulle sikre freden på kort tid. Frem til midten af 1950'erne var det Socialdemokratiet, De Konservatives og Venstres opfattelse, at NATO var en forudsætning for FN, men fra årtiets midte blev det i stigende grad Socialdemokratiets opfattelse, at de to organisationer supplerede hinanden. Ifølge Midtgaard var Socialdemokratiets øgede tiltro til FN væsentligst motiveret i verdensorganisationens håndtering af Suez-krisen i 1956 (s. 338, 344, 345). Alligevel er der tale om en opvurdering af Socialdemokratiets syn på NATO som et instrument til at sikre ikke alene freden, men også international ret. Det er godt og formentlig rigtigt set, men det skal blive spændende at se, om den kommende forskning vil pege i samme retning. Jeg tror det.

Vanskeligheden opstår, når Midtgaard afslutningsvis stiller spørgsmålet, hvorfor Socialdemokratiet, Venstre og De Konservative undertiden var uenige om FN-politikken, når de nu delte FN-visionen. Midtgaards svar lyder, at forklaringen skal findes i, at de tre partier havde forskellige opfattelser, hvad angik spørgsmålet om magtbalancen og internationale organisationer. De Konservative støttede traditionelt magtbalancen, Socialdemokratiet var traditionelt imod, medens Venstre lå et sted imellem (s. 353). Det synes at være en plausibel forklaring, men man fristes til at spørge, om partierne reelt havde en fælles FN-vision? Det anføres i bogen kapitel herom, men det er som nævnt ikke dokumenteret.

Det parti næsteften Socialdemokratiet, Midtgaard beskæftiger sig mest med, er Det Radikale Venstre. Herom vurderer Midtgaard, at dette synes at have været delt i sikkerhedspolitikken. En del yngre medlemmer af partiet

fandt, at partiet burde argumentere for en mere afspændingsfremmende linje i dansk NATO-politik, medens ældre medlemmer af partiet mere syntes at have været imod NATO-politikken under alle omstændigheder (s. 343, 344). Også på det punkt gør Midtgaard væsentlige iagttagelser, men spørgsmålet er, om Det Radikale Venstre ikke først og fremmest var pragmatisk, når der angik alliancepolitikken? På den ene side var såvel partiets bagland som dets repræsentanter i Folketinget skeptiske overfor NATO, men på den anden side havde dets fremtrædende beslutningstagere vanskeligt ved at se noget alternativ hertil. Det er efter min opfattelse signifikant, at det var under Baunsgaards trekantsregering 1968-71, at Danmark valgte at forblive i NATO, skønt der formelt set var mulighed for, at Danmark kunne træde ud efter 20 års medlemskab. Det var foremlig situationen, at hvis De Radikale havde valgt ikke at ville sanktionere fortsat dansk medlemskab af NATO, da ville regeringen være faldet, hvorpå Socialdemokratiet, De Konservative og Venstre antagelig havde gennemført operationen. At De Radikale ikke var villige til at ofre regeringsmagten for dansk udtræden af NATO kan opfattes på den måde, at partiet ikke ønskede en tom demonstration. En anden og efter min opfattelse mere plausibel forklaring er, at der heller ikke

set med fremtrædende radikale politikeres øjne var noget alternativ til alliance-medlemskabet. De Radikales strategi synes under den kolde krig at have været stedse at vinde tid i de sikkerhedspolitiske diskussioner ved på den ene side at efterspørge øget offentlighed om sikkerhedspolitikken for på den anden side at lade stå til. Det handler om de principielle ønsker over for realistiske betragtninger.

Med *Småstat, magt og sikkerhed* har Kristine Midtgaard skrevet sig ind i dansk samtidshistorisk forskning med et hovedværk, der vil stå stærkt de kommende år. Bogen er i høj grad anbefalelsesværdig. Foruden ovenstående betragtninger, der alene har karakter af at være diskussionspunkter, savner jeg kun to ting. For det første at Midtgaard i højere grad havde ekspliciteret, hvornår hun leverer nye resultater og går i diskussion med eller ligefrem tager afstand fra den eksisterende forskning. Havde hun gjort det, ville hun have hjulpet læseren til at forstå, hvor brudlinjerne i forskningsdiskussionen nu står, men ville måske også lidt diskret have antydnet noget om synspunkterne og landvinderne i det foreliggende arbejde. Dette gælder i forhold til såvel de historiske som de politologiske studier. For det andet havde det været en fordel med et register.

Rasmus Mariager

NYESTE TID

Michael Böss: *Forsvar for nationen. Nationalstaten under globaliseringen*. (Aarhus Universitetsforlag, 2006). 484 s. 398 kr.

Nationalisme og nationalstater er et stort og stadig voksende forskningsfelt,

og mange har i tidens løb givet deres bud på nationens fortid og ikke mindst dens fremtid. I 1990 mente nationalismeforskeren Eric Hobsbawm, at nationalismens rolle som tiltrækkende ideologi sang på sidste vers. Men rundt omkring i verden var man tilsyneladende

ikke enige i dette. Nye nationer skød op på Balkan og af tidligere sovjetiske stater. Også i veletablerede nationalstater dukkede nationalsindede partier op, og de fik i mange lande stor bevind. Dette skete også i vores Danmark, og »det nationale«, »danskheden« eller »de nationale værdier« kom i fokus, selv om det ikke altid står klart, hvad disse begreber egentligt dækker over.

Et andet begreb, der bliver meget brugt, men hvis betydning sjældent bliver nøjere defineret, er »globalisering«. Nogle vil måske forstå globaliseringen som en trussel mod det nationale, andre vil betegne det som en udfordring, og andre igen vil måske se det globale samfund som en kærkommen afløser til den aldrende verden af nationalstater.

Det er (bl.a.) her i forholdet mellem nationen og det globale, at Michael Böss tager afsæt til sin »Forsvar for nationen. Nationalstaten under globaliseringen.« Michael Böss er lektor i historie, samfundsforhold og irske studier ved Aarhus Universitet, og over mere end 400 sider opruller han teorier om og perspektiver på nationen.

Som mange måske vil kunne genkende det, har Böss selv et blandet forhold til nationen. Dette anskueliggør han ved at betragte nationens »Janus-ansigt«. Nationen har i denne optik et smukt ansigt, men også et grimt, som man ikke kun kan genkende i den aggressive nationalisme på Balkan, men også i det, som Böss beskriver som en »snæversynet nationalisme« på den danske højrefløj. Nationens smukke ansigt er dog ikke til at komme udenom. Nationen vil ifølge Böss også i en globaliseret verden udgøre det bedste middel til fremme af borgernes personlige, sociale, materielle og politiske interesser og sikre mennesket liberale værdier som frihed, lighed og sikkerhed. Böss beskriver sig selv som »kosmopolitisk patriot«, idet han finder, at bevidstheden

om det nationale og lokaliteten er betingelsen for en global bevidsthed. Således afviser han ideen om et globalt samfund uden nationalstater, da en total kosmopolitisme ikke respekterer menneskets sociale natur og dets indlejret i historie og kultur. Ifølge Böss sikrer tilknytningen til nationen ydermere den loyalitet, pligtfølelse og enighed om visse værdier, som er en vigtig forudsætning for demokratiet. Böss ser derfor det optimale i en national, demokratisk og socialliberal velfærdsstat, der samarbejder globalt.

Selv om Böss således på mange måder er godt tilfreds med status quo, finder han det alligevel afgørende at »gentilegne« sig nationen som et svar på globalisering og ekskluderende fortolkninger af nationen. Böss føler, at det er nødvendigt med en ny opfattelse af nationen, der kan fungere i samspil med andre nationer, og som kan fungere som en inkluderende ramme for alle borgere i Danmark uanset etnisk oprindelse. Böss' gentilegnede nation lægger derfor vægt på at skabe et mere rummeligt og pluralistisk samfund, der dog baserer sig på nogle »universelle« værdier som demokrati, frihed og lighed. Den gentilegnede nation skal ikke basere sig på religion eller etnisk oprindelse. Sammenhængskraften skal i stedet komme fra borgernes fælles identifikation med »et geografisk lokaliseret socialt, politisk og historisk [foranderligt] fællesskab bestående af frie borgere med lige forpligtelser og rettigheder inden for rammerne af en demokratisk rets- og velfærdsstat, hvis institutioner de kan betragte som deres fælles ejendom og som udtryk for et alment gode, de alle har medansvar for at bevare og fremme.« (s. 414)

Böss beskriver selv sin bog som krævende, og det er rigtigt, at bogen i kraft af sin grundighed, sine mange aspekter og sit omfang kræver, at læseren holder

koncentrationen oppe for ikke at miste fokus. Böss opruller sociologiske, psykologiske, etnologiske, politisk-teoretiske og filosofiske perspektiver på nationen. Han beskriver arven fra oplysningstiden (både den franske og den engelske), liberalismens store tænkere, nationens historie, globalisering og økonomi. Mest vedkommende følges bogen, når Böss beskæftiger sig med konkrete eksempler eller selvoplevede episoder fra hans rejser og forskning.

Dette er fx tilfældet i beskrivelsen af multikulturalismen i USA og Canada. Her forstås multikulturalisme som en politisk ideologi, der ud over en respekt for forskellige kulturer også indbefatter en opfattelse af, at forskellige kulturer har krav på lovgivningsmæssige hensyn, da de ikke vil kunne fungere med en overvejende vestlig lovgivningstradition og kultur. Det har i USA givet sig udtryk i indførelse af såkaldt positiv særbehandling, hvor forskellige etniske grupper fx får tildelt kvoter på uddannelsessteder. Flere kritikere af denne ordning mener, at særbehandlingen blot er med til at understrege forskellen mellem de forskellige grupper i USA og skabe større splittelse.

I Canada er multikulturalismen blevet en del af statens officielle ideologi. De forskellige etniske grupper lever ofte adskilt fra hinanden, og i visse tilfælde har de også differentieret lovgivning, så jødiske og muslimske butiksejere fx er fritaget fra helligdagslovgivningen, og sihker er fritaget fra påbuddet om at bære styrthjelm. I 2004-05 drøftede man også at indføre visse dele af sharia-lovgivning for det muslimske mindretal i provinsen Ontario, men dette forslag blev nedstemt efter massive protester fra bl.a. muslimske kvinder. Böss tager afstand fra den ideologiske multikulturalisme som et svar på nationalstatens problemer. I sin yderste konsekvens vil den ideologiske multikulturalismes

budskab nemlig ironisk nok blive, at det er umuligt for forskellige kulturer at leve sammen og at finde sammenhængskraft i fælles værdier.

Böss leverer et grundigt, velfunderet og sagligt forsvar for nationalstaten. Det virker overbevisende – måske også fordi, det ikke rigtigt er muligt at finde et tiltalende alternativ. Böss' ide om den gentilegnede nation virker sympatisk og ikke mindst nødvendig, hvis etniske minoriteter skal have en chance for at finde en plads inden for den danske nation.

Gry Kappel Jensen

Poul Villaume: *Lavvækst og frontdannelse*. Politiken/Gyldendals Danmarkshistorie, bd. 15, 1970-1985. (Gyldendal/Politiken, 2005). 401 s.

I bind 15 af Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie har Poul Villaume beskrevet årene 1970-1985. Det var en tid for Danmark og dansk politik, der har præget tiden helt frem til i dag. Ved fortællingens start var verden stadig nogenlunde hel og genkendelig. Sådan skulle det imidlertid ikke blive ved med at være. Allerede i september i bogens startår gik det symbolsk galt med de alvorlige optøjer i forbindelse med Verdensbankens møde i København. Dermed var bolden givet op til nogle år, der skulle vise sig meget omskiftelige. Energikrise og økonomisk krise skulle komme til at stå på menuen for danskerne, der i 1973 kvitterede med at give det gammelkendte politiske grundskud ved det såkaldte »jordskredsvalg«. Det var efter en af de formodentlig mest afgørende, men mindre spektakulære, begivenheder i nyere dansk historie, nemlig Danmarks indtræden i det Europæiske Fællesskab, det senere EU. Perioden var desuden præget af nogle farverige mindretalsgrupper: Revolutionære unge, nøgne hippier, vrede feminister og sten-

kastende BZ'ere. Parallelt hermed fortsatte størstedelen af familien Danmark deres normaltilværelse ofte i nye og grønnere rammer i de parcelhuskvarterer, der skød op som paddehatte.

Der er således mange bolde at holde i luft for forfatteren til en Danmarkshistorie, men Poul Villaume er efterhånden en af dansk samtidshistories grand old men, og han har derfor et naturligt overblik og styrer sikkert rundt i et for ham velkendt farvand. Han placerer Danmark udenrigspolitisk og gennemgår dansk politiks konjunkturer og hovedtemaer, således at læseren generelt bliver ført bredt rundt i det historiske landskab.

Den skrantende økonomi var en alvorlig udfordring for 1970'ernes skrøbelige politiske system med skiftende mindretalsregeringer. Heller ikke den, for danske forhold, usædvanlige »store koalition« mellem Socialdemokratiet og Venstre var i stand til at knække kurven i forhold til de alvorlige problemer med det offentlige underskud, valutabalancen og beskæftigelsen. Erindringen herom klæber ikke mindst til den mangeårige socialdemokratiske statsminister Anker Jørgensens eftermæle, og fremhæves stadig i dag som et skrækscenario for den politiske udvikling med socialdemokraterne ved statorsret. I den forbindelse glemmes de specielle historiske omstændigheder ofte, der var medvirkende til, at Danmark blev bragt frem til den famøse »afgrund«, som finansminister Knud Heinesen udmalede i 1979. Anker Jørgensen var i 1981 slidt politisk op som regeringschef, og overlod løsningen af den økonomiske krise til den borgerlige såkaldte »Firkløver«-regering under ledelse af den konservative (»men ikke så meget, at det gør noget«) Poul Schlüter med et liberalt og borgerligt mere markant Venstre med den farverige, men for oppositionen også øretæveindbydende partileder og

udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen, og de to borgerlige miniput-partier Kristeligt Folkeparti (de senere Kristen-demokrater) og Centrumsdemokraterne (CD). Regeringen »smøgede ærmerne op«, og befolkningen betalte prisen med høj arbejdsløshed, løntilbageholdenhed og tvangsauktioner. Til gengæld lærer befolkningen noget om betalingsbalance og konkurrenceevne.

Partiet CD, der var så udpræget et produkt af perioden, var i væsentlighed baseret på sin karismatiske leder, udbrydersocialdemokraten og Gladsaxe-borgmesteren Erhard Jacobsen. Her kunne højresocialdemokratiske vælgere finde et politisk hjem, hvor man ikke talte højt om socialisme eller ØD (økonomisk demokrati), men til gengæld gik i brechen for parcelhusejerne og automobilismen.

Et andet parti, der tog sit udspring i tiden, var Dansk Folkepartis moderparti, Fremskridtspartiet. Protestpartiet, der i sit udgangspunkt var ultraliberalistisk og i mindre omfang indvandrerfjendtligt, var ligesom CD kendetegnet ved en formand, der fyldte meget i landskabet, nemlig advokaten og skatteeksperten Mogens Glistrup. Partiet tog ved jordskredsvalget et tigerspring ind i Folketinget, hvilket det imidlertid ikke var i stand til at forvalte, og dets deroute markeredes med Glistrups højesteretsdom for skattesvig i 1983. Gennem sin politiske uforudsigelighed og manglende salonfähigkeit var Fremskridtspartiet med til at kaste grus i det politiske maskineri i de i forvejen vanskelige tider.

På den anden side af det politiske spektrum tumlede socialister, marxist-leninister, maoister, trotskister og kommunister af alle mulige afskygninger. De grupper var så langt fra nogen numerisk magtfaktor. Under indtryk af den krise, man mente at kunne analysere sig frem til, at kapitalismen måtte befinde sig i, fik disse ofte anti-demokratiske

grupperinger alligevel tag i flere af tidens intellektuelle og multiplikatorer. Derved markerede de sig i forhold til deres antal tydeligt på den offentlige scene. Det kommer også til udtryk ved, at netop de grupper fylder en del i fremstillingen.

Her rammer bogens rorføre imidlertid et undersøisk skær. Det er som bekendt svært at skrive den allerseneste tids historie. Det er jo den, man ikke blot selv har oplevet, men også været en aktiv del af. Nu er det selvfølgelig fuldstændig legitimt og i orden at skrive den type samtidshistorie, men når historikeren også er aktør, skal læseren naturligvis være ekstra på vagt over for, om han nu skrider ud i svinget. Det sker for Villume i hans beskrivelse af de venstre-radikale smågrupper i 1970'erne. I sin beskrivelse af dem, griber han til tre retoriske fif, der i sig selv er uortodokse, men stritter så meget desto mere, fordi det ellers ikke er noget, han benytter sig særligt af i teksten.

Det første er et helt afsnit, hvor han beskriver baggrunden for støtten til de venstreradikale. Det gør Villume ved hjælp af et afsnit kun med spørgsmål. Alligevel er der en klar indirekte argumentation:

»Hvordan rimede, at Danmarks officielt vigtigste allierede via NATO i forsvaret for demokrati, frihed og menneskerettigheder var den højteknologiske supermagt USA; som under både en demokratisk og en republikansk regering og præsident havde sendt op til en halv million af sine soldater om på den anden side af jordkloden til et fattigt sydøstasiatisk bondeland for, i erklæret kamp mod diktatur og ufrihed, at slå mange hundredetusinder af dets indbyggere ihjel ved tæppebombninger fra luften, afbrænding af landsbyer med napalm og dioxinforgiftning af naturen? Hvordan rimede det, at USA ydede aktiv militær og økonomisk støtte til de

menneskefjendske apartheidregimer i det sydlige Afrika, til det NATO-allierede diktatur i Portugal og dets blodige kolonikrige tre andre steder i Afrika, og til det ligeledes NATO-allierede Grækenlands militærdiktatur? Og til sribetvis af andre mere eller mindre højreekstre militærdiktaturer i Asien (bl.a. Indonesien), i Afrika og i Latinamerika, som havde tortur og drab på sammenlagt andre hundredetusinder af mennesker på samvittigheden? Og som oven i købet stod i spidsen for og organiserede en globalt økonomisk skævhed, at et to cifret antal millioner børn og voksne på tre kontinenter i Syd hvert eneste år døde af fattigdom, sygdom og sult? Kunne dette system virkelig være bedre end »kommunismen og dens internationale agenter«, hvis bekæmpelse åbenbart retfærdiggjorde de vestlige og vestligt støttede skurkestreger?» (s. 60-61).

Selvom der er sat spørgsmålstejn, så virker det, som om at forfatteren abonnerer på de venstreradikales kritikpakke af de »vestlige skurkestreger«, men at han måske alligevel har vidst, at den haltede et sted – i hvert fald at opretholde abonnementet i det 21. århundrede –, også derfor har erstattet punktummer med de mere uforpligtende spørgsmålstejn.

Det andet sted, hvor den argumentatoriske kæde i beskrivelsen af de venstreradikale hopper af, er ved brugen af den kontrafaktiske påstand om, at »alle venstreradikale [var] nok stærke NATO-modstandere, men de ville givetvis have taget kampen op imod en eventuel sovjetisk invasionsstyrke i Danmark i tilfælde af krig« (s. 67). Igen, kontrafaktiske argumenter som bogen ellers ikke svirrer med. Derfor virker denne markante undtagelse ekstra opsigtsvækkende. Nu er der det specielle ved kontrafaktiske argumenter, at de er aldeles omkostningsfri og umulige at efterprøve. Men hvis det er korrekt, så bør de venstreradikale have en medalje for de-

res uegennyttige indsats mod overmagten. Det er prisværdigt, at de det øjeblik atombomberne suser om ørene på dem, i stedet for at dukke sig eller tage afsked med deres kære, vælger at flokkes på de sydsjællandske invasionsstrande for at stoppe de sovjetisk, polske og østtyske kampvognes fremfærd.

Nu blev der jo aldrig rigtig krig, og de venstreradikale fik aldrig det ridderkors. Derfor kan man jo godt rose dem lidt alligevel. Det er der også en, der har; og dette er det tredje usædvanlige kunstgreb Villause griber til. På side 132 citeres Venstres formand og den nuværende statsminister Anders Fogh Rasmussen for, at »ungdomsoprørets kamp mod gamle autoriteter og opgør med stive systemer og snæversynet borgerlighed var positivt og med til at give et lidt mere frit samfund« (s. 132). Anmelderen ønsker ikke at modsætte sig denne betragtning, men er det ikke lidt besynderligt at inddrage Anders Fogh her? For nogen tid siden var der en vis debat efter, at statsministeren dristede sig til at udtale sig om besættelsestiden. Skal de betragtninger nu på tilsvarende vis indskrives i en kanon om besættelsen? Anders Foghs udtalelser hører efter anmelderens betragtning mere til en beskrivelse af dagens politik end til Danmarkshistoriens bind om besættelsen eller ungdomsoprøret.

Ved brugen af disse fortællertekniske tricks indsniger der sig en lurende fornemmelse af, at aktøren i ovennævnte tilfælde har besejret historikeren Poul Villause. Rent kvantitativt fylder eksemplerne kun lidt i den store fremstilling. Men når mistænksomheden først er vagt, sidder man som læser på lur, og da kan selv utiltænkte ordvalg, som eksempelvis beskrivelsen af Sovjetunionens oprustning (s. 284) pludselig virke påfaldende. Det er ærgerligt, for det betyder, at man efter endt læsning sidder med en lidt ubekvem følelse.

Enhver Danmarkshistorie er med til at afsløre hullerne i den hidtidige forskning – eller måske bedre mulighederne for den kommende. Bogens styrke ligger selvsagt i den politiske oversigt. Dermed får eksempelvis politikere og diplomater mæle. Andre magtfaktorer i samfundet fylder derimod en hel del mindre. Det gælder for eksempel erhvervslivet og efterretningstjenesterne. Førstnævnte er interessant i forhold til dets indflydelse både på samfundets udvikling og på den enkelte borgers dagligdag. Der er således fortsat en stor udfordring i at få integreret dette i Danmarkshistorien, uden at det virker som et påklistret appendiks til en hovedfortælling om politikkerne.

Med hensyn til efterretningstjenesterne er Villause selvsagt lovligt undskyldt, al den stund at arkiverne på dette område har været meget lukkede. Det lader til, at nye vinde vajer over ikke bare Danmark, men over hele Europa. Herhjemme har statsministeren – førstnævnte Anders Fogh – den 21. januar 2003 afgivet et meget vidtrækkende og ikke mindst liberalt løfte til den danske historikerstand og til den danske befolkning, idet andre forskere end de privilegerede statslige kommissærer på DIIS-rapporten og i PET-kommissionen skal have adgang til arkiverne. Selvom PET-kommissionen endnu ikke er afsluttet, hvorfor det endnu ikke står klart, hvordan deres praksis har været, betyder statsministerens løfte en de facto åbning af efterretningstjenesternes arkiver. Dette er et løfte, som historikerne bør holde Anders Fogh Rasmussen fast på. Sammen med de resultater PET-kommissionen engang i fremtiden måtte komme frem til, vil der være basis for en omskrivning af dele af Danmarkshistorien. Ikke mindst venstrefløjens historie må uvægerligt blive omskrevet, når man finder ud af, hvor store dele af dets aktive medlemmer der var agenter for

vestlige eller østlige efterretningstjenester.

Man siger jo, at hver generation skriver sin egen Danmarkshistorie. Det foreliggende værk er med alle de styr-

ker og svagheder, det indebærer, et godt bud på, hvor 68-generationen har gjort det.

Thomas Wegener Friis

DESIGNHISTORIE

Thomas Dickson: *Dansk design*. (Gyldendal 2006). 574 s., 399 kr.

Dansk design er andet og mere end møbler, køkkengrej og tøj. Det er også insulinsprøjter, støvsugere, stikkontakter, lavtvognsbusser og plakatsøjler. Fællesnævneren for de nævnte produkter er, at de alle løser opgaver i dagligdagen. Arne Jacobsens møbler har dog altid fået større opmærksomhed end Novos insulinen NovoLet og Lauritz Knudsens stikkontakter. Den skævhed rådes der bod på i Thomas Dicksons meget velskrevne og informative værk *Dansk Design*.

Dickson er selv uddannet industriel designer fra Kunstakademiets Arkitekt-skole i København og har fungeret som sådan i en årrække. I dag er han ansat som forskningslektor på Center for Designforskning på Arkitektskolen i Århus. Oven i hatten har han en tillægsud-dannelse som journalist fra Danmarks Journalisthøjskole – og det kan mærkes.

Sproget flyder let og er fri for knudrede og komplicerede sætningskonstruktioner. Alt bliver forklaret grundigt og tydeligt, og ingen forkundskaber tages for givet. På denne måde er det en designbog for folket. Dette sker dog uden at bogen mister sit akademiske tilsnit, for Dickson er en glimrende analytiker og fortolker. *Dansk design* er et godt eksempel på, hvorledes et kompliceret og omfangsrigt stof kan formidles på en let, elegant og indsigtsfuld måde.

Da det tilmed flere steder skinner igennem, at han er en mand med holdninger, er bogen til med også ganske fornøjelig læsning.

I bogens to indledende kapitler defineres designbegrebet, samt hvad Dickson opfatter som det særegne ved dansk design. Herefter følger 7 kapitler, hvor henholdsvis produkt-, tekstil-, møbel-, bygnings-, arbejds-, transport, offentlig og grafisk design behandles. Bogen rundes af med et kapitel, hvori trådene samles.

Bagerst i bogen findes et meget anvendeligt register, der også gør bogen brugbar som opslagsværk. Lige før dette er der en oversigt, der rummer forklaringer på de vigtigste ismer og begreber, der er anvendt i bogen, samt en tidslinie. I sidstnævnte placeres ismerne på en overskuelig måde i forhold til hinanden og den politiske udvikling.

Præmissen for, at en bog som denne kan udgives, må være, at dansk design var (og er) noget særligt. Svaret hertil er et ja, men det er et ja med begrænsninger. Dickson viser nemlig, at dansk design altid har været præget og formet af impulser udefra. Flere af Poul Kjærholms møbler er således kraftigt inspireret af Mies van Rohes. Det samme kan siges om Arne Jacobsen, der blandt andet ved udarbejdelsen af Myren og 7'erne skelede kraftigt til et par af Charles Eames stole. Flere eksempler kunne fremdrages, og det gør Dickson også på overbevisende måde i bogen.

Til trods for at man i Danmark åbenlyst har hentet megen inspiration udenlands, mener Dickson alligevel at kunne identificere noget særligt ved dansk design. En ting, der skulle have øvet indvirkning herpå, er naturen og landskabet, en anden er det særegne danske klima. Som eksempler herpå fremdrager Dickson en række produkter, hvor landskabets former eller havets bølger skulle være de direkte inspirationskilder (s. 24 ff.). På tilsvarende vis skulle en begrænset adgang til naturressourcer have givet danskerne en tilbøjelighed for at anvende de få og begrænsede materialer, som jorden gav os, samt en forkærlighed for det enkle udtryk (s. 29 ff.).

Dette er et postulat, som nogle læsere sikkert vil stille sig kritisk overfor, og der er Dickson tilsyneladende klar over. Kløgtigt understreger han således, at det kan være vanskeligt at få opklaret, om de fremdragne eksempler vitteligt er inspireret af bølgers blå eller de sydfynske blødt kuperede bakker. Som han påpeger, er der også noget alment menneskeligt, der spiller ind i vores fascination af disse runde og bløde former.

Et tredje forhold, der ifølge Dickson kendetegner dansk design, er, at det ofte rummer et socialt aspekt. Dette har for møbeldesignernes vedkommende sit udgangspunkt i 1920'erne. Ansporet af den politiske og sociale debat, begyndte både snedkere, møbelarkitekter mv. at arbejde for at skabe nogle basismøbler af en god kvalitet, som også den jævne befolkning med et mere beskedent budget kunne få råd til. Et foretagende, der særligt formåede at tage denne tråd op, var FDB, der fra 1940'erne og en række årtier frem arbejdede videre med tankerne om at producere møbler til folket.

De følgende 7 kapitler er rige på eksempler af gode værkanalyser, hvori både kendt og mindre kendt design behandles. Koryfæerne og deres produkter

tages alle under kyndig behandling (P.V. Jensen Klint, Kaare Klint, Børge Mogensens, Hans J. Wegner, Arne Jacobsen, Jacob Jensen osv.). Hertil er der eksempler på alt fra hængelåse, støbejernsovne, tøj, køkkener, lamper, økser, boremaskiner, kabeltromler osv.

Med denne solide gennemgang af de forskellige produkttyper og designere viser Dickson, at design er andet og mere end møbler fra Bo Bedre, skønhed og æstetik. Det handler om funktionalitet og om at fremkomme med løsninger, der forandrer en tilstand til det bedre. Hertil skader det så ifølge Dickson ikke, at det også ser godt ud!

Dicksons bog er med til at fremhæve al den kvalitet i det anonyme design, som vi er omgivet af i dagligdagen. Tapeholderen, papirclipsen og plasticrusset, som vi drikker vores kaffe af i kantine. Det er de færreste af os, der kan sige, hvem designeren bag disse produkter er. Som Dickson påpeger, gør det dem dog ikke mindre betydningsfulde end Poul Kjærholms PK 22, Arne Jacobsens 7'ere eller Børge Mogensens tremmesofa.

Layoutet er i særklasse, og de mange gode og velvalgte illustrationer, der er spredt ud over de knap 600 sider, gør det til en fornøjelse at læse bogen. Trods bogens digre omfang, kommer man relativt hurtigt igennem den. Det skal først og fremmest tilskrives Dicksons gode pen og analytiske sans samt hans evne til at disponere det omfangsrige stof på en let og pædagogisk måde. For den der vil læse videre er der tilmed en fyldig litteraturliste for hvert kapitel.

Bogens eneste svaghed er Dicksons lidt tvivlsomme betoning af klimaet, naturen og knapheden på ressourcer i forsøget på at identificere et særligt dansk formsprog. Selv om der kan være noget om snakken, virker det ikke helt overbevisende. Dicksons analyse af de enkelte produkter, hans flydende pen og den

stramme strukturering af den enorme mængde stof, som bogen dækker, gør dog Dansk Design til et værk, som for-

tjener at få mange læsere – og sikkert også vil få det.

Jeppé Norskov Kristensen

Bidragydere 2007, 1

Lars Andersen, adjunkt/post doc., ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Morten Andersen, ph.d., arkivar/forsker, Landsarkivet for Sønderjylland, Åbenrå.

Christen Bonde, cand.mag., Solfaldsvej 16.7, 5000 Odense C.

Gerda Bonderup, lektor emer., dr.phil., Institut for Historie og Område-studier, Aarhus Universitet.

Anders Bøgh, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Poul Duedahl, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Ulla Egeskov, ph.d.-studerende, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Thomas Wegener Friis, ph.d., post.doc.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Kristian Hvidt, fhv. folketingsbibliotekar, dr.phil., Bregnegårdsvej 4,4, 2920 Charlottenlund.

Per Ingesman, professor, dr.phil., Afdelingen for Kirkehistorie og Praktisk Teologi, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet.

Anette Jensen, arkivar, ph.d., Rigsarkivet.

Gry Kappel Jensen, cand.mag., Skt. Pauls Kirkeplads 11,1 st., 8000 Århus C.

Jørgen Elsøe Jensen, akademisk medarbejder, ph.d., Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, Aalborg Universitet.

Jørgen Steen Jensen, museumsinspektør, cand.mag., Den kongelige Mønt- og Medaljesamling, Nationalmuseet.

Knud J.V. Jespersen, professor emer., dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Claus Møller Jørgensen, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Jeppe Norskov Kristensen, ph.d.-stipendiat, Dansk Center for Byhistorie, Købstadsmuseet Den Gamle By & Historisk Afdeling, Aarhus Universitet.

Michael Kræmmer, cand.mag., Brobyvej 62, 4180 Sorø.

Chris Holmsted Larsen, mag.art., arkivar, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

- Lauridsen, John T., forskningschef, dr.phil., Det kongelige Bibliotek.
- Birgit Løgstrup, adjungeret professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Rasmus Mariager, ph.d., forskningsmedarbejder ved PET-kommissionen.
- Per Grau Møller, lektor, ph.d., Kartografisk Dokumentationscenter, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Jeppe Nevers, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Niels Kayser Nielsen, lektor, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Brian Kjær Olesen, stud.mag., Historiestudiet, Syddansk Universitet, Odense.
- Niels Wium Olesen, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Klaus Petersen, lektor, ph.d., Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet, Odense.
- Bjørn Poulsen, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Jens Rasmussen, hospitalspræst, ph.d., Jakob Knudsens Vej 15, 5210 Odense NV.
- Nils Arne Sørensen, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Peter Sørensen, ekstern lektor, cand.phil., Department of Management and International Business, The Aarhus School of Business.
- Jakob Ørnbjerg, ph.d.-studerende, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linier og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linier. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførselstegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, nr. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jeppesen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelsessektionen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Kollaborationens konceptualisering 1

*Af Brian Kjær Olesen*Kommunister, Jan-bøger og drømme-
køkkener 27*Af Nils Arne Sørensen & Klaus Petersen*Danish Bacon Companys fald i
Storbritannien 1978-1984 49*Af Peter Sørensen***Review-artikler**SS i Danmark – en diskussion i
anledning af en nyudkommen bog . . . 93*Af John T. Lauridsen***Anmeldelser** 106**Bidragydere til Historie 2007,1** . . . 188